

АРХЕОЛОГИЯ

год. LIV

2013

кн. 1

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новонизлезли книги, а също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. харвардска система: в скоби в текста се изписва фамилиното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучния ред на фамилините имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или a, b, c и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответният том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат A4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на CD или DVD, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип (Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF)).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се предават на CD или DVD в Rich Text Format (MS Word с разширение .rtf), с шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt, Page Margins 3.5, Space line 1.5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерно (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. LIV

2013

кн. 1

Орган на Националния археологически институт и музей - БАН
Списание е основано през 1959 г. Излиза в две книжки годишно.

Главен редактор: Васил Николов (*праистория*)

Редакционна колегия: Сергей Торбатов - зам.-главен редактор (*античност*),
Крум Бъчваров - секретар (*праистория*),
Стефан Александров (*протоистория*), Христо Попов (*протоистория*),
Анелия Божкова (*античност*), Евгения Генчева (*античност*),
Методи Даскалов (*средновековие*), Валери Григоров (*средновековие*),
Константин Дочев (*нумизматика*), Мирена Славова (*епиграфика*)

Представените за публикуване ръкописи се рецензират от редакторите в съответната научна област (peer review).

Литературен редактор: Мария Узунова
Превод на английски език: Маргарит Дамянов

Arheologia (Sofia)

Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - BAS
This Journal has been published since 1959. It goes out twice a year.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov (*Prehistory*)

Editorial Board: Sergey Torbatov, Vice-Editor-in-Chief (*Antiquity*)
Krum Bacvarov, Secretary (*Prehistory*)
Stefan Aleksandrov (*Protohistory*), Hristo Popov (*Protohistory*)
Anelia Bozkova (*Antiquity*), Evgenia Gencheva (*Antiquity*)
Metodi Daskalov (*Middle Ages*), Valeri Grigorov (*Middle Ages*)
Konstantin Dochev (*Numismatics*), Mirena Slavova (*Epigraphy*)

All papers submitted for publication go through the peer-review process. They are reviewed by the Editorial Board members who cover the respective specialized field.

Typeset Editor: Maria Usunova
Summaries English translation: Margarit Damyanov

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей
Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: naim@naim.bg
Address: National Institute of Archaeology and Museum
2 Saborna St., BG-1000 Sofia
fax: +395 2 988 24 05; e-mail: naim@naim.bg

На корицата: *Бронзова хидрия с изображение на Ерос и Психе*
Снимка Тодор Марваков

On the cover: *Bronze hydria with depiction of Eros and Psyche*
Photo Todor Marvakov

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Васил Николов.</i> Праисторически градски център през V хил. пр. Хр. в контекста на Западното Причерноморие: Провадия-Солницата	7
<i>Анелия Божкова, Петя Кияшкина.</i> Бронзова погребална хидрия от Несебър	22
<i>Петя Андреева.</i> Неокорски градове в провинция Тракия	31
<i>Румяна Милчева.</i> Остотеки с портретни бюстове от долината на Средна Струма	43
<i>Георги Атанасов.</i> Римо-византийският кастел на Дуросторум-Доростол върху дунавския бряг в Силистра	52
<i>Евгени Дерменджиев.</i> Църква № 10 на хълма Царевец във Велико Търново (архитектура, строителна периодизация, датиране)	71

СЪОБЩЕНИЯ

<i>Маргарит Дамянов.</i> Нови „псевдо-кипърски“ амфори от Аполония	89
<i>Дочка Владимирова-Аладжова.</i> Начало на монетосеченето в Сердика	97
<i>Николай Русев.</i> Оброчна плочка с изображение на тракийския конник от Акропола на Перперикон	102
<i>Марио Иванов.</i> Фрагмент от втори <i>VAS DIATRETUM</i> от Сердика	107
<i>Деян Рабовянов.</i> Пластина за арбалет от XII в. от Търновград	114

РЕЦЕНЗИИ

<i>Милена Тонкова.</i> P. Kiashkina, A. Bojkova, T. Marvakov. A Guide to the collections of the Archaeological Museum of Nessebar, Nessebar, 2012. Published for the Archaeological Museum of Nessebar by Vessela Publishers	120
--	-----

<i>Николай Марков. Константин Тотев, Валентин Плетнѳов. Византийско изкуство (християнски реликви от Варненско XI-XIV век). Издателство Славена. Варна, 2011, 199 с., 81 цветни илюстрации</i>	121
--	-----

ПРЕГЛЕД

<i>Бони Петрунова. LI национална археологическа конференция в Хисаря</i>	123
--	-----

IN MEMORIAM

Живко Аладжов. Димитър Овчаров (1931 - 2013)	125
Бони Петрунова. Цоня Дражева (1954 - 2013).....	126
Нови научни книги по археология на българските земи	128

Анелия Божкова	aneliabozkova@yahoo.com
Васил Николов	vassil.nikolov@abv.bg
Георги Атанасов	geoatal@abv.bg
Деян Рабовянов	rabovyanov@gmail.com
Дочка Владимирова-Аладжова	dochka_al@dir.bg
Евгени Дерменджиев	e_dermendgiev@abv.bg
Маргарит Дамянов	mmdamyannov@gmail.com
Марио Иванов	slotarm@yahoo.com
Петя Кияшкина	kiyashkina_p@abv.bg
Петя Андреева	petya_letters@abv.bg
Румяна Милчева	rmilceva@yahoo.de
Николай Русев	nikolairrusev@abv.bg

CONTENTS

ARTICLES

- Vassil Nikolov.* A prehistoric urban centre in the 5th millennium BC
in the context of the Western Black Sea area: Provadia-Solnitsata 7
- Anelia Bozkova, Petya Kiashkina.* Bronze funerary hydria from Nesebar 22
- Petya Andreeva.* Neokoros cities in the province of Thrace 31
- Rumyana Milcheva.* Ostotheks with portrait busts
from the valley of Middle Struma 43
- Georgi Atanasov.* The Roman-Byzantine castellum of Durostorum-Dorostol
on the bank of the Danube in Silistra 52
- Evgeni Dermendzhiev.* Church No. 10 on Tsarevets hill in Veliko Tarnovo:
Architecture, construction periods, and date 71

REPORTS

- Margarit Damyanov.* New "pseudo-Cypriot"
amphorae from Apollonia 89
- Dochka Vladimirova-Aladzhova.* The beginning
of Serdica's coinage 97
- Nikolay Rusev.* Votive plaque with depiction of the Thracian Horseman
from the acropolis of Perperikon 102
- Mario Ivanov.* Fragment of a second *VAS DIATRETUM* from Serdica 107
- Deyan Rabovyanov.* Bone plaque of a crossbow
from medieval Trapezitsa in Veliko Tarnovo 114

REVIEWS

- Milena Tonkova.* P. Kiashkina, A. Bojkova, T. Marvakov. A Guide to the collections
of the Archaeological Museum of Nessebar, Nessebar, 2012. Published
for the Archaeological Museum of Nessebar by Vessela Publishers 120

Nikolay Markov. Константин Тотев, Валентин Плетньов. Византийско изкуство (християнски реликви от Варненско XI-XIV век).
Издателство Славена. Варна, 2011, 199 с., 81 цветни илюстрации 121

NEWS

Boni Petrunova. LII National Archaeology Conference, Hisarya 123

IN MEMORIAM

Zhivko Aladzhov. Dimitar Ovcharov (1931 - 2013) 125

Boni Petrunova. Tsonya Drazheva (1954 - 2013) 126

New books on the archaeology of present-day Bulgaria 128

Anelia Bozkova	aneliabozkova@yahoo.com
Georgi Atanasov	geoatal@abv.bg
Deyan Rabovyanov	rabovyanov@gmail.com
Dochka Vladimirova-Aladzhova	dochka_al@dir.bg
Evgeni Dermendzhiev	e_dermendgiev@abv.bg
Margarit Damyanov	mmdamyanov@gmail.com
Mario Ivanov	slotarm@yahoo.com
Nikolay Rusev	nikolairrusev@abv.bg
Petya Kiashkina	kiyashkina_p@abv.bg
Petya Andreeva	petya_letters@abv.bg
Rumyana Milcheva	rmilceva@yahoo.de
Vasil Nikolov	vassil.nikolov@abv.bg

Праисторически градски център през V хил. пр. Хр. в контекста на Западното Причерноморие: Провадия-Солницата

Васил Николов

Ареалът на това изследване обхваща водосборния басейн на средното и долното течение на Провадийска река, която сега се влива в Белославското езеро, а чрез Варненското езеро водите ѝ стигат до Варненския залив на Черно море. Поради това, че през V хил. пр. Хр. черноморската бреговата линия се е намирала на няколко километра източно от сегашните брегове на Варненския залив, Провадийска река е пълнела и съответно е преминавала през двете свързани сладководни езера, които тогава са били по-малки и всъщност са били част от нея, и след второто от тях тя се е вливала в морето.

След случайните находки от потопени халколитни селища, засегнати от драгажни работи в двете Варненски езера и проучването на къснохалколитния некропол край Девня (1968-1969), през 1972 г. отново случайно е открит големият Варненски „златен“ къснохалколитен некропол (Варна I), който предизвика истинско удивление в средите на специалистите в Европа и по света. Последва откриването и на среднохалколитния некропол Варна II (1976), на много други случайни находки в района на Варна и езерата, на среднохалколитно селище с каменна архитектура край Суворово (през 80-те години на миналия век; от няколко години разкопките са подновени). През 2005 г. започват проучванията на тел Провадия-Солницата и още след първите няколко археологически сезона там става ясно, че е открит неолитен и халколитен център за производство на сол, който през средния и късния халколит се състои от укрепено селище, производствен солодобивен комплекс, ямно светилище и голям некропол. Многобройните научни публикации и дискусии, в центъра на които стои Варненският некропол, формират убеждението, че по-

соченият източен ареал от водосборния басейн на Провадийска река акумулира през V хил. пр. Хр. значителен обем предмети - белези на престиж (вж. последно Krauss 2010), които са свидетелство за силно развита икономика и социална структура; регионът се определя като място на възникване на европейската медна епоха (в културно-исторически смисъл) (вж. Govedarica 2009). В този контекст се появява и кратка аргументация на твърдението, че Провадия-Солницата има всички белези на праисторически град (Nikolov 2012, 63-65).

Темата за възникването на праисторическия град е важна и без съмнение ще предизвика по-нататъшно обсъждане¹. Тук само ще посоча някои от възможните посоки на изследване. Във всеки случай градът като обществено-икономическа структура не възниква на „празно място“, а появата му е обусловена от необходимата степен на развитие на обществено-икономическите отношения в съответния регион. Това предполага тяхното изследване на базата на възможната за извличане информация от археологическите извори.

„Реалната“ халколитна икономика. С „реална“ обозначавам икономиката, която директно създава както средства за препитание (храна в широкия смисъл на думата), така и средства за бита (облекло, керамични съдове и др.) и за домашното производство (сечива, други пред-

¹ Темата за Провадия-Солницата като праисторически градски център през V хил. пр. Хр. беше поставена в края на предходна статия на автора, публикувана в сп. Археология („Сол, ранно комплексно общество, урбанизация: Провадия-Солницата (5500-4200 г. пр. Хр.)“, 2012, 1, 7-27). Ежегодните активни терени проучвания на праисторическия комплекс Провадия-Солницата и новите изследвания на автора по проблематиката за възникването на праисторическия град позволяват появата на настоящата статия като продължение на споменатата по-горе публикация.

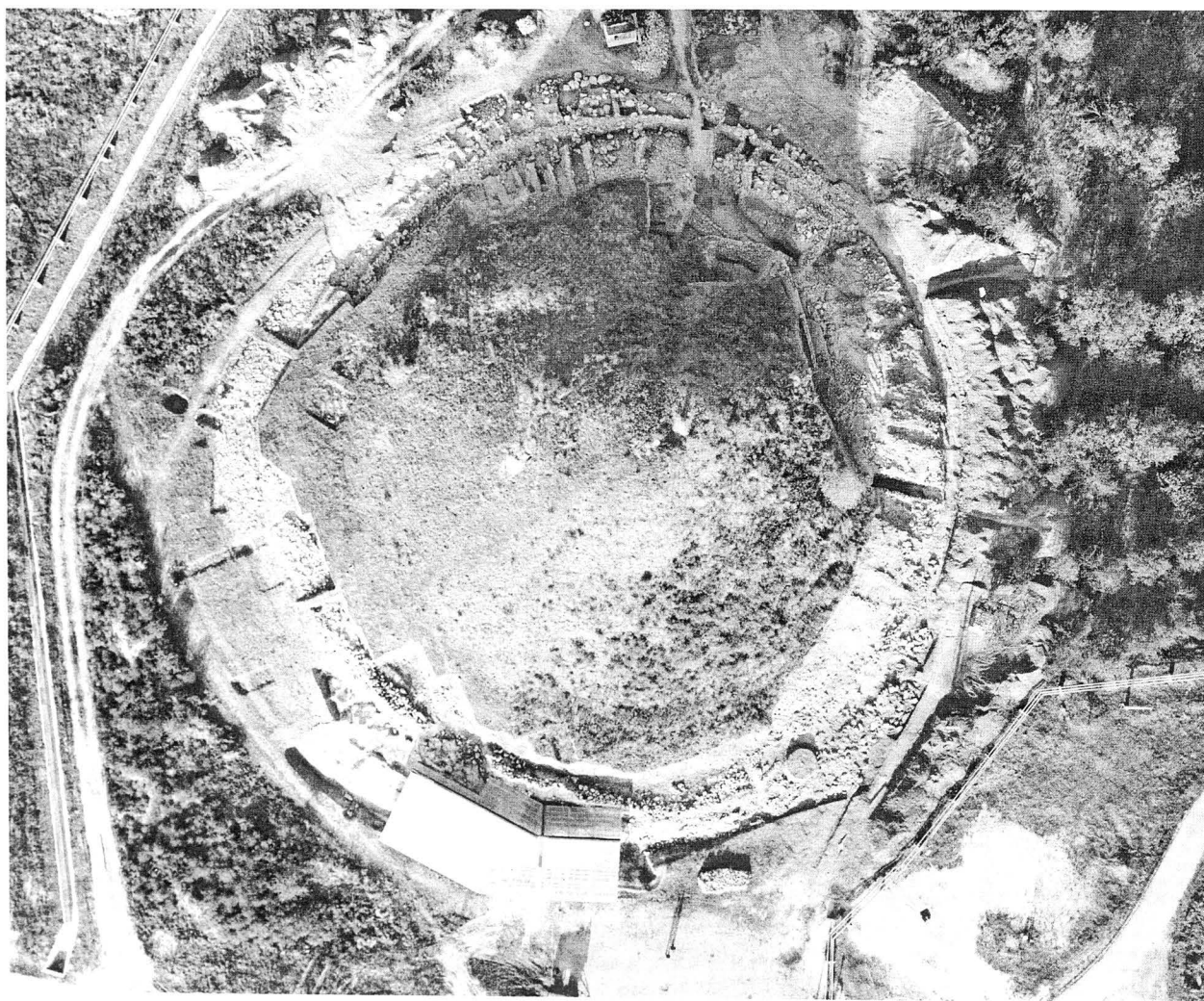
мети и съоръжения за осигуряване на условия за живота и за производството на храна). В случая „реалната“ икономика включва и едно специализирано производство, а именно производството на сол, което излиза извън горната схема и освен всичко друго, става предпоставка за силно развита „престижна“ икономика в изследвания ареал.

В основата на „реалната“ икономика на късното праисторическо общество стоят земеделието и скотовъдството. Независимо от възприемането на тази констатация като аксиома, знанието за тези два поминъка през халколита в днешните български земи съвсем не е достатъчно. Това важи също и за халколитното земеделие и скотовъдство във водосборния басейн на Провадийска река.

Единствените опосредствани данни за *земеделското производство* през средния и късния халколит идват от изследването на малки археоботанични проби от Провадия-Солницата

(Маринова 2008; Маринова 2009). Те носят информация за няколко вида отглеждани зърнени видове: еднозърнест и двузърнест лимец, голозърнеста хлебна пшеница (*Triticum aestivum/compactum*), ечемик и просо, както и за други култивирани растения, използвани като храна – леща и грах, а също и диви плодове от дрян, слива, леска и дива лоза. Особеното в набора от зърнени растения е т.н. голозърнеста хлебна пшеница, която се среща само в средно- и къснохалколитни селища от ареала на Западното Причерноморие и региона на Мраморно море; появата ѝ в района на Провадия-Солницата вероятно е резултат на търговските контакти с южните части на зоната, разменно средство в които е солта.

Природните дадености в ареала на Провадийска река не предполагат особено високи резултати (т.е. осезаеми излишъци) от земеделското производство. Обяснимо е защо, за разлика от Тракия и дори от планинския реги-

Обр. 1. Провадия-Солницата. Останки от халколитната каменна цитадела (4700-4200 г. пр. Хр.) (поглед отгоре, септември 2013 г.)

Fig. 1. Probadia-Solnitsata. Remains of the Chalcolithic stone citadel (4700-4200 BC) (view from above, September 2013)

он непосредствено на юг от изследвания ареал (долината на Камчия в Източна Стара планина), във водосборния басейн на Провадийска река има само една селищна могила, а именно Провадия-Солницата. Продължителният живот на това място има други причини, които не са свързани със земеделието. Всички останали селища са съществували за сравнително кратко време и не са оставили дебели напластявания - вероятно заради изтощаване на природните ресурси хората са се местили периодично. Селищни могили не са установени и в една обширна зона на север от водосборния басейн на Провадийска река, което подкрепя направения извод.

Минимални данни за отглежданите *домашни животни* през средния и късния халколит в изследвания ареал идват отново само от Провадия-Солницата (Нинов 2008). Това са обичайните видове - говедо, овца, коза и свиня. Между ловните животни са елен, сърна, дива свиня, заек. Природните условия в региона - от склоновете на Източна Стара планина на юг до хълмистата равнина на север, са подходящи за скотовъдство, което вероятно е практикувано с подвижност на стадата между летни и зимни пасища. Скотовъдството би могло да създава и вероятно е създавало излишъци, но едва ли в големи размери.

Това, обаче, което рязко отличава „реалната“ икономика в ареала на Провадийска река от останалите зони на Източните Балкани, е *специализираното производство на сол*, за което има природна даденост - огромно находище на каменна сол, и тя е максимално използвана (Nikolov 2011; Nikolov 2012, 14-28). Солта е жизнено необходима за хората и домашните животни, което обуславя необходимостта и значимостта на това производство. На фона на двата очертани поминъка в региона, които явно не са създавали значими излишъци, наличието тук на огромен залеж на каменна сол с изтичащи от него солени извори, превърнати в база за високоефективно специализирано производство, променя изключително много профила и ефективността на „реалната“ икономика на региона. Домашното производство на сол в къснонеолитното селище Провадия-Солницата прераства през средния и късния халколит в производство с промишлени за времето си мащаби в изнесен извън него солодобивен център. Търговската реализация на солта, която е стратегическа суровина през късната праистория, става силна икономическа база на добиващата я общност. Солта се превръща в двигател на изпреварващи социални и културни проце-

си в региона.

Производството на сол включва комплекс от разнородни дейности. Докато солените извори са природна даденост и добиването на разсол не изисква големи усилия, за изваряването на суровината са нужни специални съоръжения (изграждане или изкопаване), значително количество дърва (отсичане, разфасоване и докарване) и голям брой производствени керамични съдове (осигуряване на подходящи глинени, формуване, изпичане и транспортиране). „Помощните“ дейности в този комплекс изискват много повече усилия, отколкото дейностите за самото производство на сол, но чрез търговските операции всички те заедно се реализират в принадлежащ продукт.

В началото на късния неолит преселници от Тракия се заселват до солените извори близо до дн. Провадия и започват добив на сол. Това става около 5500 г. пр. Хр. Причината за рискованото начинание е липсата на солени източници в Тракия, макар че там по това време условията за древното земеделие и скотовъдство са несъмнено по-добри от тези в дн. Североизточна България. Производството на сол край дн. Провадия през първите две или три столетия на късния неолит, т.е. през първия му етап, става чрез изваряване на разсол от изворите в специално изработвани за целта тънкостенни керамични съдове, нареждани в специално изградени масивни куполни пещи. Пещите, чиято максимална производителност е около 10 тона твърда сол на година, се намират в жилищни постройки вътре в селището. Изваряването на разсол в керамични съдове е най-ранният регистриран в Европа случай на тази технология за получаване на сол, а Провадия-Солницата е най-древният, засега, солодобивен център на стария континент. Неговата продукция е предназначена за „износ“, най-вероятно към Тракия.

Малкият производствен капацитет на пещите, както и неудобствата от производствен процес вътре в селището и то в домовете, налага промяна на технологията на изваряване на разсол. Това се случва през втория етап на късния неолит в региона, който обхваща периода 5200 - 4900 г. пр. Хр. Изваряването на разсола става във вкопани съоръжения и при използването на нов вид керамични съдове - сравнително дебелостенни паници с две извити навън „уши“ на устието. Комплексът се намира извън селищната могила, близо до тогавашното легло на Провадийска река и до един от регистрираните през миналия век солени извори. Тех-

нологичната възможност за годишен добив на сол в едно от вкопаните съоръжения е около 35-40 тона.

Производството на сол в Провадия-Солницата продължава през средния халколит, т.е. през периода между 4700 и 4500 г. пр. Хр. Именно по това време непосредствено край селището възниква голям производствен комплекс за добив на твърда сол. Той работи и през късния халколит, т.е. поне през третата четвърт на V хил. пр. Хр. (от 4500 до 4200 г. пр. Хр.). Движеща сила на бързото технологично развитие е явната необходимост от увеличаване на производството на сол „за пазара”. На базата на достигнатото в края на неолита, през средния халколит се извършва модификация на технологичния процес. Изграждат се много по-големи открити съоръжения - дълбоки и широки ями, в които изваряването става в нов вид керамични съдове - много дълбоки и дебелостенни паници със значително по-голям обем от къснонеолитните. Годишното производство на сол само от едно съоръжение е могло да бъде няколко стотин тона! А в халколитния производствен комплекс с площ над 5 дка са установени досега поне половин дузина такива производствени ями. Халколитните производители на сол край дн. Провадия са намерили перфектен метод за много по-бърз и значителен за времето си добив на сол, който с право може да се определи като “промишлен”.

Засага в Югоизточна Европа не е установен друг неолитно-халколитен солодобивен център, който да използва високопродуктивни технологии, принципите на които са останали валидни в солното производство и до наши дни.

Къснонеолитните производители на сол в Провадия-Солницата (от 5500 до 4900 г. пр. Хр.) задоволяват собствените си нужди от жизненоважното вещество най-вероятно с употреба на самия изворен разсол, а твърдата продукция е “експортирана” на юг от Стара планина. През средния и късния халколит (от 4700 до 4200 г. пр. Хр.) производството явно достига промишлени за епохата количества. Както показва анализът на погребалния инвентар на богатите гробове във Варненския некропол (Варна I), твърдата сол от Провадия-Солницата, която по това време играе и ролята на пари, става разменен еквивалент в мащабна търговия със съседни региони, но предимно на юг от Стара планина (Nikolov 2010).

Към „реалната” икономика включвам строителството (вкл. на каменни отбранителни стени) и цялото домашно производство, всички

битови дейности, чийто списък е неизброим. Този дял на стопанството на практика не създава принадлеен продукт, а дори „поглъща” част от него; поради това той няма да бъде обсъждан по-нататък.

На базата на основните традиционни поминъци „реалната” халколитна икономика в ареала на Провадийска река едва ли би изпъквала на фона на съседните региони. Това, обаче, което я прави много различна, поне на фона на Източните и Централните Балкани, е специализираното производство на сол, което се реализира в търговия на далечни разстояния и чрез създавания принадлеен продукт става необходимата база за появата и развитието на „престижната” икономика в същия ареал.

„Престижната” икономика и социалната структура на халколитното общество.

„Престижната” икономика обхваща дейности и производства на предмети, които маркират социален статус, обозначават социалната йерархия и в крайна сметка съдействат за засилване на социалната стратификация. Това е икономика, която не създава реални блага, но мотивира и използва иновативните възможности на част от хората, развива технологичните умения и открития, създава нови модели на поведение. Тя на практика не съдейства за нарастване на икономическия потенциал на обществото, за развитие на „реалната” икономика, а води до създаване на вещи, които в крайна сметка подлежат на реално „загробване” или друг начин на фактическо унищожаване (Шнирелъман 1988, 99-100). Това е икономика, която води в „задънена улица” (Сайко 1987, 194), защото тя се появява и развива в контекста на комплексното общество, принципите на което позволяват и изискват натрупването на показно богатство, но заради съблюдаването на принципа за неунаследяване на обособената собственост (все още не съществува частна собственост!), това богатство бива унищожавано или изваждано от каквато и да била форма на употреба нататък във времето, въпреки че в неговото създаване са вложени значителни усилия, сравними с тези в „реалната” икономика (Куббель 1988, 149-154). „Престижната” икономика обаче натрупва значителни познания и открития, натрупва технологични умения, които по-нататък във времето стават предпоставка за качествен скок в „реалната” икономика, а с това и изобщо в обществено-икономическите структури.

Отбелязването на персонифицирания престиж в обществото започва през неолита, а ма-

Обр. 2. Провадия-Солницата. Останки от западната половина на халколитната каменна цитадела (поглед отгоре, септември 2013 г.)

Fig. 2. Provadia-Solnitsata. Remains of the western half of the Chalcolithic stone citadel (view from above, September 2013)

териалните му знаци обикновено са екзотични предмети, т.е. донесени отдалече (изработени от обсидиан, нефрит, черупки на мекотели от Средиземно море, както и „вносни“ керамични съдове); те рядко се носят по тялото и облеклото (напр. гривните от егейската мида *Spondylus*), а се презентират по някакъв друг начин. Промяната на концепцията в изразните средства на престижа започва вероятно едновременно с нарастване на неговата роля в обществото към края на неолита; белег за тази промяна е и подчертаният интерес към металния блясък, засвидетелстван, напр. в графитиране на повърхността на някои керамични съдове. По това време се появява и интересът към откриваните по повърхността медни руди – малахитови „зелени късчета“ са използвани и в обредността. Технологичните възможности за топене на карбонатни и оксидни медни руди и разсипно злато съществуват още през неолита, но необходимият социален контекст за използването на двата метала се появява по-късно, през периода, определян като халколит. В началните етапи на изследване на праисторическата медна металургия се допуска, че медните оръдия на труда са довели до прогрес в „реалната“ икономика. Скоро става ясно, че

случаят не е такъв, че причините за появата на медната металургия и съответно на медните предмети са много по-сложни и определено са свързани с необходимостта от обозначаване на напредналата в определени райони социална стратификация, а не заради стремеж към интензифициране на „реалната“ икономика. В резултат от сложния процес на изработване на медните и златните предмети, както и заради специфичния им цвят и блясък, те стават всепризнаван белег на висок престиж, а доколкото с това служат за мобилизация на вътрешната енергия, след придобиването им те продължават да „работят“ за нарастване на престижа на техния собственик (Renfrew 1986, 143-156; Масон 1989, 27-28, 56; Авилова 2008, 11-13).

Районът по средното и долното течение на Провадийска река има централна роля в започналата в началото на V хил. пр. Хр. преход към важен етап на идеологическо осмисляне на промените в социалната структура на все още егалитарното общество на Източните Балкани. Тази констатация се основава на вече значителния обем данни за появата и развитието на металургичен център край Варненските езера, работил през средния и късния халколит (4700 - 4200 г. пр. Хр.), в който са произведени хи-

ляди медни и златни предмети, бележещи индивидуален престиж (Димитров 2007, 49-52). В този район, а всъщност и в целия регион от река Дунав до Стара планина, вкл. и в нейния източен дял, няма находища на медна и златна руда. Но халколитният металургичен център се появява именно тук, в района по долното течение на Провадийска река и то независимо от това, че медната руда е трябвало да бъде транспортирана от значително за времето си разстояние - от Айбунар до Стара Загора (около 250-270 км), от Странджа и Бакаджиците (около 120-150 км), дори част от нея и от по-далече, а златото е доставяно може би пак от региона на Странджа и още по на юг, може би и от Северна Анатолия. Осигуряването на металната суровина става вероятно само по пътя на търговията (срещу сол от Провадия-Солницата). Явно продукцията на металургичния център край езерата е била толкова необходима за обществото, колкото и храната. Засега неговото производство от мед е представено с около 220 предмета, предимно масивни. Освен тези във Варненския некропол, продукт на този център са медните предмети в некрополите Девня, Варна-Кокодива, Варна-град, още няколко случайни находки в същия периметър, както и поне голямата част от установените метални находки в Голямо Делчево (вкл. в некропола) и евентуално няколко предмета от некропола Дуранкулак (Димитров 2007, 52-58). Най-вероятно това се отнася и за медните предмети от некропола Провадия-Солницата. На този металургичен център принадлежат и регистрираните над 3000 златни предмети във Варненския некропол, а може би и малобройните други халколитни златни находки в региона.

Почти всички златни и по-леките медни предмети са апликирани по облеклото, а тежките медни и някои златни предмети като най-силен изразител на социалния статус, в необходимите случаи са носени в ръка (вкл. като инсигнии), т.е. богатството вече е презентирано перманентно и директно от неговия притежател. Казаното не изключва възможността по-масивните медни брадви и други остриета да са използвани в обрядността, свързана с принасяне на жертва (животинска или човешка?), а в някои случаи и като оръжие, което дори би засилило престижа на техния притежател.

Производството на медни и златни предмети край Варненските езера е второто специализирано производство в ареала на Провадийска река. И докато производството на сол в Провадия-Солницата е част от „реалната“ икономика

и чрез създавания от нея принадлеен продукт е предпоставка и причина за ускорена социална стратификация в региона, производството на метални предмети във Варненския металургичен център е в основата на „престижната“ икономика, служи за обозначаване на носителите на престиж и с това съдейства за по-нататъшно стратифициране на егалитарното общество в ареала на Провадийска река. Няма друг регион в Югоизточна Европа, който да съчетава двете най-важни специализирани производства през халколита, причинно-следствената връзка между които е очевидна. И с право някои изследователи приемат, че именно тук, в Западното Причерноморие, започва европейската медна епоха в смисъл на нов етап в общественото и икономическото развитие (Lichardus 1991a; Lichardus 1991b; Govedarica 2009), който непосредствено предхожда появата на държавността.

Търговия на далечни разстояния. Реализацията на значителния по обем и стойност принадлеен продукт от производството на сол може да стане само чрез широкомащабна търговия на далечни разстояния. Организацията на търговските операции и редистрибуцията на реализирания в тях принадлеен продукт предполагат съществуването на обособена група с високо социално положение във все още егалитарното общество, която е поела тези функции и чрез тях не само поддържа, но и увеличава своя висок социален статус.

Солта играе особена роля в праисторическата търговия, в която има двойствена функция. От една страна, солта е продукт за употреба и една част от произвежданата сол се „купува“ именно за това. От друга страна, обаче, солта играе ролята на обменен еквивалент, на пари, и веднъж излязла „на пазара“, тя може дълго време да циркулира в това си друго качество, преди да бъде изконсумирана. Именно появата на еквивалент превръща праисторическия обмен в търговия (Массон 1976, 88). Засега доказателствата за резултатите от търговските връзки идват предимно от Варненския некропол. За появата на такъв необичаен за времето си некропол, включващ значителен брой гробни ями с висока концентрация на разнообразен по вид и материал гробен инвентар, както и за появата на този некропол именно край Варненското езеро трябва да има много сериозни причини.

Част от предметите, които гробният инвентар там включва, са явно местни и са изработени от местни суровини. Това са керамичните

съдове, предметите от кост и рог, част от каменните и кремъчните артефакти. За останалите предмети могат да се предположат повече или по-малко отдалечени от Варненското езеро зони на произход - на самите предмети или на суровината за тях. Става дума за по-големи кремъчни артефакти (вкл. много дългите пластини) от района на Разград, огладени каменни сечива от района на Странджа, обсидианова пластина от егейския остров Мелос, халцедонови (корнеолови и ахатови) мъниста вероятно от Анатолия, различни артефакти от черупки на мекотели от Егейско море. Трябва да се прибавят, естествено, и голямото количество медни и златни предмети, произведени на място от вносна суровина.

Списъкът с „вносни“ суровини или готови предмети на престижа в изследвания регион сигурно ще нараства (напр. червената охра). Но основният въпрос в изследването на всички търговски взаимоотношения е срещу какво е осъществяван този внос, коя е реципрочната стойност на „вносяния“ значителен за времето

си обем суровини и предмети с много висока стойност. Поради липсата на конкретни данни, този въпрос дълго време е заобикалян в изследванията, едва през последните няколко години получи адекватен отговор. Единствената суровина, която е жизненоважна за човека и животните, налична е в ареала на Провадийска река (но липсва в Тракия и съседните региони) и е произвеждана в голямо количество, е солта. Ето защо солта от Провадия-Солницата не само е предпоставка и предмет на активна и обхватна търговия, но без съмнение е играла и ролята на обменен еквивалент през късната праистория (т.е. ролята на първите „пари“) (Runge 1995).

Производството и търговията със сол е основната причина за изпреварващото развитие на ареала по средното и долното течение на Провадийска река в контекста на къснохалколитните общности на Балканите. Възможни са две посоки и съответно два пътя на „износ“ на солта и „внос“ на еквивалентни стоки. Единият път би могъл да бъде воден, по Провадийска

Обр. 3. Провадия-Солницата, Северозападен сектор. Останки от трите халколитни последователно съществували каменни стени на цитаделата (4700-4200 г. пр. Хр.) (страничен поглед от височина, септември 2013 г.)
Fig. 3. Provadia-Solnitsata. Northwestern area. Remains of the three successive Chalcolithic stone walls of the citadel (4700-4200 BC) (lateral view from above, September 2013)

река, която е текла и тече непосредствено до солодобивния център Провадия-Солницата. Според различни сведения, отнасящи се за XIX век, реката е била плавателна за лодки в частта ѝ от солодобивния център (на запад) до Белославското и Варненското езеро, и съответно до Черно море (на изток). Ако това е било така и през V хил. пр. Хр., солта от Провадия-Солницата е могла да достигне с каботажно морско плаване далече на юг по бреговете на Черно море. Вторият път би могъл да минава през ниския старопланински Айтоски проход, който на север започва в близост до солодобивния център Провадия-Солницата, а на юг води към Тракия. Най-вероятно са използвани и двата търговски пътя.

Възникване на праисторически градски център. Разширяващият се обхват на теренните проучвания на Провадия-Солницата позволява да се погледне по нов начин на този изключителен археологически комплекс, създава се възможност за по-задълбочената му интерпретация, която тук ще ограничи само до вписването на Провадия-Солницата в проблематиката за появата на първите градски центрове в Източното Средиземноморие.

Очертаната икономическа и социалната структура през средния и късния халколит в ареала на Провадийска река свидетелства за особения, различния път на развитие на този регион в контекста на Източните Балкани. Именно затова не е учудващо, че причината за специфичната форма на развитие на региона, а именно селищният и производствен комплекс Провадия-Солницата, има различни характеристики от тези на всички съвременни на него селища на указаната обширна територия. Засега няма друго място на Източните Балкани, където в единен организъм да функционират селище, прилежащ му производствен комплекс и три обредни полета край тях. Това без съмнение е основание за търсенето на друг статут, на друг начин на дефиниране на Провадия-Солницата, а именно чрез социално-икономическа форма, появата на която обикновено се приписва на по-късно време.

Обособяването на града от останалите селищни форми е практически регламентирано в Средна и Западна Европа през късното средновековие, а в научната книжнина от по-късно време са предложени значителен брой качествени и количествени критерии за „град“, които го дефинират от историческа, географска, статистическа и в крайна сметка от социално-икономическа гледна точка. Многобройни ана-

лизи свидетелстват, че няма единни критерии за дефинирането на града като такъв във времето от късната праистория до съвременността. Градът може да бъде дефиниран само чрез характеристики, които са валидни за конкретната епоха и конкретния регион, и които очертават конкретно селище като „централно място“ (Christaller 1933). Това „централно място“ с естествено развили се социално-икономически функции, без които или без някои от които животът в региона би бил съвсем различен, може да бъде определено като „град“.

Определянето на някои развити предноазиатски селища от финала на късната праистория като градове се свързва с името на Гордон Чайлд; в средата на миналия век той предлага списък от десет критерия, които според него характеризират някои селища като центрове с комплексни функции (Childe 1950). Р. Адамс, М. Дяконов, К. Фленери, К. Ламберг-Карловски и редица други специалисти по древността на Предна Азия обаче смятат, че предложените от Чайлд критерии са различни по значимост и към дефиницията на града пряко отношение имат само някои от тях; те предлагат и нови. Подробни анализи по тази проблематика, но главно по материали от Средна Азия прави В. Масон (Массон 1981, 105-108). Почти всички изследователи на древността приемат, че първите градски центрове в Предна и Средна Азия се появяват на прехода към класовото общество в началото на бронзовата епоха, т.е. през втората половина на IV хил. пр. Хр. (Павленко 1984). Различно е мнението на Дж. Меларт, който след разкопките на Чатал хююк характеризира този уникален анатолийски обект от VII хил. пр. Хр. като неолитен град. Повечето от проучвателите на древна Анатолия считат, обаче, че като най-ранни градове в този регион, както и в Егея, могат да се определят селища, датиращи от втората половина на IV и началото на III хил. пр. Хр.

Предлаганите „външни“ признаци за дефинирането на първите градски центрове са установени при археологическите проучвания, но те всъщност отразяват настъпилите в древността значителни обществено-икономически изменения: обособяване на промишлени форми на производство, т.е. поява на специализираните производства (Сайко 1990), поява на търговията като по-висока форма на икономически връзки и начин за реализиране на принадлежност, напреднала социална диференциация и др.

Специалистите по древността характери-

рат градските центрове чрез отчасти разминаващи се критерии, което е особено видимо при анализите съответно за Предна и Средна Азия, от една страна, и за Егея и Балканите, от друга (Масон 1976, 137-148; Павленко 1984; Сайко 1987). В случая би трябвало да се отчитат спецификите на двата региона през късната праистория, а търсените критерии да се обосновават именно в съответния географско-териториален контекст. Все пак методически коректно е дефинирането на ранните градски центрове на Балканите да започне чрез тестване на критериите, изведени в продължителната дискусия за азиатския ареал, и дали основание на изследвачите да припишат на редица древни селища от Изтока статут на градове.

Данни за средния и особено за късния халколит, извлечени от проучванията на Провадия-Солницата ще анализирам в контекста на критериите за възникване на първите градски центрове в Предна и Средна Азия, които В. Масон предлага в едно от последните си изследвания (Масон 2005) и които могат да се считат като обобщение на дискусии по тази проблематика. Трябва да се има предвид, обаче, че селищната система и общественоекономическите структури в Югоизточна Европа през късната праистория се различават както в качествено, така и в количествено отношение от предно- и средноазиатските и затова отново подчертавам, че дефинираните за азиатския ареал критерии съвсем не бива да се абсолютизират.

Критерият „център на селскостопанска област“ се приема за основен при очертаване на предпоставките за появата на първите градове в Предна и Средна Азия, защото там значителната част от принадлежащия продукт се създава именно в селското стопанство и се реализира в междуселищен обмен. Няма обаче основания да се мисли, че в балканския модел на комплексното общество през халколита посоченият критерий може да има такава тежест, защото поне засега няма данни за значителна неравномерност в селскостопанската продукция на отделните селища, която да налага регулярен обмен на хранителни продукти между тях. Колкото до района на Провадия-Солницата, принадлежащият продукт в „реалната“ икономика през средния и особено през късния халколит се създава не в селското стопанство, а изключително в специализираното производство на сол; това напълно компенсира не толкова ефективното земеделие и скотовъдство по това време. Самите жители на Провадия-Солницата едва ли

са имали достатъчно време за активно селскостопанство, но предвид останалите характеристики на селището, те без съмнение са участвали в преразпределянето на селскостопанската продукция в района (като купувачи), което пък е стимулирало земеделието и скотовъдството в околните селища. Това обаче е само следствие, а не предпоставка за прерастването на селището Провадия-Солницата в праисторически градски център.

Структуроопределящата икономическа дейност, резултатите от която са предпоставка за развитието на Провадия-Солницата като централно място с особено социално-икономическо значение в ареала на Източните Балкани е специализираното производство (на сол). То започва още в началото на късния неолит, но тогава е само домашен семеен занаят, който се практикува в селището. В края на късния неолит солодобиването приема характеристиките на специализирано производство, изнесено извън очертаванията на селището и практикувано вероятно като кооперация. През средния и късния халколит специализираното производство на сол има вече промишлени размери, което би било невъзможно без обособяването на няколко специализирани групи с отделни екипи в тях, които работят в координирана система. Групите от специализирани работници се занимават съответно с добиване и доставка на дървения материал за горене, с производството и доставка на керамични съдове, както и със самия процес на производство на солта. Това би било немислимо без значителен технологичен напредък и в трите посочени основни производствени области, особено в топлотехниката, прилагана в керамичното производство и изваряването на разсола. Възникването на специализираното производство е явление на второто голямо разделение на труда, което пък е задължителна предпоставка за появата на градовете. В този смисъл специализираното производство на сол прави агломерацията Провадия-Солницата уникално явление на стария континент.

От възникването на солодобивния център Провадия-Солницата през късния неолит цялата му продукция е предназначена за „пазара“, където се реализира принадлежният продукт. Засега няма преки указания от археологическото проучване, но най-логично е търговските операции да са извършвани на мястото, където се произвежда солта, особено с купувачите, които я транспортират по сухоземни пътища, вкл. през Айтоския проход към долината на Марица. Друга възможност е търговските

Обр. 4. Провадия-Солницата, Северозападен сектор. Останки от кожуха на третата каменна стена на цитаделата (страничен поглед от височина, септември 2013 г.)

Fig. 4. Provadia-Solnitsata. Northwestern area. Remains of the stone mantle of the third stone wall of the citadel (lateral view from above, September 2013)

споразумения да са сключвани край Варненското езеро, докдето солта би могла да бъде транспортирана с лодки по Провадийска река, а оттам да бъде превозвана по море на юг край черноморския бряг. Успешната търговия със солта, интересът към която е бил перманентен, е предпоставка за просперитета на Провадия-Солницата и прилежащия район, превърнали се заради специализираното производство на сол в много активен търговски център, в който се реализира труда на значителен брой хора. А придобиването на характеристиката на търговски център е задължително условие за статута на древния град.

Средно- и къснохалколитното селище Провадия-Солницата е изключително добре укрепено. Опасващите го от всички страни масивни и високи каменни стени са най-добрата защита както за богатството, събирано в резултат на производството и търговията със сол, така и за живота на неговите владетели. Засега няма данни за подобна каменна цитадела през V хил. пр. Хр. в Европа, която освен всичко друго е и невероятно постижение на строителното изкуство. Построяването ѝ и преизграждането ѝ е изклю-

чително трудоемка дейност, за която са необходими усилията на много хора, включително и на високоспециализирани строители, а това е възможно само срещу достатъчно „пари“ (т.е. сол). Крепостта Провадия-Солницата може да бъде издигната, поддържана, преизградена и разширявана само като централно военно място и като символ на мощта на средно- и къснохалколитната общност в ареала на Провадийска река. Определянето на Провадия-Солницата като централна крепост следва и от презумпцията, че по долината на Провадийска река са съществували и други укрепени пунктове, които са охранявали водния път за износ на солта и конкретно в частта му до предполагаемото тържище край Варненското езеро². От друга страна, появата на масивни отбранителни съоръжения, напълно ограждащи селището, може би е и свидетелство, че солният търговски център („солни пазар“) е именно тук - при идването на

² Благодаря на Петър Лецаков, НАИМ, за информацията, че при теренни обхождания през есента на 2013 г. е попаднал на къснохалколитен укрепен пункт над Провадийска река, намиращ се в землището на с. Аврен, в най-долното течение на реката, на малко разстояние преди вливането ѝ в Белославското езеро.

търговските експедиции, вероятно периодично (напр. един или два пъти годишно), присъствието на толкова външни хора край селището би могло да бъде заплаха за производителите на сол и за всички други жители на близкия район. Едва ли владенето и използването на солените извори е било безпроблемно за местното население. Така че, наличието на каменна крепост е не само символ на висок престиж, тя е реална необходимост, а с това и следващ задължителен белег на древния град.

Непосредствено край къснохалколитно селище (и за първи път на Източните Балкани) е установен обреден комплекс; всъщност обредните комплекси са поне два. И докато за извънселищните къснонеолитни ямни светилища се предполага, че имат регионален характер, тези два обредни комплекса са използвани и обслужвани само от жителите на Провадия-Солницата. В тях са практикувани обредни действия, които се различават по вид и явно по смисъл (цел) - вероятно единият комплекс е място на традиционната земеделско-скотовъдна обредност, а другият - на новата обредност, свързана със солното производство (срв. Масон 1976, 68-69). Къснохалколитният некропол е традиционно обредно място за този период и регион; както показват последните проучвания, практикуваната в него погребално-поминална обредност представя специфични черти, които са свидетелство за сложни религиозно-митологични представи и действия на местната общност. При това некрополът едва ли е бил само място за погребване на мъртвите по регулярния ритуал, но и място на много по-сложна постпогребална обредност. И трите комплекса са извън селището, но може би и в неговите очертания може да се очаква култова постройка. Такъв богат „пейзаж“ на обредни структури е отражение на общия просперитет и роля на селищната структура и съответно допълва характеристиките на праисторическия град като идеологически център.

Представените вече анализи на сложната йерархична социална система и сложната производствена система, реконструирани на базата на археологическите данни са свидетелство, че Провадия-Солницата е център на организация и управление на производствените и обществените структури в обширен район. Тези две преплитачи се системи в контекста на ранното комплексно общество изискват силен център на власт, който в случая е простирали правомощия върху голям район, достигащ до морето. Засега няма друго средно- или къснохалколит-

но селище в региона, за което да има основание за подобно допускане. Този предполагаем аспект на Провадия-Солницата се вписва в характеристиките на древния градски център.

Очертаните няколко характеристики на Провадия-Солницата всъщност са взаимно обусловени и неразделимо преплитачи се в изграждането на новообособилата се социално-икономическа структура, дефинирана тук като праисторически градски център.

В по-новата специализирана книжнина се споменават, макар и само в историографски план, още два признака за определяне на едно селище като градски център в древността - размерът на застроената площ и гъстотата на обитателите му, както и абсолютният брой жители на селището. Те са предложени в началото на дискусиата за критериите (съответно от Р. Адамс и Г. Чайлд), но не са намерили подкрепа от други специалисти. Въпреки това ще ги анализирам накратко с оглед данните от Провадия-Солницата.

Заградената с крепостни стени площ на халколитното селище Провадия-Солницата е около 6-7 дка. Поради трудностите пред сравнението с други селища от ареала на Провадийска река (липсват достатъчно проучвания) мога само да посоча, че засега то е най-голямо по площ. По отношение на обхвата на укрепителната система Провадия-Солницата също се откроява поне в контекста на дн. Североизточна България - следващата по площ отбранителна система, тази на селищната могила Поляница, загражда около 2,2 дка. Разликата е очевидна. Поради това, че засега археологическите проучвания на Провадия-Солницата обхващат само нейни периферни зони, информация за гъстотата на застрояване в селището липсва. Може само да се предполага, че заради необходимостта от оптимален вариант на дължината на укрепителната система, гъстотата на постройките в селището, съответно и на обитателите им е висока. Проучваните досега две жилищни постройки, съответно от средния и от късния халколит, са двуетажни. Дали постройките в селището са били предимно двуетажни, мога само да гадая, но това всъщност е предположението ми с оглед необикновено дебелия за Източните Балкани културен пласт, особено от късния халколит. Предвид изчисления на населението в други селища и региони, както и според моите анализи, минималният брой на обитателите на Провадия-Солницата е около 400 души (при едноетажни постройки), а максималният - двойно по-голям - около

800 души (при двуетажни къщи). Вероятно реалната цифра на жителите е някъде в средата между тези две числа.

Не е тук мястото да дискутирам, защо броят на населението в едно селище не може да бъде сред критериите за дефинирането му като праисторически град, но ще посоча данни за времето, когато в Средна и Западна Европа статутът „град“ е напълно официализиран в административната структура (през късното средновековие, след XIV век). Във Франция е било прието статут на градове да получават селища с над 2000 души население, но многобройни са примерите на укрепени градове с население от 700 до 900 души. Показателен обаче е примерът с Германия в края на средновековието - статут на град имат над 3000 селища със среден брой на жителите около 400

души! (Бродел 2000, 391-393). Това още един път показва, че не броят на жителите, а социално-икономическата структура на селището определя неговата роля на централно място. Градът е нов тип структура в развитието на обществото, която инкорпорира нови форми на производство и социални връзки, превръща се в отрицание на селото, но заедно с него живее в неразделима симбиоза.

Според анализирания по-горе предпоставки може обосновано да се твърди, че специализираното производство на сол и успешната търговия на далечни разстояния с този жизненоважен за хората и животните продукт превръщат праисторическото селище Провадия-Солницата в праисторически градски център, съществувал в средата и втората половина на V хил. пр. Хр.

Цитирана литература:

Авилова 2008: Л. И. Авилова. Метал Ближнего Востока. Модели производства в энеолите, раннем и среднем бронзовом веке. Москва, 2008.

Бродел 2000: Ф. Бродел. Структурите на всекидневието: възможното и невъзможното. София, 2000.

Димитров 2007: К. Димитров. Медната металургия по западния бряг на Черно море (средата на V - началото на IV хил. пр. Хр.). Автореферат на дисертация. София, 2007.

Куббель 1988: Л. Е. Куббель. Возникновение частной собственности, классов и государства. - В: История первобытного общества. Эпоха классового образования. Москва, 1988, 140-269.

Маринова 2008: Е. Маринова. Археоботанически изследвания. - В: В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005-2007 г. София, 2008, 203, 225, 273.

Маринова 2009: Е. Маринова. Растителни останки в среднохалколитния пласт. - В: В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров и др. Провадия-Солницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет. София, 2009, 104.

Массон 1976: В. М. Массон. Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976.

Массон 1981: В. М. Массон. Алтын-депе. Ленинград, 1981.

Массон 1989: В. М. Массон. Первые цивилизации. Ленинград, 1989.

Массон 2005: В. М. Массон. Первые цивилизации и всемирная история. Кишинев, 2005.

Нинов 2008: Л. Нинов. Археозоологически изследвания. - В: В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки

2005-2007 г. София, 2008, 204-207; 274-276.

Павленко 1984: Ю. В. Павленко. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств. - В: Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. Киев, 1984, 169-218.

Сайко 1987: Э. В. Сайко. Формирование древнейших городов и становление раннеклассового общества (методологические аспекты). - В: От классовых обществ к раннеклассовым. Москва, 1987, 177-197.

Сайко 1990: Э. В. Сайко. Специализированные производства в развитии обществ раннеземельских культур. Москва, 1990.

Шнирельман 1988: В. А. Шнирельман. Производственные предпосылки разложения первобытного общества. - В: История первобытного общества. Эпоха классового образования. Москва, 1988, 5-139.

Childe 1950: G. Childe. The urban revolution. - Town planning review, 21, 1950, 1, 3-17.

Christaller 1933: W. Christaller. Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena, 1933.

Govedarica 2009: B. Govedarica. Zentrum und Peripherie im 5. Jahrtausend v. Chr.: Zur Entstehung und Ausbreitung der europäischen Kupferzeit. - In: J. Apakidze, B. Govedarica, B. Hänsel (Hrsg.). Der Schwarzmehrraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000 - 500 v. Chr.). Rahden/Westf., 2009, 60-73.

Krauss 2010: R. Krauss. Zur Akkumulation von Prestigegütern im Westschwarzmeerraum während des

5. Jahrtausends v. Chr. - In: C. Theune, F. Biermann, R. Struwe, G. H. Jeute (Hrsg.). Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag. Rahden/Westf., 2010, 289-300.

Lichardus 1991a: J. Lichardus. Die Kupferzeit als historische Epoche. Ein forschungsgeschichtlicher Überblick. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55). Bonn, 1991, 13-34.

Lichardus 1991b: J. Lichardus. Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55). Bonn, 1991, 763-800.

Nikolov 2010: V. Nikolov. Salt and gold: Provadia-Solnitsata and the Varna Chalcolithic cemetery. - Archäologisches Korrespondenzblatt, 40, 2010, 4, 487-501.

Nikolov 2011: V. Nikolov. Provadia-Solnitsata (NE Bulgaria): A salt-producing center of the 6th and 5th millennia BC. - In: M. Alexianu, O. Weller, R.-G. Curcă (Eds). Archaeology and anthropology of salt: A diachronic approach. BAR International Series 2198. Oxford, 2011, 59-64.

Nikolov 2012: V. Nikolov. Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500-4200 BC). - In: V. Nikolov, K. Bacvarov (eds.). Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and gold: The role of salt in prehistoric Europe. Provadia-Veliko Tarnovo, 2012, 11-65.

Renfrew 1986: C. Renfrew. Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe. - In: A. Appadurai (ed.). The social life of things. Commodities in cultural perspective. Cambridge, 1986, 141-168.

Runge 1995: H.-J. Runge. Frühes Zahlungsmittel Salz. - Kreditwesen, 48, 1995, 609-615.

A fifth millennium BC urban center in the context of the western Black Sea coast: Provadia-Solnitsata (Abstract)

Vassil Nikolov

The geographical scope of this study comprises the drainage basin of the middle and lower Provadiyska River that flows into the Black Sea through the Lakes Beloslavsko and Varnensko. Numerous publications and discussions focused on Chalcolithic Varna cemetery shaped the opinion that in the fifth millennium BC, the communities in the eastern part of the drainage basin of the River Provadiyska accumulated a significant amount of prestigious items, a testimony to the highly developed economy and social structure; this area has been identified as the birthplace of the European Copper Age, in culture-historical sense. In this context, a brief argumentation could be offered to support the claim that Provadia-Solnitsata possessed all features of a prehistoric town. The town as a socio-economic structure did not appear overnight, but its emergence was pre-defined by a certain level of development of the socio-economic relations in the area.

The real Chalcolithic economy. The real economy produces both means for subsistence and means for the everyday life and household manufacture. In this case, the real economy included also a specialized production: the production of

salt that did not belong to the above-described scheme and created preconditions for a highly developed 'prestigious' economy in the area.

Agriculture and stock breeding provided the base of the real economy of the later prehistoric society, but the natural conditions in the Provadiyska River area did not favor particularly high yields (i.e. substantial surpluses). The thing, however, that made the big difference for the real economy in the Provadiyska River area, compared to other Eastern Balkan regions, was the specialized production of salt that was based on a natural resource that was exploited: a huge deposit of rock salt. Salt was a vital necessity for the people and livestock that predefined the need and the importance of this production. The commercial distribution of salt that was a strategic resource in the later prehistory provided a solid economic base for the community that produced it. Salt became the engine of accelerated social and cultural processes in the area.

In the beginning of the late Neolithic, ca. 5500 BC, migrants from Thrace settled at the brine springs near Provadia and began extracting salt. The salt production continued in the Middle Chal-

colithic Period, between 4700 and 4500 BC. Precisely in this period, a large salt production center appeared immediately next to the settlement. It continued to function in the late Chalcolithic, i.e. at least until the third quarter of the fifth millennium BC (4500-4200 BC).

The real Chalcolithic economy of the Provadiyska River area could hardly surpass the neighboring regions only on the grounds of the basic traditional livelihoods. The thing that made it special, at least against the background of the Eastern and Central Balkans, was the specialized production of salt that was traded on long distances and by means of the accumulated added value provided the necessary base for the development of 'prestigious' economy in the same area.

'Prestigious' economy and the social structure of Chalcolithic society. 'Prestigious' economy comprised activities and manufactured items that designated social status, indicated social hierarchy and eventually contributed to a pronounced social stratification.

The manufacture of copper and gold items in the Varna Lakes area was the second specialized production in the Provadiyska River area. While salt production at Provadia-Solnitsata was part of the real economy and, because of the surplus it created, a precondition and reason for accelerated social stratification in the region, the manufacture of metal items in the Varna Metallurgical Center was at the heart of the 'prestigious' economy, and served to designate the high prestige, thus contributing to further stratification of the elitarian society in the Provadiyska River area. Some scholars are right to assume that it was precisely here, in the Western Pontic region, that the European Copper Age began in the sense of a new stage of social and economic development, one that immediately preceded state formation.

Long-distance trade. The distribution of the substantial surplus of salt production could have been achieved only through large-scale long-distance trade. The organization of commercial operations and the redistribution of the obtained added value suggest the existence of a separate group of people of high social status within a still egalitarian society. This group assumed these functions, which not only maintained, but enhanced their elevated social status. So far, the evidence of the results of the trade relations comes mostly from the Varna cemetery. Salt was the only good that was vital for people and livestock, available in the Provadiyska River area (but lacking in Thrace and neighboring regions), where it was produced in

large quantities. For this reason, the salt from Provadia-Solnitsata was not only a precondition for and object of active, large-scale trade, but also undoubtedly served as means of exchange in the later prehistory (i.e. it was the first 'money'). The production and trade of salt was the main reason for the accelerated development of the area along the middle and lower Provadiyska River in the context of the Balkan late Chalcolithic communities.

Emergence of a prehistoric urban center. From methodological point of view it would be correct to begin defining the early urban centers of the Balkans by testing the criteria, deduced in the lengthy discussions on Western Asia.

The economic activity that was defining, with results that were the precondition for the development of Provadia-Solnitsata as a central place of particular socio-economic significance in the Eastern Balkans, was the specialized production (of salt). The emergence of a specialized production was a phenomenon related to the second major division of labor, which in its turn was a mandatory precondition for the emergence of cities. The specialized production of salt made the agglomeration of Provadia-Solnitsata a unique phenomenon in Europe.

The successful salt trade that enjoyed constant demand was a precondition for the prosperity of Provadia-Solnitsata and its surroundings that became, in result of the specialized production of salt, a very active trading center that focused the labor of a significant number of people. And obtaining the specific features of a trading center was a mandatory precondition for the status of a prehistoric town.

The middle and late Chalcolithic settlement of Provadia-Solnitsata was particularly well fortified. The massive stone walls that enclosed it from all sides offered the best protection both for the riches that were accumulated in result of the production and trade of salt and for the life of their owners. The presence of a stone fortress was not only a symbol of prestige, but an actual necessity, therefore another mandatory attribute of the prehistoric town.

Immediately next to the late Chalcolithic settlement, two ritual sites have been excavated. There were practiced rituals that differed in appearance and apparently in meaning and goals. One of the sites was probably dedicated to the traditional farming rituals, while the other was dedicated to the new rituals, related to salt production. The late Chalcolithic cemetery should also be added to the picture. The rich landscape of ritual features com-

plemented the functions of the prehistoric city as an ideological center.

The complex hierarchical social system and the complex production system, reconstructed on the grounds of the archaeological evidence, testify that Provadia-Solnitsata was a center of organization and management of the production and social structures in a vast area. This presumed aspect of Provadia-Solnitsata also finds its place among the

specific features of the prehistoric urban center.

These preconditions provide valid arguments to suggest that the specialized production of salt and the successful long-distance trade of this good that was vital for people and livestock alike transformed the prehistoric settlement of Provadia-Solnitsata into a prehistoric urban center that functioned throughout the middle and the second half of the fifth millennium BC.

Бронзова погребална хидрия от Несебър

Анелия Божкова, Петя Кияшкина

През 2010 година, при археологически проучвания в некропола на Месамбрия, днешен Несебър (обр. 1, 2), беше открита погребална хидрия от бронз (Божкова и др. 2011, 253)¹.

Контекст на намиране

Хидрията беше открита в гроб, изграден от каменни плочи (циста) (гроб № 1266). Четирите плочи, оформящи цистата, са добре обработени отвън и отвътре, а пета плоча, грубо обработена отвън и добре обработена отвътре, служи за покриване на оформения куб с размери на стените 0,62 м x 0,67 м (обр. 3). Върху раменете на бронзовия съд беше положен венец, изработен от дърво с апликирана върху него оловна лента, върху която са закрепени бронзови телчета (дръжки) и върху тях - глинени плодчета². Хидрията беше открита покрита с капаче с дисковидна, леко конвексна форма и диаметър 12,6 см. Вътре в хидрията, сред останките от кремацията, присъстваше и силно корозирала желязна стригила³. В непосредствена близост до цистата бе намерена фрагментирана глинена кана с червен цвят⁴.

Описание на хидрията

Новооткритата хидрия е с характерното за този тип съдове яйцевидно тяло, полегати рамене и висока шийка (обр. 4). В горната си част шийката се разширява конусовидно и преминава в устие с широк отвесен ръб, украсен с йонийска кима - висящ овоиден фриз, редуващ се с копиевиден орнамент (*egg-and-dart*). Над него, по периферията на устието, преминава

ред от перли.

Столчето на хидрията, както и трите дръжки (две хоризонтални и една вертикална), са отлети отделно и впоследствие припоени към тялото.

Столчето е профилирано и богато украсено. То е кухо от вътрешната си страна и се състои от два елемента - горният елемент представлява кух пръстен, без украса. Долният елемент е с украса в слаб релеф. В основата му минава фриз от петолостни палмети, а над тях - лесбийска кима, съставена от редуващи се остри сърцевидни листа с върхове на копия.

Двете хоризонтални дръжки са прикрепени към тялото малко под раменете (обр. 5). Те са набраздени от осем дълбоки канелюри, заоблени в края. Вътрешните канелюри са по-плитки. Дръжките не са прикрепени директно към тялото на съда, а лежат върху изработени отделно кръгли пластини с диам. 5,5 см. Тези кръгли пластини са украсени с осемлистни розети, а между листата на розетите има трилистни лотосови цветове.

Вертикалната дръжка започва от горната част на шийката и се спуска до раменете на хидрията. Тя също е набраздена от осем дълбоки канелюри, разделени от остри ръбчета и завършващи горе и долу с еднаква заобленост. Горният край на дръжката е прикрепен към елипсовидна плочка, украсена богато с акантови листа, полупалмети и с малки розети помежду им. Същата елипсовидна пластина с идентична украса, но вече разположена хоризонтално, лежи под долната част на дръжката. Непосредствено под тази елипсовидна пластина започва апликацията, изработена чрез отливане в калъп.

Апликацията е с размери: 14,7 x 13,2 см и на нея, в сравнително висок релеф, са представени две прави фигури (обр. 6). Те са леко обърнати една към друга в три-четвърти фас и са центрирани на фона на големи разперени

¹ Музей Старинен Несебър, ПИН 403/2010. Разкопките бяха финансиранни от Община Несебър и проведени под ръководството на доц. Анелия Божкова и Петя Кияшкина (ръководители) и Тодор Марваков и Десислава Василева (зам. ръководители). Авторите благодарят на всички, съпричастни към археологическото проучване на този участък от некропола на Месамбрия. Реставрацията на хидрията е дело на д-р Петя Пенкова. Графичните илюстрации към статията са изработени от Георги Гюнев и Петър Делев, за което им изказваме нашата благодарност.

² Музей Старинен Несебър, ПИН 404/2010.

³ Музей Старинен Несебър, ПИН 405/2010.

⁴ Музей Старинен Несебър, ПИН 402/2010.

Обр. 1. Несебър. Античен и средновековен некропол на Месамбрия/Месемврия. Проучвания през 2007-2010 г.
Fig. 1. Nesebar. Ancient and medieval necropolis of Mesambria/Mesemvria. Investigations in 2007-2010

криле. Стъпили са върху леко изпъкнала основа. Композицията е фланкирана от две крила, разположени встрани от всяка една от фигурите. Детайли от другите две крила се забелязват между и над главите на персонажите. Крилата са представени грижливо; в горната част чрез малки пера с форма на люспи, а в долната – като отделни дълги пера, разделени с врязани линии.

Мъжката фигура е разположена вдясно. Тя е с навити на руло над челото коси. Мъжът е гол до кръста, като реалистично е предадена мускулатурата на торса. Долната част на тялото му е покрита с химатион, праметнат през свитата в лакътя лява ръка. Под диплите на химатиона личат леко свитият в коляното и изнесен напред десен крак, а изпънатият ляв крак поема тежестта на тялото. Краката са боси. С дясната си ръка мъжът се подпира на неясен композиционен елемент (интерпретиран при подобни сцени като скала?), а в лявата държи предмет, който прилича на огледало, представено в перспектива.

Фигурата вляво е на жена, облечена в пе-

плос без ръкави, препасан под гърдите. Пеплосът покрива изцяло краката, които са с обути ходила. Жената е стъпила върху десния си крак, а левият крак е леко присвит в коляното. През лявото ѝ рамо е праметнат химатион, който придържа с китката на дясната ръка, свита и поставена върху ханша. С лявата си ръка жената е прегърнала мъжа и е насочила погледа си към него и огледалото.

Размери на хидрията и отделните ѝ части (обр. 7): обща височина - 52.2 см; дълбочина - 47.5 см; макс. диам. тяло 32 см; максимална обиколка тяло - 98 см; вис. шийка - 9.5 см; столче: диам. основа - 15.6 см; диам. при дъното - 8.8 см.; обща вис. - 5.2 см; вис. долен пръстен - 3 см; устие: външен диам. - 17.5 см; диам. отвор - 11.5 см; шир. устен ръб - 2.6 см; вис. устен ръб - 1.9 см; хоризонтални дръжки: - външна шир. - 11.4 см; диам. кръгли пластини - 5.4 см; диам. при основата - 2.9 см; макс. дебелина - 2.1 см; вертикална дръжка: обща вис. - 14.6 см; макс. дебелина - 2.1 см; вертикална елипсовидна пластина: височина - 7.3 см; шир. - 5 см; хоризонтална елипсовидна пластина -

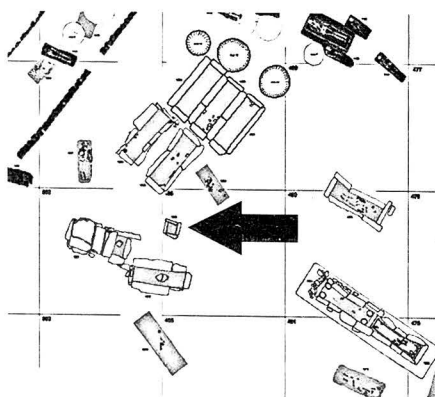
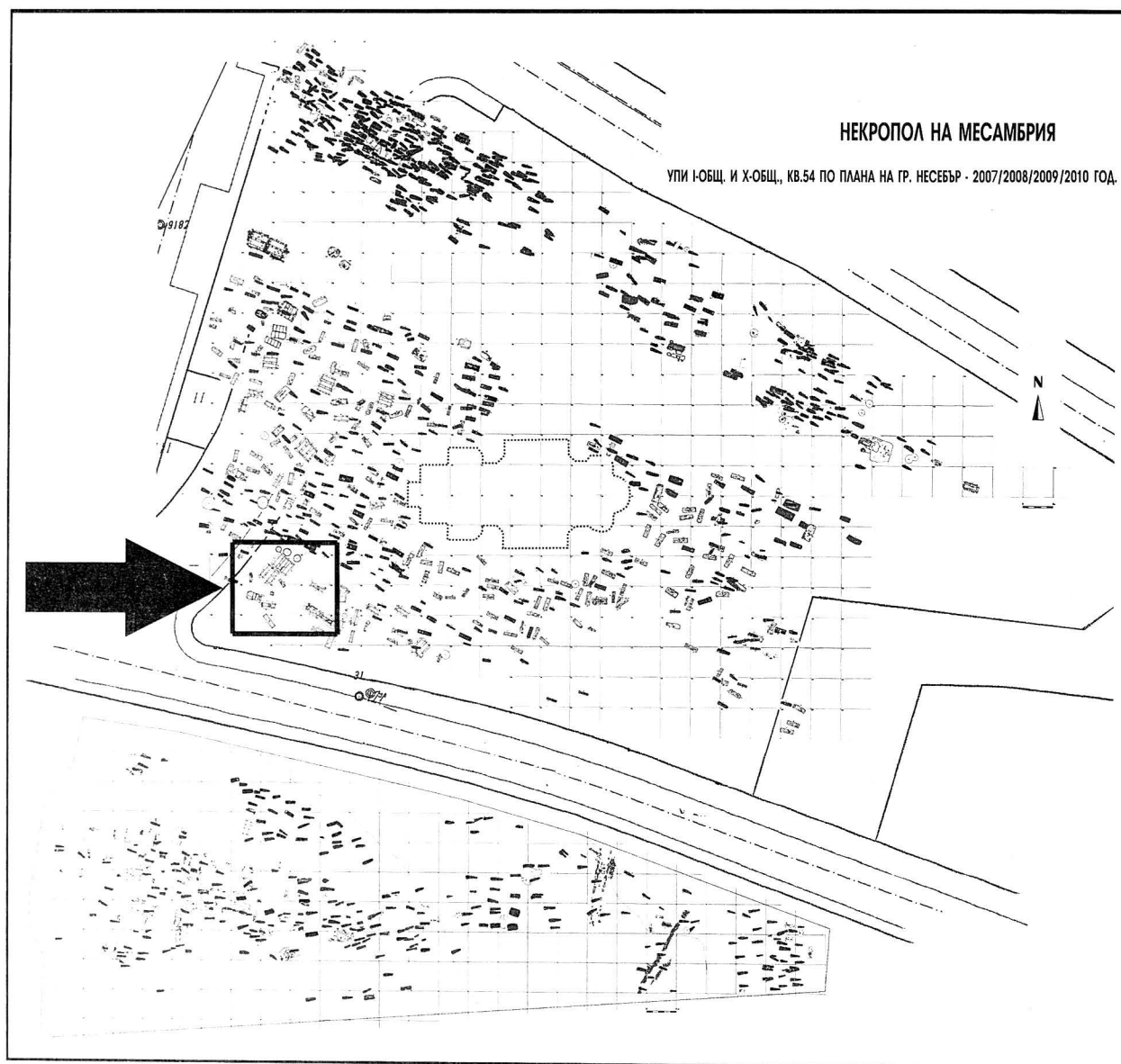
шир. 8.4 см; вис. 4.8 см; апликация: широчина 13.2 см; височина - 14.7 см.

Хидрията е покрита с капаче с дисковидна, леко конвексна форма и диаметър 12.6 см., де-

белина ламарина - 0.1 см и изпъкналост - 1 см.

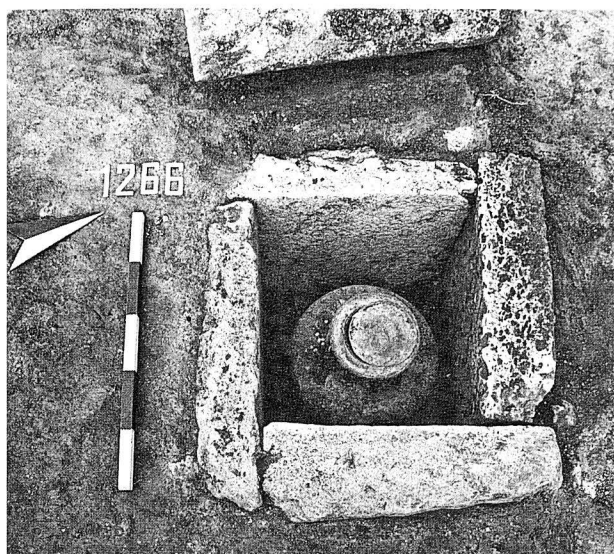
Иконография, хронология и културно-историческа идентификация

От некропола на Месамбрия произлизат

Обр. 2. Несебър. Античен и средновековен некропол на Месамбрия/Месемврия. Проучвания през 2007-2010 г. Местоположение на цистата с новотритата хидрия

Fig. 2. Nesebar. Ancient and medieval necropolis of Mesambria/Mesembria. Investigations in 2007-2010. Location of the cist with the newly-discovered hydria

Обр. 3. Несебър. Гроб № 1266 от 2010 г. с новооткрита бронзова хидрия

Fig. 3. Nesebar. Grave No. 1266, 2010, with the newly-discovered hydria

още пет бронзови погребални хидрии. Първата от тях е открита през 1911 г. също в цистов гроб (Кацаров 1911; Kazarov 1911) и е постъпила във фонда на Националния археологически институт с музей. През 1960 и 1961 г. са открити други две бронзови хидрии, също с фигурални апликации (Чимбулева 1962; Венедиков 1965;

Kiyashkina, Bozkova, Marvakov 2012, № 59-60). И трите апликации, подобно на новооткритата, представят сцени от старогръцката митология. Други две хидрии, открити също в некропола на Месамбрия, са с по-смпла украса и нямат централна апликация; те са били използвани като урни и са били положени направо в земята, в прости гробни ями (Cimbuleva 2005, 109; непубликувана находка от 2010 г.).

Новооткритата хидрия, подобно на останалите екземпляри от Месамбрия с фигурални апликации, е част от една добре позната и задълбочено изследвана група паметници на античната торевтика. Става дума за бронзови хидрии с три дръжки и релефни апликации под вертикалната дръжка с един или два персонажа от гръцката митология, от които през 40-те години на миналия век са били вече известни над 20 екземпляра, а към днешна дата техният брой вероятно е драстично увеличен. В научната литература са известни множество публикации на отделни паметници (Devambez 1937, 57-63; Picard 1940; Andriomenou 1975, 544-555), както и две великолепни обобщения по темата (Picard 1939; Richter 1946). В своите научни обзори, Шарл Пикар и Гизела Рихтер единодушно приемат, че става дума за хомо-

Обр. 4. Несебър. Бронзова хидрия с изображение на Ерос и Психе

Fig. 4. Nesebar. Bronze hydria with depiction of Eros and Psyche

Обр. 5. Несебър. Бронзова хидрия с изображение на Ерос и Психе

Fig. 5. Nesebar. Bronze hydria with depiction of Eros and Psyche

Обр. 6. Несебър. Апликация с изображение на Ерос и Психе върху бронзова хидрия

Fig. 6. Nesebar. Appliqué with depiction of Eros and Psyche on the bronze hydria

генна, добре детерминирана група от хидрии, които притежават единни морфологични белези и сходни стилови характеристики. Нещо повече; проведените изследвания са установили наличието на силно редуцирана сюжетна рамка, в която се разполагат засвидетелстваните персонажи - Дионис и Ариадна, Дионис и Сатир, Борей и Орейтия, Ерос и Психе (или Ирис и Зефир), Ерос. Същото може да се каже и за

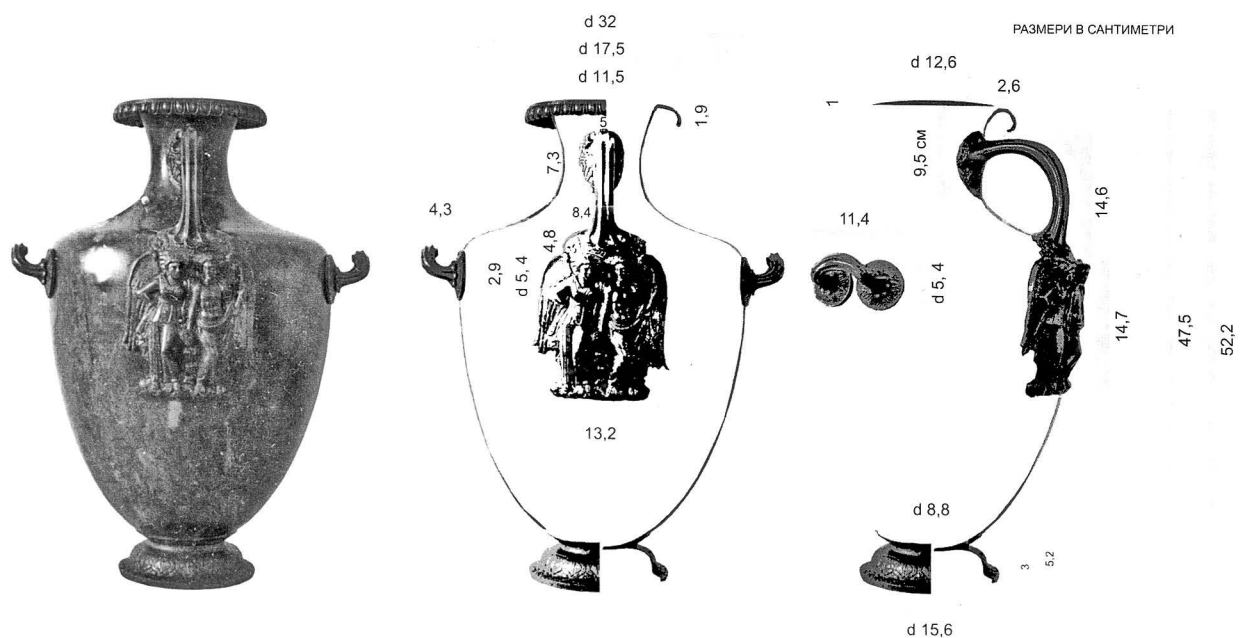
иконографския модел на изображенията: той изглежда регламентиран, с малки изключения, и независимо от стиловите отлики, не демонстрира съществено многообразие.

На базата на известното до този момент, апликацията от новооткритата хидрия може да се интерпретира като изображение на групата Ерос и Психе (понякога, но рядко, определяна като двойката Ирис и Зефир, ср. Andriomenou 1975, 548).

Сцената е позната от няколко други хидрии от същата група⁵. Близък иконографски паралел представя апликацията върху хидрия от музея Конде в Шантий, Франция⁶. Композиционната схема е идентична с тази на хидрията от Несебър до най-малките детайли: разположението и облеклото на фигурите, позата на телата, жестовите. Изследователите на хидрията приемат, че и двете фигури са представени с криле, от които по-ясно се виждат само външните, разположени в двете страни на композицията (Joconde M5052000064). Независимо от иконографската близост, хидрията от музея Конде притежава стилистични специфики, различни от тези на паметника от Несебър, което предполага, че става дума за произведения на различни майстори или ателиета. Друг паметник с изображение, близко до това на месамбрийската хидрия (обр. 8), представя апликацията от Самсун на Черно море, съхранявана

⁵ Информация за някои труднодостъпни паметници и изследвания ни беше предоставена от Илияна Паскиев от INRAP (Institut national de recherches archéologiques préventives), France, за което ѝ изказваме нашата сърдечна благодарност.

⁶ Музей Конде, Шантий, № ОА 1146.

Обр. 7. Несебър. Бронзова хидрия с изображение на Ерос и Психе. Размери на отделните части

Fig. 7. Nesebar. Bronze hydria with depiction of Eros and Psyche. Dimensions of individual parts

Обр. 8. Самсун, Турция. Апликация с изображение на Ерос и Психе върху бронзова хидрия
Fig. 8. Samsun, Turkey. Appliqué with depiction of Eros and Psyche on bronze hydria

в Берлин (Wiegand 1923, 405 - 413 Taf. 12)⁷. И при нея, подобно на апликацията от хидрият в музея Конде, се наблюдава сходен иконографски модел, но и сериозни стилови различия, които определят примера от Самсун като произведение от по-висок клас, с характеристики, близки до класическата гръцка скулптура.

По-различна иконографска схема на същия сюжет е изобразена върху апликацията от една хидрия от музея в Истанбул (обр. 9), открита в Аполония, на река Риндакос, недалече от Бурса в днешна Турция (Devambez 1937, 57-63)⁸. На тази апликация Ерос е представен гол, вляво от Психе, с протегнатата към нея дясна ръка. С лявата си ръка Ерос се подпира на релефно предаден обект, който удивително наподобява на този, представен на новооткритата хидрия от Несебър и който също е интерпретиран като скала (Devambez 1937, 59).

Иконографската близост на известните апликации върху хидрии от разглеждания тип, както и стиловото им многообразие, са залегнали в основата на стара дискусия относно мястото на тяхното производство. През годините са изказвани различни становища, всички подкрепени със съответните аргументи. Много често те са били свързвани и с местонамирането на апликациите, което е довело до хипотезите за производствени ателиета в

Обр. 9. Аполония, Турция. Апликация с изображение на Ерос и Психе върху бронзова хидрия
Fig. 9. Apollonia, Turkey. Appliqué with depiction of Eros and Psyche on bronze hydria

Северна Гърция, Мала Азия, остров Евбея, Коринт, Тракия и Пропонтида (Richter 1946, 365; Joconde M5052000064; Венедиков 1965, 58-61). Един солиден довод, а именно намирането на кальп за подобна апликация в Атина, е породил идеята за евентуално атическо производство на хидриите, което се споделя от много изследователи (Richter 1946, 366; Andriomenou 1975, 551 и цит. там мнения). Паралелно с това са лансирани и схващания за „пътуващи“ кальпи (Joconde M5052000064) и дори за разпръснато производство, което да е съобразено с общи сюжетни и иконографски модели, но да отразява и регионални специфики (Венедиков 1965, 58-61). Според Шарл Пикар единството в композиционните схеми не е продиктувано от изработка в общо ателие, а от връзката между сюжета на апликациите и погребалния характер на самите съдове (Picard 1939, 254).

Всъщност, предназначението на хидриите и интерпретацията на сцените върху апликациите са залегнали в основата на друга дискусия. Част от изследователите смятат, че правилното наименование на съдовете от тази гру-

⁷ Национален музей в Берлин, № 30071.

⁸ Археологически музей - Истанбул, № 5310.

Обр. 10. Несебър. Погребален венец върху бронзова хидрия с изображение на Ерос и Психе

Fig. 10. Nesebar. Funerary wreath on the bronze hydria with depiction of Eros and Psyche

па трябва да е „калпис“ или „кадос“, което да обясни тяхната изрична употреба като погребални урни (Picard 1939, 246; Devambez 1937, 58; Joconde M5052000064). Доказателства за това те откриват както в безспорно засвидетелстваната функция на хидриите като урни, така и в изображенията върху апликациите, които определят като свързани с погребалната символика (Picard 1939, 254-255). Противоположно становище е изразила Гизела Рихтер, която в полемика с Шарл Пикар счита хидриите за утилитарни по своята първоначална роля и предназначение предмети, вторично употребени като урни, и не открива ясни погребални послания в сюжетите на апликациите (Richter 1946, 366-367).

Броят на откритите в некропола на Месамбрия хидрии действително е внушителен и потвърждава специалната роля на тези съдове в погребалния обряд на гръцките общества. В Месамбрия, както и на други места, някои от хидриите са открити с погребални венци върху шията на съда, което подсилва възприятието за тях като функция на погребалната обредност (обр. 10).

Относително единни са учените, които са изследвали хидриите от тази група, по въпроса за тяхната хронология. По повод конкретни

паметници, с аргументи от стилистичен характер, в научната литература са изразени предположения за датировки в къснокласическата епоха (Wiegand 1923, 405-413; Andriomenou 1975, 551). Шарл Пикар предлага дата за производство във втората половина на IV в. пр. Хр., до началото на III в. пр. Хр. (Picard 1939, 253), прецизирана по-късно от френски изследователи във втората половина на IV в. пр. Хр. (Joconde M5052000064). От своя страна, Гизела Рихтер, която публикува хидрия от музея Метрополитън, фиксира годините на нейното производство около 340-320 г. пр. Хр., на базата на задълбочен стилев анализ с паралели в гръцката скулптура и вазопис (Richter 1946, 362-363). Данните от некропола на Месамбрия сочат, че всички хидрии с апликации са открити в каменни цисти, заедно с други елементи на гробния инвентар (керамични кани с червен цвят, погребални венци с бронзови листа и керамични топчета и железни стригили), типични за времето на ранноелинистическата епоха (за датата на каменните цисти ср. Божкова, Кияшкина 2013, 58-59). Нито една хидрия не е открита в комплекс, който да подсказва възможност за по-ранна дата, и това ни дава основание да изкажем предположението, че периодът на най-активно производство и употреба на „погребалните“ хидрии с апликации съвпада с времето на ранноелинистическата епоха.

Новооткритата хидрия без съмнение представя ценен паметник на античната торевтика и допълва с нови щрихи вече известното за тези изящни художествени произведения. Не по-малка е нейната значимост като източник на познание за социалната среда и обредните предпочитания на населението на Месамбрия. Очевидната привързаност към скъпия погребален атрибут в дорийската колония за пореден път указва присъствието на съсловие от заможни граждани, чието имуществено благополучие намира пряко отражение в погребалните церемонии и гробния инвентар. И бронзовите хидрии, и великолепните златни накити, полагани в каменните цисти на месамбрийския некропол (Tonkova 1997; Tonkova 2007), отразяват пряко социалния статус на индивиди и цели семейства със силни икономически възможности и несъмнени обществени позиции. Това кореспондира с известното за историческото развитие на града, който изживява период на бурен разцвет именно през елинистическата епоха и се превръща по това време в един от най-значимите центрове в западното Черноморие (Velkov 1985).

Цитирана литература:

- Божкова и др. 2011:** А. Божкова, П. Кияшкина, Т. Марваков, Д. Василева. Спасителни археологически разкопки в некропола на Месамбрия/Месемврия (парцел УПИ I общ, кв. 54). - В: Археологически открития и разкопки през 2010 г., София, 2011, 252-255.
- Божкова, Кияшкина 2013:** А. Божкова, П. Кияшкина. Цистови гробове от елинистическия некропол на Месамбрия на Черно море. - In: In honorem professoris Георги Кузманов (Известия на Археологическия институт, 59), 2013, 53-70.
- Венедиков 1965:** И. Венедиков. Бронзовите хидрии с изображение на грабването на Орейтия от Бореас, открити в Несебър. - Известия на Народния музей в Бургас, 2, 1965, 49-62.
- Кацаров 1911:** Г. Кацаров. Находка в Месемврия. - Известия на Българското археологическо дружество, 1911, 2, 264-265.
- Чимбулева 1962:** Ж. Чимбулева. Две новооткрити бронзови хидрии от Несебър. - Археология, 4, 1962, 3, 38-41.
- Andriomenou 1975:** A. Andriomenou. Vases et lampes de bronze dans les collections privées d'Athènes. - Bulletin de correspondance hellénique, 99, 1975, 535-580.
- Cimbuleva 2005:** J. Cimbuleva. La nécropole antique de Messambria. Matériaux et études. - Néssebre, 3, Burgas, 2005, 91-117.
- Devambez 1937:** P. Devambez. Grands bronzes du Musée de Stamboul. Paris, Boccard, 1937.
- Joconde M5052000064:** Joconde, Portail des collections des musées de France, http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/joconde_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=M5052000064.
- Kazarov 1911:** G. Kazarov. Grabfund bei Mesembria. - Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, 36, 308-316.
- Kiyashkina, Bozkova, Marvakov 2012:** P. Kiyashkina, A. Bozkova, T. Marvakov. Catalogue. - In: A Guide to the Collections of the Archaeological Museum of Nessebar. Nessebar, 2012, 35-185.
- Picard 1939:** C. Picard. Urnes cinéraires sculptées, en bronze, de Grèce et d'Anatolie. - BCH 63, 246-255.
- Picard 1940:** C. Picard. Trois urnes sculptées du Musée Condé à Chantilly. - Monuments et mémoires de la Fondation Eugène-Piot 37, 73-103, pl. VI-VIII.
- Richter 1946:** G. M. A. Richter. A Fourth-Century Bronze Hydria in New York. - AJA 50, 361-367.
- Tonkova 1997:** M. Tonkova. Hellenistic Jewellery from the Colonies on the West Black Sea Coast. - In: Archaeology in Bulgaria. 1. Sofia, 1997, 83-102.
- Tonkova 2007:** M. Tonkova. Jewellery Fashion of the Western Pontic Colonies in the Hellenistic Times (from the territory of Bulgaria) - In: P.R.A.E. in Honorem Henrieta Todorova. Veliko Turnovo, 2007, 279-295.
- Velkov 1985:** V. Velkov. Mesambria Pontica. - In: Die bulgarische Schwarzmeerküste im Altertum (Xenia. Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen, 16). Konstanz, 1985, 29-49.
- Wiegand 1923:** Th. Wiegand, Eros und Psyche auf einem Bronzerelief aus Amisos, in: Anatolian Studies Presented to Sir William Ramsay (1923) 405 - 413 Taf. 12.

Bronze funerary hydria from Nesebar (Abstract)

Anelia Bozkova, Petya Kiashkina

The paper presents a newly-discovered product of the ancient toreutics—a bronze hydria with an appliqué depicting Eros and Psyche. It was discovered in a cist grave, during the archaeological investigations of the necropolis of Mesambria, present-day Nesebar, in 2010. On the shoulders of the bronze vase, there was a wreath, made of wood with applied lead band, on which bronze wires and clay berries were fastened. The hydria was found closed with a disk-shaped, slightly convex lid. In the vase, along with the remains of the cremated body, there was a highly corroded iron strigil. A fragmentary red clay jug was discovered in immediate proximity to the cist.

In the paper, the authors provide a detailed de-

scription of the hydria, of its parts and the figural appliqué. On the grounds of numerous parallels, known from various sites of the ancient world, the scene with the two characters could be identified as Eros and Psyche.

The newly-discovered hydria is the fourth of the series, discovered in the necropolis of Mesambria. All of them belong to a well-known and studied group of products of the ancient toreutics. The article offers an overview of the publications concerning these hydriae. It is established that it was a homogenous, well-defined group of bronze items that have uniform morphological features and close iconography.

The authors have provided as parallels hydriae

of similar iconography (e.g. the hydriae in Condé Museum in Chantilly, France, and from Samsun in the National Museum in Berlin). It is noted that there are examples with identical scenes, but different iconographic schemes (the hydriae from Apollonia near Bursa, Turkey, in Istanbul Archaeology Museum). The stylistic diversity of the adduced parallels, including the newly-discovered hydria from Nesebar, could be interpreted as indicating the work of various craftsmen and workshops.

The number of the bronze hydriae, discovered in the necropolis of Mesambria and used as cinerary urns (a total of six, of which two do not have figural appliqués), unequivocally testify to their special role in the burial customs in the ancient Mediterranean. Based on the dates of the Mesambrian hydriae, all discovered in stone cists, it is suggested that the time of most active use of “funerary” hydriae with appliqués was the Early Hellenistic Period.

Неокорски градове в провинция Тракия

Петя Андреева

Въпросът за неокорията в римската провинция Тракия досега не е разглеждан подробно в българската литература. Изследването на този проблем би дало възможност да бъдат направени изчерпателни наблюдения върху много аспекти на градския живот в провинцията, както и да послужи за база при изучаване на взаимоотношенията между градовете, койнона, римския император и Сената.

През елинистическата епоха титлата „неокор“ е давана на официални лица, чиито основни задължения включвали грижата за ежедневното функциониране на храмова сграда, както и контрол на достъпа до тази сграда, съхранението на ценните вещи в нея и извършването на различните ритуали и жертвоприношения (Burrell 2004, 1). Ето защо неокорите са определяни като „прислужници към храма“ (Гочева 1982, 129-130), или се пояснява, че терминът „неокор“ е свързан с храмов служител или град във връзка с престижен култ (Price 1984, 65, note 47).

През I век сл. Хр. титлата започнала да се присъжда на цели градове в някои източни

римски провинции и по-специално на онези, които имали храм на императорския култ, администриран от койнона (Burrell 2004, 1-2, 5). Първоначално терминът бил използван метафорично, но много скоро се превърнал в официална титла на градовете. Първият известен надпис, в който град, а не човек, е определен като „неокор“ датира от 38 г. (IGR IV, 146). Това е декрет, издаден в чест на Антония Трифена по решение на булето и демоса на град Кизик. Употребата на *νεοκόρος* в надписа се тълкува като метафорична, но още в този ранен пример става ясна връзката му с императорския култ (Burrell 2004, 5-6). До времето на имп. Нерон или най-късно на Домициан някои, но не всички от градовете, притежаващи храм на императорския култ, са определени като неокори. От II в. нататък изписването на титлата в официални документи, издадени от градските управи, станало обичайна практика. При император Хадриан терминът е използван по-широко, като станал постоянна градска титла, показваща притежаване на храм на императорския култ с провинциален статут, свързан с ор-

Обр. 1 Монета на Гета-август, реверс (no Schönert-Geiss 1965, № 668)

Fig. 1. Coin of Geta Augustus, reverse (after Schönert-Geiss 1965, No. 668)

Обр. 2 Монета на Септимий Север, реверс (no Schönert-Geiss 1965, № 517)

Fig. 2. Coin of Septimius Severus, reverse (after Schönert-Geiss 1965, No. 517)

Обр. 3 Монета на Септимий Север, реверс (по Schönert-Geiss 1965, № 519)

Fig. 3. Coin of Septimius Severus, reverse (after Schönert-Geiss 1965, No. 519)

ганизиране на провинциални празници (Price 1984, 65, note 47).

Някои от по-големите градове били два (или повече) пъти неокори за различни императори, което означава, че са имали повече от един храм на императорския култ, тъй като „броят неокорства на даден град зависи от числото на храмовете в него, посветени на императорския култ“ (Вагалински 2009, 50). Неокорията се превърнала в един от най-характерните аспекти на култа към императора. С времето процедурата за получаване на неокорска титла станала рутинна и въпреки официалното ѝ пропагандиране от градовете да означавало, че е дадена с декрет на Сената, то императорското одобрение винаги било решаващия фактор (Price 1984, 66-67).

Важно е да се отбележи, че неокорията се отнася за определено място и определено време (Burrell 2004, 1). Известни са само някои койнони от източните римски провинции, които имат неокорски градове. Все още липсват свидетелства за градове неокори от други области, включително от континентална Гърция (Burrell 2004, 3). Като структура тези градове били устроени като гръцки полиси. Нумизматични и епиграфски данни свидетелстват, че два града в провинция Тракия са били неокори: Перинт - седалището на провинциалния управител и Филипопол - метрополията на Тракийския койнон. Перинт е гръцка колония на Самос (Schönert-Geiss 1962, 73; Schönert-Geiss 1965, 1; Sayar 1998, 71). Епиграфският архив от Филипопол доказва, че той е имал устройство

на гръцки полис (Gerasimova-Tomova 1987).

Липсват данни за наличие на неокорски градове в провинция Тракия преди времето на Северите. Първите свидетелства датират от самия край на II век и се отнасят за Перинт. Датата на получаване на първата неокория на града е пряко свързана с датата на провеждане на празника Северея. Нумизматичните данни потвърждават връзката между двете събития.

В литературата се приема, че организирането на Северея и даването на титлата неокор на Перинт се датират през 196 г. (Schönert-Geiss 1965, 11 и 47; Leschhorn 1998, 411; Burrell 2004, 236; Юркова 1987, 21, бел. 3). Монетните емисии, отсечени във връзка с този празник обаче показват, че името му се среща в реверсните надписи както заедно с титлата неокор (Schönert-Geiss 1965, № 476), така и без нея (Schönert-Geiss 1965, № 457, № 458). Това не позволява да се допусне, че празникът е основан едновременно с дадената неокория. Основание за такъв извод дават и отнесените към честването на Северея Прота монети с агонска тематика без посочено име на празника в реверсната легенда, при които също липсва неокорската титла на града (Schönert-Geiss 1965, № 452, 453, 454). Логично следва изводът, че празникът Северея Прота е съществувал още преди даването на титлата неокор. Върху реверсите на монетни емисии с агонска тематика, отсечени във връзка с празника, винаги се изобразява само една призова корона, като легендата или съдържа само името Северея (Schönert-Geiss 1965, № 457, 458, 476), или името на празника изобщо не е посочено (Schönert-Geiss 1965, № 510, 513).

Е. Шьонерт-Гайс приема, че празникът Северея е организиран по повод получената от града първа неокорска титла в 196 г., при второто посещение на Септимий Север в Перинт. Според нея при първото му посещение в града през 194 г., Перинт е получил правото да организира празник в чест на императора, като тогава било положено и началото на строежа на императорския храм, заради който става неокорски град. Ето защо първите монети с агонска тематика с посочено име на празника, но без неокорска титла се отнасят към времето на подготовка на града за провеждането на игрите (Schönert-Geiss 1965, 47).

Предвид хипотезата, че честването на празника Северея е пряко свързано с официалното получаване на неокорска титла и съответно с второто посещение на Септимий Север в Перинт, е важно да бъдат прецизирани хроноло-

Обр. 4 а-б – Монета на Каракала, аверс и реверс (по Колев 1967, 44, № 2, 43, обр. 1 б и 44, обр. 2 б)
 Fig. 4, a-b. Coin of Caracalla, obverse and reverse (after Колев 1967, 44, №2, 43, обр. 1 б, and 44, обр. 2 б)

гическите рамки на това второ посещение. Д. Ботева изрично подчертава, че то „не би могло да бъде преди средата на 195 г., но и не много след началото на 196 г.” (Ботева 1997, 106). След изчерпателен анализ на комплексни изворови данни Д. Ботева аргументирано доказва, че второто посещение на императора в Перинт се датира не през 196 г., а „още около и след средата на 195 г.” (Ботева 1997, 106).

Най-ранното провеждане на празника Филаделфия е засвидетелствано по монети на Публий Гета-цезар от първи номинал, отсечени с един и същ реверсен печат (Schönert-Geiss 1965, № 637, 638), което определя като хронологични рамки на празника 203/204 - 210 г. (Ботева 1997, 44). Цялото име на празника Актия Пития Филаделфия е засвидетелствано по монети на двамата братя от шести номинал, в реверсния надпис на които Каракала носи титлата август, а Гета все още е посочен като цезар (Schönert-Geiss 1965, № 627-630). Към това издание на празника се отнася и монетна емисия на Каракала-август (Schönert-Geiss 1965, № 581), при която върху аверса е представен младия Каракала, без брада. Прави впечатление, че за това първо издание на празника Актия Пития Филаделфия липсват монети на Септимий Север.

Епитетът Филаделфия се среща изписан и в реверсни надписи на монети на Гета-август (Schönert-Geiss 1965, № 639-641, № 661-668) (обр. 1), което позволява да се разграничи едно второ издание на този празник, чиито хронологични граници следва да бъдат поставени през

октомври/ноември 210 - декември 211 г. За разлика от първото издание, второто се отличава с голямо количество монети, отсечени по повод на неговото провеждане. Вероятно този факт подсказва, че въпросното второ издание е било свързано с честването на някакво важно събитие за града. Друга разлика между двете издания на празника е наличието на монети на Септимий Север за второто издание, при това много в количествено отношение (Schönert-Geiss 1965, № 494-505). Освен късният портрет на имп. Септимий Север, изобразен върху монетните аверси, е констатирано и наличие на общ реверсен печат на медальон на Септимий Север (Schönert-Geiss 1965, № 525) и медальон на Гета-август (Schönert-Geiss 1965, № 663), което датира отсичането на двата медальона по едно и също време. Предвид гореизложеното, *terminus post quem* за разглежданото второ издание е инаугурацията на Гета, а *terminus ante quem* - смъртта на Септимий Север, т.е. празникът е проведен в периода октомври/ноември 210 - февруари 211 г.

Между двете издания на Актия Пития Филаделфия се забелязва още една важна разлика - второто издание на празника е свързано с отсичането на медальони, върху чиито реверси са изобразени два храма (Schönert-Geiss 1965, № 516-519 и № 668) (обр. 2 и 3). Следователно второто издание на празника е свързано с построяването на втори императорски храм в града, посветен най-вероятно на двамата братя Каракала и Гета. Въпреки че монетните легенди и епиграфските паметници от този период

Обр. 5 Монета на Каракала, реверс (по Колев 1969, 8, № 3 и 9, Обр. 5)
Fig. 5. Coin of Caracalla, reverse (after Колев 1969, 8, №3, 9, Обр. 5)

титлуват града един път неокор, а не два пъти, смятам, че градът е получил своята втора неокория именно заради този втори императорски храм.

Другият град в провинция Тракия, за който със сигурност може да се твърди притежаване на неокорски храм, е Филипопол. Титлата се среща върху филипополски монети, отсечени за император Елагабал. Важно е да се отбележи, че празникът Кендризея Пития има пряка връзка с дадената от Елагабал неокория на града. Всички емисии, отсечени по повод на тези игри имат реверсни надписи, в които е посочена титлата (Мушмов 1924, № 462-463, 469-475, 478-481, 512-515, 517-522; Колев 1967, 44, № 2, 43, обр. 1 б) и 44, обр. 2 б); Kolev 1991, 513, Abb. 2, 2).

Най-убедителният аргумент за съществуваща връзка между празника и получената неокория са медальоните с неокорска сцена (Мушмов 1924, № 463; Колев 1967, 44, № 2, 43, обр. 1 б) и 44, обр. 2 б): под храм, който Аполон и Елагабал държат заедно, е изобразена призова корона, символизираща празника (в единия случай поставена върху агонска маса, а в другия - направо върху земята). В реверсните изображения на двата медальона се забелязва и друга разлика - докато върху короната на единия медальон (Колев 1967, 44, № 2, 43, обр. 1 б) и 44, обр. 2 б) е посочено името ΠΥΘΙΑ (обр. 4), то при тази, изобразена върху агонска маса (Мушмов 1924, № 463) такъв надпис няма. Не трябва обаче да има съмнение, че двата медальона са отсечени по повод на един и

същ празник. За това могат да бъдат посочени следните аргументи: 1) идентичната неокорска сцена върху двата реверса, която показва пряка връзка между неокорията и празника; 2) фактът, че Филипопол получава първата си и единствена неокорска титла от Елагабал и 3) невъзможността на бъдат датирани две издания на празника в рамките на управлението на Елагабал с оглед на краткото му управление и задължителният четиригодишен интервал между отделните издания на празника. Основание за последното дава исопитийският статут на игрите (Колев 1967, 44, № 2, 43, обр. 1 б) и 44, обр. 2 б); Мушмов 1924, № 469-475). Изображение на призова корона, върху която има надпис ΠΥΘΙΑ, се среща и при други монетни емисии на Елагабал (Мушмов 1924, № 512-515). Трябва да бъде посочено също така, че изобразяването на една призова корона свидетелства за провеждането само на един празник. Оттук и името на празника Кендризея Пития следва да се разглежда като празник с име Кендризея с исопитийски статут, т.е. при неговото организиране и провеждане е била съблюдавана точната програма на Питийските игри в Делфи.

Аргумент за пряката връзка на Кендризея Пития с неокорията на Филипопол са и монетите с изображение на храм и надпис, посочващ името на празника и неокорската титла на града. Това е храмът, заради който Филипопол става неокор (Мушмов 1924, № 469-474). За получената неокория свидетелства и монетното изображение на Градската богиня, която

държи храм (Мушмов 1924, № 462). Надписът върху реверса ясно показва, че богинята държи именно неокорския храм на града.

От казаното дотук следва, че поводът за провеждането на Кендризея Пития е дадената неокория на Филипопол. Титлата неокор на града е изписана върху всички монети, отсечени по повод на празника. Това не позволява игрите да бъдат датирани преди даването на неокорията, т.е. двете дати трябва да съвпадат. Оттук следва изводът, че датата на празника Кендризея Пития може да се прецизира, само ако се разгледа в исторически контекст и провеждането му се постави в пряка връзка със събитията през този период.

По време на своето управление Елагабал дава неокорска титла на осем града - Хиераполис (Фригия), Филипополис (Тракия), Милет (Йония), Ефес (Йония), Сарди (Лидия), Никомедия (Витиния), Бероя (Македония), Триполис (Финикия). Никомедия и Филипопол са единствените градове с неокория от Елагабал, в които храмът на божеството-патрон на града става и храм на императорския култ, т.е. култът на Елагабал се почитал като *σύνναος*.

По нумизматични и епиграфски данни светилището и храмът на главното божество на Филипопол Аполон Кендрисос се локализира на Джендемтепе. Изследователите разпознават тази географска реалия в реверсното изображение на монета на Филипопол (Герасимов 1937-1939, Обр. 1; Колев 1969, 7, Обр. 1 и 8, Обр. 2; Kolev 1998, 357 и 367, Abb. 4). В подножието на изображението хълм, където личат две сгради - тетрастилен храм с триъгълен фронтон, в 3/4 изглед, между колоните на храмовата фасада статуя на Аполон, а на фона на дългата страна - статуя на конник върху висока подставка и вляво от храма друга сграда с плосък покрив, представена в пълен профил, е изобразена статуя на Аполон върху висок постамент. В научната литература се смята, че в случаите на монетни изображения на статуи върху пиедестал е изобразена точно определена статуя (Burnett 1999, 139). Това говори в полза на предположението, че върху филипополските емисии е пресъздадена географска реалия. Тази статуя на Аполон върху постамент се среща отделно върху монети на Каракала (Мушмов 1924, № 367; Колев 1969, 8, №3 и Обр. 4 и 5) (обр. 5) и Гета (Мушмов 1924, 270, № 452, табл. XI; Герасимов 1937-1939, 172, Обр. 11), отсечени с един и същ реверсен печат. Приема се, че тези реверсни сцени на императорите, извършващи жертвоприношение през статуята на божест-

вото, не са конвенционални, а най-вероятно показват съществуване на определено място за жертвоприношения „на специално изграден олтар в близост до мястото на състезанията” (Гочева 1985, 106). Най-вероятно това място се е намирало в близост до хълма, на който са локализирани светилището и храмът на божеството-патрон на града. Налага се изводът, че монетните изображения, на които императорите са показани в процес на извършване на жертвоприношение на Аполон Кендрисос, трябва да се тълкуват като свидетелства за действителни императорски посещения в града.

Един недобре запазен екземпляр на монета с подобно реверсно изображение свидетелства, че филипополската монетарница е отсякла такива емисии и за Елагабал (Kolev 1991, 513, Abb. 2, 2) (обр. 6). Съмнението (Burrell 2004, 243), че монетата е на Елагабал заради липсващата снимка на аверса в публикацията на К. Колев според мен трябва да отпадне. Основание за това дава надписът върху реверса, който гласи ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΟΥ. Наличието на монетата подкрепя тезата за лично присъствие на Елагабал във Филипопол, което дава и основание да допуснем, че Кендризея Пития са проведени в негово присъствие.

Изследователите са единни в мнението си, че игрите Александрия Пития се датират през 214 г., а Кендризея Пития - през 218 г. (Герасимов 1958, 298; Ботева 1995, 34; Вагалински 2000, 264; Вагалински 2009, 50). Основен аргумент за датирането на Кендризея Пития през

Обр. 6 Монета на Елагабал (?), реверс (по Kolev 1991, 513, Abb. 2, 2)

Fig. 6. Coin of Elagabalus (?), reverse (after Kolev 1991, 513, Abb. 2, 2)

218 г. е датата на Александрия Пития и обстоятелството, че двата празника са исопитийски, т.е. съблюдавал се е четиригодишен интервал между двете издания. Така приетата дата за игрите Кендризея обаче противоречи на данните за лично присъствие на Елагабал по време на тяхното провеждане (Ботева 1995, 34; Вагалински 2000, 264; Вагалински 2009, 26).

След победата си над Макрин Елагабал пристига в Антиохия на 9 юни 218 г. (Cassius Dio 80.1.1; Halfmann 1986, 230) и след като прекарва няколко месеца там (Cassius Dio 80.3.1), се отправя към Витиния (Cassius Dio 80.3.1). Изворите съобщават, че Елагабал прекарва зимата на 218/219 г. в Никомедия (Cassius Dio 80.7.3). След това преминава през Тракия, Мизия, Горна и Долна Панония (Cassius Dio 80.3.2) и пристига в Рим през юли/август 219 г. (Halfmann 1986, 231). Елагабал никога повече не се връща на Изток (Herodian 5.3-5; Cassius Dio 79.30.2-80.3.1-2; Historia Augusta, Heliogabalus 3, 5). Хронологията на пътуването на императора налага извода, че е пристигнал в Тракия най-рано през пролетта на 219 г., където е останал съвсем кратко. За разлика от престоя му в Антиохия, например, за който Дион Касий пише, че е продължил няколко месеца, Тракия, Мизия, Горна и Долна Панония са посочени само като точки от маршрута на императора по пътя му към Рим. Следователно игрите Кендризея Пития трябва да бъдат датирани в

Обр. 7 Монета на Елагабал, реверс (по Schönert-Geiss 1965, № 669)

Fig. 7. Coin of Elagabalus, reverse (after Schönert-Geiss 1965, No. 669)

първата половина на 219 г.¹, и тъй като поводът за тяхното организиране е дадената неокорска титла, то и нея можем да отнесем към същия период. Освен това разполагаме и с точен *terminus ante quem* за провеждането на игрите - средата на 219 г. (Ботева 1995, 34; Вагалински 2000, 264). Хронологическата граница е подкрепена от факта, че липсват монети и медальони на Корнелия Паула, емитирани във връзка с игрите. Такива екземпляри има само за Елагабал (Вагалински 2000, 264) и означава, че игрите и съответно решението за даване на неокорска титла на града се датират през периода пролетта - средата (юли/август) 219 г., т.е. преди да стане официално съпруга на Елагабал. В легендите на монетите на Корнелия Паула игрите Кендризея Пития не са отбелязани, но градът е титулуван неокор.

До управлението на Елагабал титлата на Перинт в монетните легенди и в епиграфските паметници (Sayar 1998, № 10, 198-211 г., № 11, 193-217 г., № 40, 198-210 г., № 307, 212-217 г.) е само неокор. При имп. Елагабал настъпва промяна и градът започва да се титулува *δῖς νεωκόρος*, т.е. два пъти неокор. Това е основната причина да се приема, че Перинт е получил втората си неокорска титла от Елагабал (Schönert-Geiss 1962, 78, Anm. 2; Schönert-Geiss 1965, 21; Schönert-Geiss 1973, Nr. 38 ff.; Юркова 1987, 21, бел. 3).

Управлението на имп. Елагабал е свързано и с поредното издание на празника Актия Пития в Перинт, което Е. Шьонерт-Гайс поставя в пряка връзка с дадената на града втора неокория. Основание за това са монетните надписи от този период-всички емисии, вкл. и отсечените по повод проведените игри, имат надпис *δῖς νεωκόρος* (Schönert-Geiss 1965, 50 и № 669-726) (обр. 7). Същевременно е важно наблюдението (Schönert-Geiss 1965, 46), че монетните изображения остават без съществена промяна от предния период. Темата върху реверсите отново са двата храма, изобразявани по познатия вече начин - един срещу друг в перспектива (Schönert-Geiss 1965, № 684-685) и над тях - две призови корони (Schönert-Geiss 1965, № 714) (обр. 8), както и изображение на Градската богиня, седнала, наляво, с два храма в ръцете си (Schönert-Geiss 1965, № 719). Новият надпис, изтъкващ двете неокории на Перинт е обяснен с това, че градът е получил втората неокорска титла не заради новопостроен императорски храм, а заради двата храма, които

¹ Оттук следва изводът, че предишните игри във Филипол, а именно Александрия Пития следва да се датират в 215 г.

Обр. 8 Монета на Елагабал, реверс (по Schönert-Geiss 1965, № 714)

Fig. 8. Coin of Elagabalus, reverse (after Schönert-Geiss 1965, No. 714)

вече е имал (Schönert-Geiss 1965, 46). Е. Шьонерт-Гайс отбелязва, че монетни изображения на двата храма се срещат още при управлението на Септимий Север във връзка с празника Филаделфия (Schönert-Geiss 1965, 45). Допускането, че Перинт е получил разрешение от Септимий Север за построяването на втори императорски храм, посветен на двамата му сина Каракала и Гета във връзка с провеждането на този празник не се тълкува като дадена втора неокория от Септимий Север, заради липсата на надпис $\delta\iota\varsigma\ \upsilon\epsilon\omega\kappa\acute{o}\rho\omicron\varsigma$ от това време. Двата императорски храма продължават да са част от репертоара на монетните изображения и при самостоятелното управление на имп. Каракала, което според Е. Шьонерт-Гайс означава, че след убийството на Гета вторият храм е останал само за култа на Каракала (Schönert-Geiss 1965, 45).

Емисиите, пуснати от монетарницата на града в обращение по повод на игрите по времето на Елагабал, също не се различават от монетите, отсечени по-рано - надписите с името на празника Актия Пития са придружени от изображение на две призови корони и два храма (Schönert-Geiss 1965, № 679 и 714). При два реверсни печата се чете само Пития, а изображението е на Аполон (Schönert-Geiss 1965, № 669 и 675) (обр. 9). Много от монетите с агонска тематика, отсечени през този период, са с изображения на атлети (Schönert-Geiss 1965, № 694, 695, 699, 700, 706, 707; Schönert-Geiss

1973, № 41). В. Лешхорн е на мнение, че връзката между императорския култ и игрите става ясна преди всичко заради това, че броят на изобразените храмове върху монетите отговаря на броя на призовите корони, а от времето на Елагабал и броят на неокориите е еквивалентен на броя на призовите корони (Leschhorn 1998, 412).

Според Е. Шьонерт-Гайс втората неокория на Перинт не може да се датира точно по епиграфски или нумизматичен път, но фактът, че всички монети, отсечени при Елагабал сочат притежаването ѝ, е основание да приеме, че градът е получил титлата скоро след обявяването на Елагабал за император в 218 г. (Schönert-Geiss 1965, 21). Няколко години след посочената публикация обаче тя е вече склонна да датира монетите с надпис „два пъти неокор“ през 219 г. или малко след това поради обстоятелството, че през зимата на 218/219 г. Елагабал заедно с войската все още е бил във Витиния, което означава, че е бил в Перинт най-рано през пролетта на 219 г. (Schönert-Geiss 1973, 157). Смятам, че най-ранната възможна дата за титулуването на града като два пъти неокор е началото на 219 г., като тази дата трябва да се отнесе и към съответното издание на игрите Актия Пития. Тук може да бъде приложена логиката, посочена в анализа за датата на получаване на неокорска титла от Филипопол. Като *terminus ante quem* за това издание на игрите в Перинт отново може да се посочи датата на пристигането на Елагабал в Рим – юли-август 219 г. Основание за подобна датировка са монетите на Корнелия Паула, в чиито надписи не присъства името на празника², а само етникон и титлата на града - ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΔΙΣ ΝΕΩΚΟΡΩΝ (Schönert-Geiss 1965, № 727).

Както посочих, независимо от промяната в официалното изписване на титлата на Перинт като два пъти неокор, съществуват убедителни доводи в полза на хипотезата, че не Елагабал, а Септимий Север е дал втората неокорска титла на града. Непромененото реверсно изображение на два храма символизиращи двете неокории, не са единственият аргумент за това. Много по-показателно е запазването на двете неокории и след Елагабал. Всички монети на Север Александър (Schönert-Geiss 1965, № 733-790) и Юлия Мамея (Schönert-Geiss 1965, № 791-797) съдържат в легендите си титлата

² Монетите на Корнелия Паула от втори номинал, които монетарницата на Перинт пуска в обращение, са доста малко като количество, за което свидетелства отсичането им с един единствен аверсен печат.

Обр. 9 Монета на Елагабал, реверс (по Schönert-Geiss 1965, № 675)

Fig. 9. Coin of Elagabalus, reverse (after Schönert-Geiss 1965, No. 675)

δὲς νεωκόρος. В този случай трудно би могло да се намери обяснение защо Север Александър не е отнел втората неокория на Перинт, ако тя действително е дадена от Елагабал. Хипотезата (Schönert-Geiss, 1965, 21; Sayar 1998, 76), че през 231 г.³ Север Александър дава повторно втора неокория на Перинт (след като преди това я е отнел!) противоречи на наблюдението (Burtell 2004, 194), че именно до тази дата всички неокории на Елагабал са били загубени без изключение. Античните извори не съобщават, че Север Александър е водил по-благосклонна политика спрямо Перинт. Липсват и епиграфски паметници, на базата на които да се докаже някакво специално императорско благоволение по отношение на този град.

Перинт продължава да се нарича два пъти неокор поне до последната четвърт на III век (Sayar 1998, 76). Доказателството отново намираме в нумизматичните и епиграфските свидетелства (Sayar 1998, № 12, октомври 249 - юни 251 г., № 13, 274-275 г.).

Смятам, че дългият период, през който двете неокорски титли остават непроменени от времето на Елагабал нататък, може да се обясни единствено с по-ранното им получаване. Подобно мнение е застъпено още от Б. Пик, който твърди, че Елагабал не е дал втора неокория на

Перинт, а само е разрешил неокориите на града да бъдат считани официално за две заради двата императорски храма в града. След Елагабал двете неокории на Перинт продължили да бъдат свързани с двата императорски храма от времето на Северите (Pick 1904, 34). Тезата на Б. Пик намира и други поддръжници (Burtell 2004, 237-241).

От осемте града, които са станали неокори заради култа на Елагабал, за три от тях (Триполис, Филипопол и Хиераполис) това е първа неокорска титла, докато останалите пет (Никомедия, Бероя, Ефес, Милет и Сарди) вече са били неокори повече от един път. След смъртта на Елагабал първите три града престанали да се наричат неокори, а другите пет е трябвало да намалят броя на неокориите им с една. Съпоставяйки данните от осемте града Б. Бърел забелязва, че отнемането на неокориите на Елагабал не е станало веднага след неговата смърт, а след известен период от време – от няколко месеца до няколко години. Изворите не дават обяснение на това забавяне (Burtell 2004, 295).

За разлика от Перинт, продължил гордо да се титулува два пъти неокор в официални документи, Филипопол губи неокорската си титла, както и правото да организира празник с епитет Кендризея. В този случай монетите не могат да послужат като свидетелство, тъй като монетосеченето на града спира към 219/220 г. (Ботева 1995, 34; Вагалински 2000, 267; Ivanov/von Bülow 2008, 21), но загубената неокорска титла се потвърждава от епиграфските паметници.

В четири надписа, датиращи от управлението на Север Александър, Филипопол е споменат като неокор (IGR I 719, 720, 1471, 1472). Три от надписите са от милиарни камъни, поставени по времето, когато провинциален управител на Тракия е Рутилий Криспин. Неговата служба на тази длъжност се в периода през 222-232 г. (Stein 1920, 56). Прави впечатление, че докато при три от надписите (IGR I 719, 1471, 1472) Филипопол е наречен неокор, то при четвъртия (IGR I 720) тази титла отсъства. Може да се направи извод, че именно през този период настъпва промяна, след която титлата е отнета. Няма по-късни надписи, в които Филипопол да е посочен като неокор.

Това се потвърждава от още два надписа, датиращи също от времето на Север Александър, в които срещаме името на тракарха Тит Флавий Присциан. В единия надпис Филипопол почита Север Александър (Ботушарова 1972, 16, № 2), а в другия – Тит Флавий Прис-

³ Смята се, че заради предприетата военна кампания срещу персите, при преминаването си през Тракия през 231 г. Север Александър е използвал пристанището на Перинт за прехвърлянето на римските войски в Мала Азия (Schönert-Geiss 1965, 43).

циан (Sharankov 2007, 530, № 14; Герасимова 2007, 86). Времето между поставянето на двата паметника е кратко (Sharankov 2007, 531). И в двата надписа Присциан носи титлите пръв архонт на града (*πρῶτος ἄρχων*) и тракарх. Но докато в надписа, издигнат в негова чест, той е посочен и като първожрец на императорския култ (*ἀρχιερεὺς*), то в другия, с който е почетен Север Александър, титлата му е допълнена като *ἀρχιερεὺς δι' ὀπλῶν*, т.е. първожрец на императорския култ с литургия да организира гладиаторски битки. Затова и в научната литература се приема, че първият надпис е по-ранен от втория (Sharankov 2007, 531; Герасимова 2007, 86). Смятам, че датировката на двата надписа трябва да е в обратна последователност, аргумент за което са титлите на Филипопол. Докато в текста на надписа в чест на императора градът е наречен *ἡ λαμπροτάτη Θρακῶν μητρόπολις Φιλippόπολις νεοκόρος (sic)*, то в другия неокорската титла отсъства и е титулуван само *μητρόπολις*. Именно титлите на града, а не тези на Присциан следва да бъдат определящи за датирането на надписите. Вероятността титлата неокор да е изпусната в текста на втория надпис според мен трябва да бъде изключена с оглед на това, че се касае за официален надпис от база на статуя, с която градът почита своя пръв архонт Присциан. Това означава, че при изписването на надписа се е съблюдала точната титулатура на града към дадения момент. Важно е да се подчертае, че Тит Флавий Присциан е бил пръв архонт на Филипопол по времето на Север Александър. Уточнението е важно заради обстоятелството, че Филипопол губи неокорията именно при този император. Фактът, че в единия надпис титлата е изписана, а в другия не, би трябвало да „маркира“ времето на тази негативна промяна за града. Може да се направи извода, че Филипопол престава да бъде неокор по времето, когато пръв архонт на града е Тит Флавий Присциан.

Датите на посочените дотук епиграфски данни, които потвърждават загубената неокорска титла на Филипопол, кореспондират с наблюдението на Б. Бърел, че Север Александър отнел всички неокории на Елагабал до 231 г. (Burrell 2004, 194).

Надпис от Атина с дата 253-257 г., в който са изброени победите на херолда Валерий Еклект (Moretti 1953, № 90) свидетелства, че след приетото *damnatio memoriae* на Елагабал настъпва промяна и в името на празника, организиран по повод единствената неокория

на Филипопол. Промяната намира израз в отпадането на епитета „Кендризея“, напомнящ не само за „непопулярния император“ (Вагалински 2000, 267), но и за божеството, в чийто храм е почитан култът на този император. Епитетът „Пития“, който преди това само свидетелства за исопитийския статут на празника, впоследствие остава единствено име на празника на Филипопол.

Анализът доказва наличието на два неокорски града в провинцията. В специализираната литература се е утвърдило мнението за съществуването и на трети неокорски град в провинция Тракия (Юркова 1987, 21, бел. 3; Буюклиев 1996, 49; Gočeva 1998, 273). Три са основните аргументи, изтъквани в подкрепа на тезата, че Августа Траяна е притежавала титлата неокор: 1) една монета на Гета (Герасимов 1966); 2) латински надпис, свидетелстващ за построяването на храм-августеум в града (Димитров 1932-1933, 291 сл.) и 3) споменаването на Аврелий Терес, син на Скелес като *νεοκόρος ἐν παιδί* в два надписа с напълно идентичен текст, открити в града (IGBulg. III² 1572, IGBulg. V 5565).

Поради лошото състояние на монетата реверсното изображение не е много ясно, но въпреки това е интерпретирано като „символично предаване или посвещаване на храм в чест на императора“ (Герасимов 1966, 217). Според автора сцената се тълкува като неокорска и тя се сочи като свидетелство, че Гета е дал неокория на Августа Траяна. Тълкуването му е обаче оспорено, след като се доказва, че типът е „император и Градска богиня си подават ръце“, който се появява върху монети на Гета ок. 209-211/12 г. (Schönert-Geiss 1991, № 6 и № 495; Burrell 2004, 201, бел. 20 и 238, бел. 11). Освен това самият Т. Герасимов изрично подчертава, че предполагаемата неокорска титла на Августа Траяна не намира подкрепа нито в писмените извори, нито в наличните епиграфски данни (Герасимов 1966, 218).

От споменатия латински надпис научаваме, че *veterani consistentes* са издигнали храм-августеум, посветен на Север Александър и Юлия Мамея. Той се датира с точност: 13 ноември 233 г. (р. 9-10: *et dedicaverunt idibus novembribus Maximo et Paterno co(n)s(ulibus)*). Построяването на храм на императора в Августа Траяна обаче не означава непременно, че е бил неокорски. В самия надпис също не се съдържат податки, на базата на които да се разсъждава в тази посока. Няма монетни изображения или надписи от емисии на Север Алек-

сандър, които да подсказват дадена неокорска титла от императора.

Хр. Буюклиев е на мнение, че титлата *νεοκόρος ἐν παιδί* на Аврелий Терес означава, че е бил пожизнен неокор на храм-августеум, като за наличието на неокория на Августа Траяна той се позовава на монетата, публикувана от Т. Герасимов (Буюклиев 1996, 49). Според Зл. Гочева това предположение не може да бъде подкрепено по следните причини: 1) латинският език на надписа от Августа Траяна и характерът на постройката (Августеум), които по-скоро подсказват ясно изразена романизация, доста необичайна на фона на цялостната картина на религиозния живот в провинция Тракия и 2) различните дати на надписите за храма-августеум и за Аврелий Терес, както и не по-малко важното обстоятелство, че неокорията е характерна за източните провинции на империята правят отнасянето ѝ към този храм неаргументирано (Gočeva 1998, 274). Според Зл. Гочева Аврелий Терес е бил *νεοκόρος ἐν παιδί* на императорския култ, но не във връзка с построения в града Августеум (Gočeva 1998, 273). Смята, че монетата с интерпретирана неокорска сцена, разгледана по-горе, и надписите за Аврелий Терес се датират по едно и също време. След като монетата обаче е на Гета-август, а надписите се поставят след 212 г. (Вагалински 2009, 146-147, № 2, 3) това твърдение следва да отпадне. Още повече вече беше посочена причината, поради която монетата не може да бъде използвана като свидетелство за неокория на града. Важно е да се подчертае, че досега не е открит епиграфски паметник, в който Августа Траяна да се титулува неокор. В посочените надписи не градът е наречен така, а Аврелий Терес.

Против тезата за наличие на неокория на Августа Траяна говори и липсата на свидетел-

ства относно организирането на празник в града по повод честването на получена неокорска титла. Има нумизматични данни за организирането на игри в Августа Траяна, но те датират от времето на Комод (Schönert-Geiss 1991, № 106). Приведените доводи потвърждават извода, че „градът никога не е получил официално тази титла“ (Ботева 1997, 243). Поради липса и на косвени свидетелства обаче се съмнявам, че е имало подготовка за получаването ѝ.

Анализът на неокорията в провинция Тракия показва, че получаването на титлата винаги е последвано от провеждане на празници на императорския култ, организирани по този повод. Съществуването на връзка храм на императорския култ - неокория - празник, характерна за източните римски провинции, е валидна и за провинция Тракия. Често титлата е използвана с цел пропаганда на централната римска власт, но също така успешно се превръща и в удобно политическо средство, с което императорът награждавал или наказвал градовете. Неокорските градове в провинция Тракия получават своите титли след императорски визити, макар практиката в източните провинции да показва, че не е задължително неокорията да е давана винаги след посещение на императора в даден град. Двата най-важни града в провинцията Перинт и Филипопол стават неокори в края на II - първата четвърт на III век, период, когато голямото разпространение на неокории довело до известна девалвация на самата титла, както и до нейната муниципализация. Това проличава ясно от факта, че за разлика от игрите на Александрия Пития, организирани във Филипопол от Тракийския койнон, игрите Кендризея Пития са организирани от самия град без участието на койнона, тъй като поводът за провеждането им е свързан единствено и само с Филипопол.

Цитирана литература:

Ботева 1995: Д. Ботева. Монетосеченето на Филипополис при управлението на Северите. - Минало 1995, 2, 26-34.

Ботева 1997: Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193-217/218 г. сл. Хр.). София, 1997.

Ботушарова 1972: Л. Ботушарова. ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΠΑΛΩΝ във Филипопол - Известия на Археологическия институт 33, 1972, 159-164.

Буюклиев 1996: Хр. Буюклиев. Първожреците на Августа Траяна. - В: 125 години с името Стара Загора. Материали за историята на Стара Загора. Стара Загора, 1996, 46-52.

Вагалински 2000: Л. Вагалински. За хронологията на Питийските игри във Филипопол - Годишник на Департамент Археология - НБУ 4-5, 2000, 264-268.

Вагалински 2009: Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и

римска Тракия. София, 2009.

Герасимов 1937-1939: Т. Герасимов. Монета на град Филипопол с изображение на един от хълмове-те му. - Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей за 1937-1939 (1940), 161-173.

Герасимов 1958: Т. Герасимов. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол. - В: Изследвания в чест на академик Д. Дечев. София, 289-304.

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Една монета на гр. Августа Траяна с неокория на Гета. - Известия на Археологическия институт, 29, 1966, 217-219.

Герасимова 2007: В. Герасимова. Гръцки надписи от Форум-север на Филипопол. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3, 2, 2007, 75-100.

Гочева 1982: Зл. Гочева. Жреческите длъжности и тяхното място в културата на провинция Тракия. - В: България 1300. Институции и държавна традиция II. София, 1982, 125-135.

Гочева 1985: Зл. Гочева. Религиозният живот във Филипопол през римската епоха. - В: 100 години Народен Археологически Музей в Пловдив, Юбилеен сборник, 2, Пловдив, 1985, 102-113.

Димитров 1932-1933: Д. П. Димитров. Антични паметници от Стара Загора и нейната околност. - Известия на Археологическия институт, 7, 1932-1933, 291-312.

Колев 1967: К. Колев. Два новопостъпили медалиона в Пловдивския музей. - Археология, 1967, 3, 43-45.

Колев 1969: К. Колев. Джендемтепе, изобразено върху антична монета от Филипопол. - Библиотека "Музеи и паметници на културата", бр. 1, 1969, 7-10.

Мушмов 1924: Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. - Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1924, 185-287.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II-III в. Хадрианопол. София, 1987.

Burnett 1999: A. Burnett. Buildings and Monuments on Roman Coins. - In: Roman Coins and Public Life under the Empire. E. Togo Salmon Papers II. Michigan, 1999, 137-164.

Burrell 2004: B. Burrell. Neokoroi: Greek cities and Roman emperors. Cincinnati Classical Studies, New Series, 9. Boston, 2004.

Gerasimova-Tomova 1987: V. Gerasimova-Tomova. Die Administration der Städte in Thrakien während des 1. - 3. Jahrhunderts u. Z. (im Gebiet des heutigen Bulgarien). - Terra Antiqua Balcanica II, 1987, 239-246.

Gočeva 1998: Z. Gočeva. Organisation des Religionslebens in Augusta Traiana. - In: Stephanos numismati-

kos. Festschrift E. Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag. Berlin, 1998, 271-278.

Halfmann 1986: H. Halfmann. Itinera Principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich. Stuttgart, 1986.

IGBulg. = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. I-V (Sofia, 1956-1997)

IGR = Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes (Paris, 1901-1927)

Ivanov/von Bülow 2008: R. Ivanov/ G. von Bülow. Thracia: eine römische Provinz auf der Balkanhalbinsel (Orbis Provinciarum. Römische Provinzen (Sonderbände der Antiken Welt)). Mainz, 2008.

Kolev 1991: K. Kolev. Kopien griechischer Skulpturen auf Münzen von Philippopolis - Klio 73, 1991, 510-525.

Kolev 1998: K. Kolev. Das Trimontium-Motiv auf den antiken Münzen von Philippopolis. - In: Stephanos numismatikos. Festschrift E. Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag. Berlin, 1998, 351-368.

Leschhorn 1998: W. Leschhorn. Griechische Agone in Makedonien und Thrakien. - In: Stephanos numismatikos. Festschrift E. Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag. Berlin, 1998, 398-415.

Moretti 1953: L. Moretti. Iscrizione Agonistiche Greche. Roma. 1953.

Pick 1904: B. Pick. Die tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokorie auf den Münzen. - Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 7, 1904, 1-41.

Price 1984: S. Price. Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor. Cambridge, 1984.

Sayar 1998: M. Sayar. Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften. Wien, 1998.

Schönert-Geiss 1962: E. Schönert-Geiss. Zur Geschichte der Stadt Perinthos. - Das Altertum 8, 1962, 73-80.

Schönert-Geiss 1965: E. Schönert-Geiss. Die Münzprägung von Perinthos. Berlin, 1965.

Schönert-Geiss 1973: E. Schönert-Geiss. Supplementum Perinthicum. - Klio 55, 1973, 151-157.

Schönert-Geiss 1991: E. Schönert-Geiss. Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis. Berlin, 1991.

Sharankov 2007: N. Sharankov. The Thracian κοινόν: New Epigraphic Evidence. - In: Proceeding of the 10th International Congress of Thracology, Komotini - Alexandroupolis 18-23 October 2005. Thrace in the Graeco-Roman World, 2005 (2007), 518-538.

Stein 1920: A. Stein. Die Römische Reichsbeamten der Provinz Thracia. Sarajevo, 1920.

Neokoros cities in the province of Thrace (Abstract)

Petya Andreeva

The present article discusses the institution of the neokoria and its occurrence in the province of Thrace. The analysis and the conclusions are based on data from numismatic and epigraphic evidence, as well as on written sources. The study reveals the existence of two neokoros cities in the province – Perinthos and Philippopolis. Arguments are offered to refute the hypothesis of some authors about Augusta Traiana as a third neokoros city in the province.

The analysis indicates that both in Perinthos and in Philippopolis the obtaining of the title neokoros was related to a festival of the Emperor's cult, organized on the occasion. The traced link of temple of the Imperial cult – neokoria – festival corresponds with evidence from other neokoros cities in the Empire's eastern provinces, where this regular feature is one of the specifics of the neokoria.

Perinthos and Philippopolis became neokoroi after visits of emperors. The article discusses the numismatic evidence from Perinthos that proves the obtaining of a first and a second neokoria from

the Emperor Septimius Severus. The hypothesis that existed about a second neokoria, granted by the Emperor Elagabalus, based on the change in the way the city's title was written during his reign, is rejected as poorly grounded. The analysis attempts to prove that Perinthos became neokoros for the second time because of the second Imperial temple, constructed in the city already in the time of Septimius Severus and dedicated to his sons Caracalla and Geta. This is marked with the second celebration of the festival of Actia, Pythia, and Philadelphia, dated by numismatic evidence to the period between October/November, 210, and February, 211.

Combined evidence from the written sources testifies that Philippopolis obtained his only neokoros title from Elagabalus in 219. Both the granted title and the festival of Kendriseia Pythia that was celebrated on the occasion are dated in 219, and not 218, as stated in the earlier publications. The date of the two closely related events is narrowed to the period between the spring and July/August 219.

Остотеки с портретни бюстове от долината на Средна Струма

Румяна Милчева

Остотеки са особен вид погребални урни, които се появяват през елинистическата епоха в гръцкия Изток. Имат формата на малки сандъци (кутии) и наподобяват саркофази. Служат за съхранение на пепелта и костите, останали след изгарянето на трупа¹. През римската епоха този тип гробни паметници се среща само в източната част на Империята и то най-вече в Мала Азия (Koch - Sichtermann 1982, 20; Koch 1993, 154 ff.). Определението остотека е писмено засвидетелствано върху каменни сандъци от различни провинции на Мала Азия (Kubinska 1999, 17 ff.).

Употребата на остотеки се налага само в отделни малоазийски региони. Големи обособени групи са локализирани на територията на Памфилия - Киликия (Korkut 2006, passim; вж. и там цит. лит. 1 f. mit Anm. 9-16), Ефес (Koch 1999, 558 ff.; Thomas - Icten 1999, 549-554, Taf. 131-132; Thomas 2005, 281-304; Thomas - Icten 2007, 335-344 Abb. 1-2), Пизидия (Köse 2005, 9 f., вж. и там цит. лит.; 37-83) и Витиния (Koch - Sichtermann 1982, 513 f.; Civilisation 1983, 133 f. Nr. B 368-369; Koch 1993, 155 f. Abb. 83-84). По-малки групи са известни от Сардис (Asgari 1977, 337 Abb. 15; Hanfmann - Ramage 1978, 152 N 227 Abb. 394; Gibson 1981, 215 f. Taf. 7; Koch - Sichtermann 1982, 519 f. Abb. 503; Civilisation 1983, 129 Nr. B 356; Koch 1993, 156 f. Abb. 85) и Ликаония - Изаурия (Swoboda - Keil - Knoll 1935, 21 Nr. 30; 55 Nr. 112; 56 Nr. c; 59 f. Nr. 123; 63 Abb. 49; 89 Nr. 243; Giuliano 1978, 59-61; Koch - Sichtermann 1982, 549; Koch 1993, 160 f. Abb. 90). Остотеки са били произвеждани и в ателието на фригийския град Докимейон (Waelkens 1982, 27 ff. Kat. Nr. G 27-29. 36 Taf.

¹ Предназначението на остотеки е аналогично на това на римските cineraria, за тях вж. Sinn 1987. След изгарянето на трупа останките от кости са били събрани и поставени в остотека. Пепелта е поставяна или директно в остотека, или първоначално в друг съд и после в остотека. Такъв пример е познат от Селджуик. При това погребение след кремацията останките са положени в пелике с капак и впоследствие са преместени в остотека. Същата е била допълнена с пръст и затворена, вж. Evren - Icten 1998, 47 f. Abb. 9; Köse 2005, 37 Anm. 207.

4-6; Koch - Sichtermann 1982, 499. 501 f; Civilisation 1983, 131 Nr. B 362; 132 ff. Nr. B 366-367; Koch 1993, 155 Abb. 82; Gercke - Zimmermann-Elseify 2007, 348 ff. Nr. 115 mit Abb.), от което произлиза „основната група“ малоазийски саркофази (за нея вж.: Wiegartz 1965; Waelkens 1982; Koch-Sichtermann 1982, 497 ff.; Koch 1993, 113 ff.; Isik 1998, 278-294; Koch 2000, 139-148; Isik 2007, 279-289).

Паметниците се групират преди всичко въз основа на формата и декора, като биват остотеки с правоъгълна форма, с кръгла форма и гирляндни остотеки. Към тях се числят и остотеки, изсечени в скали.

Производството на остотеки с релефна украса започва през елинистическата епоха. Сред най-ранните екземпляри е остотека, открита в скална камера при гроба на Алкетас в Термесос (Мала Азия) (Pekridou 1986, 67 ff. Taf. 7,1; 8,2), който се датира в 319 г. пр. Хр. През II-I в. пр. Хр. остотеки се разпространяват предимно в градовете на Пизидия, в областта на Лидия и в Ефес; през I в. сл. Хр. продукцията им чувствително нараства и през II в. достига своя най-голям разцвет.

Извън пределите на Мала Азия остотеки се срещат главно в провинция Македония, откъдето са известни около 45 екземпляра. Близко половината от тях са разпръснати и представят различни типове², докато другата част от тях оформят сравнително компактна група, която се локализира в долината на Средна и Долна Струма³. Групата не е голяма, но интересна и

² Вж. следните паметници: Koch - Sichtermann 1982, 348 Anm. 27 (Beroia); 348 Anm. 28 (Phellion); 349 Anm. 37 (Kaisareia); 349 Anm. 39 (Edessa); 349 Anm. 45 (Kilikis); 354 Anm. 116.117.118 (Thessaloniki); 349 Anm. 41 (Herakleia Lynkestis, Bitola); 349 Anm. 43 (Skoplje, Museum); Proeva 2007, 305 fig. 4 (Resava (Skoplje, Museum)); Личик 2001, 399 № 4 обр. 397, 4 (Dipjancani).

³ Вж. следните паметници: Димитров 1942, 357 № 8 обр. 10-11; 357-359 обр. 12-14 (от Серес); Mitova-Dzonova 1981, 143-166 Abb. 1-14; Герасимова-Томова 1994, 92-93 обр. 1-2; Петрова - Герасимова 2008, 191-194 табло XIX-XX. Авторите говорят или за погребални урни, или за осуарии. Понятието остотека е непознато в българската археологическа литература. Към групата спадат и няколко непубликувани екземпляра. Комплексното проучване на

Обр. 1-2. Остотека. От колекцията на Б. Радев, сега в НИМ – София

Figs. 1-2. Sofia. Ostothek from Boyan Radev Collection, now in the National Museum of History

значима с това, че е единствената засега открита извън територията на Мала Азия. Още повече, че специално в среднострумския регион няма данни за други саркофагови паметници⁴.

Тук ще се спра на три непубликувани остотеки (обр. 1-6), едната от които сравнително добре запазена, а другите две – във фрагментарен вид. Общото, което ги свързва, са портретните бюстове, представени на фронталните им страни.

Бюстовото изображение е силно редуцирана форма на статуарната фигура. То представя само най-важната ѝ, носеща характерните белези на индивидуалността част. Дълго време господстваше мнението, че портретният бюст е творение на римското изкуство. Но междувременно стана ясно, че отделни бюстови форми са били познати още в късноелинистическата портретна пластика, което идва да покаже, че произлизат от гръцката културна среда (Strocka 2000, 10). В Гърция и Етрурия бюстове от теракота (като гробни паметници и вотивни дарове) се срещат още от VII в. пр. Хр. В Рим бюстът се появява в началото на I в. пр. Хр. като гробна релефна украса (Spiliopoulou-Donderer 2002, 32 mit Anm. 345). Много скоро след това се разпространява в цяла Италия, а оттам и в провинциите на Империята.

В Мала Азия най-ранните портретни бюстове са засвидетелствани при гирляндни олтари и остотеки от Памфилия и Киликия, които се датират в юлио-клавдиево време (Köse 2005, 67; Korkut 2006, 25; 60 f.; Korkut 2007, 332 f.).

материала е предмет на монографично изследване, подготвяно от автора на настоящата статия.

⁴ От долината на Средна Струма, откъдето произхождат повечето остотеки, не е известен нито един саркофаг. Този тип гробно съоръжение е разпространен в района на Горна Струма (Божкова - Вълчева 2003, 158 и там цит. лит. под заб. 54 и 55; Георгиева 2005, 255 вж. и там цит. лит.; Георгиева 2009, 16-17) и Долна Струма (саркофази от Драма и Амфитолис: непубликувани).

В декора на гирляндните саркофази тази изобразителна форма навлиза едва през II в. (Agnoli 1992, 239; Isik 1998, 284 f.).

В провинция Македония бюстовите изображения са широко застъпени както при надгробните релефи, стели, медалиони⁵ и олтари⁶, така и при саркофазите⁷. Първите сигурни датирани екземпляри са фрагментарно запазен медалион от Солун⁸ и надгробен релеф от Верия⁹. Те се отнасят към втората четвърт на I в. Иконографската тема – портретен бюст е особено популярна в източната част на провинцията – долината на Средна и Долна Струма. От региона произхождат около 500 надгробни плочи и медалиони с портрети на починалите и техни близки родственици. Тази обособена, с ярко изразени специфики група е своеобразен феномен в местното провинциално изкуство. Не е изненадващо, че типичната за нея декоративна форма е пренесена и върху някои от остотеките. Без съмнение, всички видове гробни паметници от областта са произвеждани в едни и същи локални ателиета и най-вероятно

⁵ Вж. Димитров 1939, 1 и сл.; Димитров 1940, 62-82 (медалиони); Rüsch 1969, 65 ff.; Alexandrescu-Vianu 1975, 183-200; Oppermann 1977, 325-336; Герасимов-Томова 1989, 160-173 (посочените автори не правят разлика между стели и релефи); Lagogianni-Georgakarakos 1998, passim; Ioakimidou-Kontse 2006, 121-128 (медалиони); Манов 2008, passim; Milceva - Bonias 2013, 747-761; Adam Veleni 2013, 763-794; Bitrakova Grozdanova 2013, 619-639.

Вж. Адаџи-Белевџи 2002, Nr. 150, 152, 153, 154, 155, 157, 165, 176, 298, 299, 301, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 330, 338; Spiliopoulou-Donderer 2002, Nr. B 4, B 10, B 11, B 16, B 17, B 21, B 37, B 41, B 44, B 46, B 47, B 54, B 61, ThA 17, ThN 2, ThN 4, ThN 8, ThN 12, ThN 13, ThN 14.

⁷ Koch - Sichtermann 1982, 347 f.; 352 Taf. 374-375; Lagogianni-Georgakarakos 1998, Nr. 34, 66, 76.

⁸ Солун, Археологически музей инв. № 203; Lagogianni-Georgakarakos 1998, 61 Nr. 58, Taf. 28-29, вж. и там цит. лит.; Spiliopoulou-Donderer 2002, 3.

⁹ Верия, Археологически музей инв. № 157; Lagogianni-Georgakarakos 1998, 106 f. № 139 Taf. 60, вж. и там цит. лит.; Spiliopoulou-Donderer 2002, 33.

- от едни и същи майстори.

Разглежданата изобразителна форма е много добре илюстрирана при остотеката от НИМ - София (обр. 1-2)¹⁰. Цялото поле на предната ѝ страница е заето от фронтално разположените бюстове на съпругеска двойка. И двата образа са силно обрисуани, но се вижда, че представените са в млада възраст. Мъжът е със свежи, стегнати бузи, правилен нос и малки, хубаво оформени устни. Очите са широко отворени, бадемовидни и с добре изразени клепачи. Върху очните ябълки се долавят следи от издълбания гледец. Косите са къси, гъсти и както изглежда, леко къдрави. Изражението на лицето издава спокойствие и лека меланхолия, нещо обичайно за изображения на рано починали.

Жената е със забулена и леко наклонена наляво глава. Физиономично, а също така и като излъчване, образът ѝ е твърде близък с мъжкия. Косите над челото са разделени на път и вълнообразно раздвижени; останалите остават скрити под покривалото.

Моделировката, доколкото може да се съди за нея, е мека и пластична.

Прическата на мъжа напомня тази от момчешките изображения на Луций Вер (от 150-160 г.), която е застъпена и при редица частни портрети (Fittschen 1999, 39 ff.; 89 ff.)¹¹. Женската глава е добре сравнима с женския бюст, представен върху надгробна стела от Серес¹².

Стиловите форми и приведените паралели датират гробния паметник в средноантониново време.

Мъжки бюст и частично запазена фигура на момче украсяват фрагмент от остотеката от Сандански (обр. 3-4)¹³. Изобразените лица, най-

вероятно баща и син, са скулптирани насреща. Отляво е представен мъж на средна възраст, облечен с хитон и химатион. Лицето е ъгловато, с широко, гладко чело и сравнително къс нос. Веждите са с обозначени косъмчета и силно извити надолу. Очите са бадемовидно оформени, близко поставени едно до друго и с дръпнати надолу външни ъгли. Ирисът е маркиран с концентрична линия; гледищът е предаден с малко, точковидно вдълбаване. Във вътрешния, отпавен напред поглед се долавя известна тревога и загриженост. Прическата е от два реда дебели, сърповидни снопове. Сресани напред към лицето, те ограждат трапецовидно челото като точно в средата му оформят един малък вилообразен мотив. Ушите остават изцяло скрити под косите. Мъжът е с къси, гъсти, добре поддържани брада и мустаци. Представената вдясно фигура на момче е запазена само от гръдния кош нагоре и е с отчупена лява ръка. Момчешкото лице е с ведро изражение и черти, сходни с тези на мъжа (срв. формата на веждите - очите, челото, месестата долна устна). Почти еднакви са и прическите. Единственото, което ги отличава, е, че при момчето косите ограждат дълговидно челото. Младежът е с голо, атлетично тяло. Върху раменете и над гръдите му е праметната хламида, закопчана с кръгла фибула на дясното рамо. В леко вдигнатата си нагоре дясна ръка е стиснал здраво стригила. Посочените иконографски особености определят фигурата като изображение на ефеб от типа „*Chlamystypus*” (за него вж. по-долу).

Ефебите са младежи навършили 18 години, които се обучават в гимназион. Това е мястото, където тренират активно, образоват се и получават добро възпитание. Спортната натовареност и овладяването на знания укрепват физиката и духа им. Така възпитаниците на гимназиона възмъжават и се изграждат като личности (Pelekidis 1962, 145; Moock 1998, 69 f.; за ефебията вж. и Вагалински 2009, 13-24).

Представянето на поотрасналите момчета като атлети е иконографска тема, често използвана за изображения на рано починали. Възниква още в късния V в. пр. Хр. и може да се види в различни вариантни форми върху атически надгробни стели (Moock 1998, 69 f.). При някои от паметниците атлетите са със строго оформена дреха, която покрива изцяло телата им¹⁴. Този тип е застъпен главно

¹⁰ От колекцията на Б. Радев (от Среднострумската област с неизвестно местонамиране), сега в НИМ-София. Остотеката има квадратна форма. Размери: 41x41 см; вис. 27 см. Изработена е от среднозърнест бял мрамор. Лицевата ѝ страна е декорирана с два портретни бюста; другите три страни са украсени с лаврови гирлянди, окачени на бичи глави (букефалии) в ъглите. Капакът не е запазен.

Дължа да изкажа благодарност на гл. асистент Е. Дочева от НИМ-София за предоставената ми възможност да публикувам паметника.

¹¹ Срв. мъжкия портрет от Музея в Спарта инв. № 574: Fittschen 1999, 90 Nr. 78, Taf. 163 e-f. Вж. мъжката глава при фрагментарно запазения медалион от АМ Сандански - инв. № 106: Milceva - Bonias 2013, 751 ff. Nr. 2 Abb. 2 a-b (средноантонинов) и главата на младеж при фрагментарно запазената надгробна плоча от Музея в Серес инв. № А 117: Кокковд-Христовацка 1984, 310-311 Пив. 250 (сигурно датирана въз основа на надпис в 176 г.). Двамата паметника издават почерка на едно и също ателие.

¹² Кавала, Археологически музей инв. № А 787: Lagogianni-Georgakarakos 1998, 100 f. Nr. 127 Taf. 57 (последна четвърт на II в.). Срв. и женските изображения при горепосочените надгробни паметници от Сандански и Серес (заб. II)

¹³ АМ Сандански инв. № 372. Запазена е голяма част от фронтал-

ната страна на остотеката и малка част от лявата ѝ къса страна. Размери: запазена дълж. на фронталната страна: 43 см; на късата страна: 18 см; вис. 32 см. Мрамор.

¹⁴ Вж. напр. известната стела на Salamis от 20-те години на V в.

при фамилни стели от IV в. пр. Хр. В много от случаите младежите държат в ръката си пособие за почитване - стригила, арибал или гъба. През елинистическата епоха изображенията на момчетата-атлети следват основната схема на класическите образци. Но в съответствие с новите изисквания на времето, облеклото вече е хитон и химатион. Прави впечатление и разнообразието на атрибути. Детски занимавки като куче, птичка и топка указват младата възраст на починалите; други - като книжни свитъци, палмови клонки и херми, се асоциират с гимназион и свидетелстват за образоваността на покойниците. През императорската епоха ефебите се представят в почти пълна голота, като в зависимост от леката дреха, която носят, се разграничават два основни типа - *Hüftenmanteltypus* и *Chlamystypus* (Moock 1998, 69). *Hüftenmantel* е дреха, която няма директни прототипи в облеклото от гръцкия Изток, и се явява нещо ново¹⁵. Представлява дълго наметало, което обгръща раменете, спуска се към дясното бедро, след което се изкачва към лявата ръка, където е захванато, а самия му край - омотан около китката. Що се отнася до хламидата, то тя е добре позната на Изток още от II в. пр. Хр. и широко разпространена и през цялата римска епоха в надгробната и статуарна пластика. Дрехата се среща в два варианта - свободно праметната хламида, която изглежда като буфан, т. нар. *Schulterbauschmantel* (Dähn 1973, 23 ff.; Moock 1998, 73 f.) и хламида, закопчана с фибула на дясното рамо

пр. Хр.: Атина, Национален музей инв. № NM 715: Clairmont 1994, Nr. 1.550; Moock 1998, 69 Anm. 829.

¹⁵ В Рим този тип дреха става предпочитана след издигането на култовата статуя на Divus Iulius: Fittschen 1976, 183 ff. Abb. 6, 7, 8; Moock 1998, 73 mit Anm. 857. За навлизането, разпространението и значението на *Hüftenmantel* в атическите надгробни стели вж. подробно Moock 1998, 71-73 и там цит. лит.

т. нар. *Chlamystypus* или *Paladumentum* (Dähn 1973, 30; Moock 1998, 73 f.), точно както е при нашия екземпляр от Сандански. Запечатал образа на атлетичен юноша, този паметник идва като потвърждение на отдавна известното епиграфско сведение за ефеби в града. В надпис от Сандански, изписан в 210 г. се казва, че Флавиана Филократия е направила дарение в чест на своя съпруг и в своя чест, задето е била често почитана и от градската управа, и от народното събрание. Дарителката предоставила 10 000 атически драхми за благовонно масло, за да може от лихвите на тази сума три дена по време на панаира всички граждани, чужденци и роби да се мажат, а останалото да си го разпределят ефебите, съгласно решението на могъщия градски съвет (Mihailov 1966, № 2265).

В пряка връзка с начина на живот и обучението на ефебите са и разкритите през 1970 г. в центъра на град Сандански (обект „Градски универсален магазин“) останки от огромна сграда с колони, която е много вероятно да е гимназион (по сведение на разкопвача Александра Димитрова-Милчева).

Всички тези артефакти - релефно изображение на ефеб със стригила в ръка, епиграфски паметник с податка за ефебите и археологически документиран предполагаем гимназион, ни дават възможност да добием добра представа за спортната и образователна подготовка на видните младежи в града.

Хронологическото определяне на разглеждания фрагмент от остотека се базира главно на мъжкия бюст. Във формата на лицето и отделни черти (срв. челото, веждите и очите) портретът показва известна прилика с изображенията на Антонин Пий (138-161г.) (за тях вж. Fittschen - Zanker 1985, 63 ff. Nr. 59-60 Taf. 67-69; Evers 1991, 249-262). Нелишената от

Обр. 3-4. Археологически музей - Сандански. Фрагмент от остотека

Figs. 3-4. Sandanski. Fragment of ostothek in the collection of Sandanski Museum of Archaeology

Обр. 5-6. Археологически музей - Сандански - Фрагмент от остотека
Figs. 5-6. Sandanski. Fragment of ostothek in the collection of Sandanski Museum of Archaeology

обем, компактно оформена прическа и късата, мека брада следват най-общо хадрианово-ранноантониновата мода. Към една дата след 130 г. насочват и маркираните зеници.

Ефебът е с типичната за момчета и младежи семпла фризура (Strähnenfrisur), която се появява още през ранноимператорската епоха и не се променя през вековете (Raeder 2000, 208 ff. Nr. 78 mit Anm. 1, Nr. 79; вж. и Moock 1998, 41 f. и там посочените примери). Стилите особености са тези, които дават една относителна датировка на прическата. Трактовката на косите при юношата е аналогична на тази при мъжа. Формално и типологично екземплярът е много близък с релефните изображения на момчета, представени върху фамилни надгробни плочи от Източна Македония, и особено с тези от средноантониновата епоха¹⁶.

Иконографските и стилови особености на двата образа датират разглеждания паметник в трета четвърт на II в.

Вторият фрагмент от остотека, също от Сандански (обр. 5-6), е с частично запазен мъжки портрет¹⁷. Представеният е с невисоко чело и

детайлно оформени, бадемовидни очи. Остро връзана линия отделя подвеждието от горните клепачи. Поставеният директно под тях гледец е предаден с кръгло вдълбаване. Ирисът е очертан с $\frac{3}{4}$ кръг. Долните клепачи са тънки, нежно прилепнали към основата на очната ябълка. Слъзниците са отчетливо маркирани със свредел. Погледът е спокоен, съзерцателен. Лицето е със здрави, стегнати, меко скулптирани форми. Гъсти, гладко сресани напред към челото и слепоочията коси оформят прическата; нарязи с длето разграничават отделните кичури; дебели, леко извити и паралелно подредени, те лежат естествено на главата. Къси мустаци покриват горната устна; брадата е била къса и мъхеста, както се вижда от малките запазени участъци под скулите.

Пластичната моделировка на лицето и органичната структура на косите и брадата датират разглеждания екземпляр в средносеверово време. По отношение на прическата добри стилови паралели са портретите на Гета от 1-ви тип (198-204 г.) (Fittschen - Zanker 1985, 100-102 Nr. 87 Taf. 105) и на Елагабал от 2-ри тип (220-221 г.) (Fittschen - Zanker 1985, 115-117 Nr. 98 Taf. 120-121). Брадата намира близки успоредици в изображенията на Каракала от 2-ри тип (215-217 г.) (Fittschen - Zanker 1985, 110-112 Nr. 94 Taf. 115-116) и в някои частни портрети от това време¹⁸.

¹⁶ Вж. следните паметници:

а) София, колекция Арес: Пенкова 2000, 106-107, № 52 обр. 52; Milceva - Bonias 2013, 758-759, Nr. 4 Abb. 5.

б) Благоевград, РИМ: Манов 2008, 126 № 165 обр. 165 а-б.

в) Серес, Археологически музей инв. № А 98: Lagogianni-Georgakarakos 1998, 99 Nr. 124 Taf. 56.

¹⁷ АМ Сандански инв. № 113. Част от дясна половина от фронтална страна на остотека. Размери: шир. 24 см; вис. 20 см и деб. 7 см. Мрамор.

Признателна съм на Владимир Петков, директор на Археологическия музей в Сандански, за възможността да обнародвам двата фрагмента от остотеки (инв. № 372 и 113).

¹⁸ Срв. следните портрети:

а) Köln, Römisch-Germanischen Museum Inv. 89,67: Salzmann 1990, 202-204 Abb. 117-121.

б) София, НАИМ инв. № 5703: Milceva 2005, 54-56 Nr. 26 Taf. 27.

Прави впечатление, че и при трите струмски остотеки (обр. 1; 3; 5) портретните изображения не са поставени в люнети, а заемат цялата повърхност на предната страница. Подобно композиционно решение показват някои саркофази от Верия и Солун, които са местна изработка¹⁹. Един от тях е саркофагът от Археологическия музей в Солун с инв. № 1942 (вж. заб. 19 в), при който на фронталната страна са изчукани четири портретни бюста - два мъжки и два женски, най-вероятно членове на една фамилия. Тази изчистена, сведена само до бюстови или фигурални изображения декорация, Г. Кох определя като солунско „откритие“. Според него първообразите ѝ трябва да се търсят в гробните олтари с фигурална релефна украса, които са често срещани в Македония

За частните портрети от средносеверово време вж. Meischner 2001, 24-36; Fittschen-Zanker-Cain 2010, Nr. 127-128; 131-132; 135-136, вж. и там цит. лит.

¹⁹ Вж. следните паметници:

а) Верия, Археологически музей инв. № 482: Koch - Sichtermann 1982, 347 f. Abb. 374; Lagogianni-Georgakarakos 1998, 46 f. Nr. 34 Taf. 17.

б) Солун, Археологически музей инв. № 1722: Koch - Sichtermann 1982, 353 Abb. 377-379; Lagogianni-Georgakarakos 1998, 66 f. Nr. 66 Taf. 32; Stefanidou-Tiveriou 2007, 263 f.; Sinn, in: *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst IV*, 2010, 288 Abb. 359 a-b.

в) Солун, Археологически музей инв. № 1942: Koch - Sichtermann 1982, 352; 355 Abb. 375; Lagogianni-Georgakarakos 1998, 72 f. Nr. 76 Taf. 35-36.

Тази декоративна форма е засвидетелствана и при един саркофаг от Мала Азия (от Сагаласос), за него вж.: Waelkens 1997, 57 Abb. 54; Köse 2005, 104.

Много интересен пример е един детски саркофаг (остотека ?) от Долна Бешовица, Врачанско (провинция Тракия). На фронталната страна на кутията са представени фигури на мъж и жена: Dzonova-Mitova 1981, 159 f. Abb. 15-17.

(Koch - Sichtermann 1982, 352 mit Anm. 88)²⁰.

Присъствието на портретната тема при нашите екземпляри свидетелства за силното, пряко влияние на струмските надгробни плочи. Но със сигурност известно въздействие са оказали и сепулкралните паметници от Верия и Солун.

За появата и разпространението на остотеките в долината на Струма благоприятстват два основни фактора: наличието на мраморни кариери (за тях вж. Петрова - Иванов 2008, 188-190) и на действащи местни работилници за надгробни паметници. В работилниците, както по всичко личи, са работели и преселници от Мала Азия (Славова 2010, 181). Епиграфските паметници от областта представят една пъстра демографска картина, включваща лица както с тракийски имена, така и такива с гръцки и римски. Последното идва да покаже, че сред местното население е имало гръцки или малоазийски преселници от източните провинции, които постепенно са се интегрирали сред местните жители главно чрез смесени бракове (Манов 2008, 51-53; Славова 2010, 177-184).

Разгледаните остотеки са неоспоримо доказателство за тесните културни контакти между провинциите Македония и Мала Азия във времето, когато глобализацията не е била позната като термин.

²⁰ Трябва да отбележа, че в долината на Струма картината е по-различна. От региона произхождат немалко олтари (вж. Манов 2008, № 52-57; 101-102; 157), но само един от тях (от Серес) е с бюстови изображения (Lagogianni-Georgakarakos 1998, 99 f. Nr. 125 Taf. 56). За фигуралната и бюстова украса при саркофазите от Македония вж. напоследък и Stefanidou-Tiveriou 2007, 263 f.; Sinn 2010, 288.

Цитирана литература:

Божкова - Вълчева 2003: А. Божкова - Д. Вълчева. Погребални практики през римската епоха в Кюстендилско. - Известия на Историческия музей Кюстендил, 8, 2003, 153-166.

Вагалински 2009: Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009.

Георгиева 2005: М. Георгиева. Погребални практики в долината на река Струма през римската епоха. - В: Надежди и разочарования в историята. Сборник в памет на професор Милчо Лалков. Известия по история 2. Благоевград, 2005, 252-263.

Георгиева 2009: М. Георгиева. Погребални практики в Югозападна Тракия през римската епоха (I - IV в.). Автореферат на дисертация. София, 2009.

Герасимова-Томова 1989: В. Герасимова-Томова.

Каменна пластика. - В: Мелник, 1. София, 1989, 160-183.

Герасимова-Томова 1994: В. Герасимова-Томова. Каменни паметници от манастира „Св. Богородица Спилеотиса“. Античен осуарий. - В: Мелник, 2. София, 1994, 92-93.

Димитров 1939: Д. П. Димитров. Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония. - Известия на Българския археологически институт, 13, 1939, 1-128.

Димитров 1940: Д. П. Димитров. Медалионът като надгробен паметник в долината на Средна Струма. - Македонски преглед, 1940, 3, 62-81.

Димитров 1942: Д. П. Димитров. Старини из Беломорието. 2. Антични скулптурни паметници от Беломорието. - Беломорски преглед, 1942, 1, 348-385.

- Лилчик 2001:** В. Лилчик. Македонскиот камен за боговите христијаните и за живот по животот. 1. Скопје 2001.
- Манов 2008:** М. Манов. Селищниот живот в долината на Средна Струма според античните епиграфски паметници от IV/III в. пр. Хр.- III в. сл. Хр.- В: Разкопки и проучвания, 37, София, 2008.
- Пенкова 2000:** Е. Пенкова. - В: Колекция Арес. София, 2000.
- Петрова-Герасимова 2008:** С. Петрова - В. Герасимова. Осуарият на Клеопатра. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2008, 4, 191-194.
- Петрова-Иванов 2008:** С. Петрова - Р. Иванов. Каменоломните в Мизия и Тракия през римската епоха и късната античност. В: Р. Иванов (съставител и редактор). Археология на българските земи, 3. Иврай - София, 2008, 162-192.
- Славова 2010:** М. Славова. Долината на Средна Струма в римско време - среща на култури (и култура на срещите). - *Studia Classica Serdicensia*, 1. София, 2010, 177-185.
- Adam Veleni 2013:** Adam Veleni. Grave steale and plaques in the Archaeological Museum of Thessaloniki an initial typological and iconographic approach, in: *Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire. International Scholarly Conference, Split (2009). Split 2013*, 763-794.
- Agnoli 1992:** N. Agnoli. I sarcofagi a ghirlande con busti ritratto. - *Archeologia classica*, 44, 1992, 235-261.
- Alexandrescu-Vianu 1975:** M. Alexandrescu-Vianu. Les Stèles funéraires de la Macédoine romaine. - *Dacia N.S.* 19, 1975, 183-200.
- Asgari 1977:** N. Asgari. Die Halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage und ihre Herkunft. - *Archäologischer Anzeiger*, 1977, 329-382.
- Bitrakova Grozdanova 2013:** V. Bitrakova Grozdanova. Mors Macedonica. Thèmes figurés sur les monuments funéraires dans le Nord de la Haute Macédoine, in: *Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire. International Scholarly Conference Split (2009). Split, 2013*, 619-639.
- Civilisation 1983:** The Anatolian Civilisations. 2. Greek, Roman, Byzantine. Istanbul 1983.
- Clairmont 1994:** C. W. Clairmont. Classical Attic Tombstones. Kilchberg, Akanthus 1994.
- Dähn 1973:** A. Dähn. Zur Ikonographie und Bedeutung einiger Typen römischer männlicher Porträtstatuen. Dissertation. Marburg 1973.
- Evren - Icten 1998:** A. Evren - C. Icten, in: I. Uluslararası Gezmisten Günümüze Selçuk Sempozyumu 1997. Bornova, Izmit 1998.
- Evers 1991:** C. Evers. Propagande imperiale et portraits officiels. Le type de l'adoption d'Antonin le Pieux. - *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung* 98, 1991, 249-262.
- Fittschen 1976:** K. Fittschen. Zur Panzerstatue in Cherchel.- *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 91, 1976, 175-210.
- Fittschen 1999:** K. Fittschen. Prinzenbildnisse antoninischer Zeit. Mainz. P. von Zabern 1999.
- Fittschen - Zanker 1985:** K. Fittschen - P. Zanker. Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Kaiser - und Prinzenbildnisse. Bd. 3. Mainz. P. von Zabern 1985.
- Fittschen - Zanker - Cain 2010:** K. Fittschen - P. Zanker - P. Cain. Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Die männliche Privatbildnisse. Bd. 4. De Gruyter Berlin New/York, 2010.
- Gercke - Zimmermann-Elseify 2007:** P. Gercke - N. Zimmermann-Elseify. Antike Steinskulpturen und Neuzeitliche Nachbildungen in Kassel. Bestandskatalog. Mainz. P. von Zabern, 2007.
- Gibson 1981:** E. Gibson. The Rahmi Koc Collection. Inscriptions. 4. A grave monument of Roman imperial date.-*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 42, 1981, 209-212.
- Giuliano 1978:** A. Giuliano. La citta dell'Apocalisse. Roma, 1978.
- Hanfmann-Ramage 1978:** G. M. A. Hanfmann - N. H. Ramage. Sculpture from Sardis. Cambridge, 1978.
- Ioakimidou-Kontse 2006:** C. Ioakimidou-Kontse. Die Grabmedaillons der römischen Kaiserzeit aus Ostmakedonien. - В: А. Димитрова-Милчева - В. Кацарова (редактори). Spartacus II. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство. Международен симпозиум Сандански 2002. Велико Търново, 2006, 121-128.
- Isik 1998:** F. Isik. Zu Produktionsbeginn und Ende der kleinasiatischen Girlandensarkophage der Hauptgruppe. - In: G. Koch (Hrsg.). *Akten des Symposiums „125 Jahre Sarkophag Corpus“ Marburg 1995*. Mainz. P. von Zabern, 1998, 278-294.
- Isik 2007:** F. Isik. Lokalisierung der Werkstätten der Girlandensarkophage der kleinasiatischen Hauptgruppe, in: G. Koch (Hrsg.). *Akten des Symposiums des Sarkophag - Corpus. Marburg (2001)*. Mainz. P. von Zabern, 2007, 279-289.
- Koch 1993:** G. Koch. Sarkophage der römischen Kaiserzeit. Darmstadt 1993.
- Koch 1999:** G. Koch. Kaiserzeitliche Sarkophage in Ephesos, in: H. Friesinger-F. Krinzing (Hrsg.). 100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos. Symposium Wien (1995). Wien 1999, 555-563.
- Koch 2000:** G. Koch. Einige Überlegungen zu den Sarkophagen der kleinasiatischen Hauptgruppe. - In: T. Mattre (Hrsg.). *Manus. Festschrift für H. Wiegartz*. Münster Scriptorium, 2000, 139-148.
- Koch - Sichtermann 1982:** G. Koch-H. Sichtermann. Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie. München: Beck, 1982.

- Korkut 2006:** T. Korkut. Girlanden-Ostotheken aus Kalkstein in Pamphylien und Kilikien. Untersuchungen zu Typologie, Ikonographie und Chronologie. Sarkophag - Studien Bd. 4. Mainz. P. von Zabern, 2006.
- Korkut 2007:** T. Korkut. Grabaltäre mit Girlanden in Pamphylien und Lykien, in: G. Koch (Hrsg.). Akten des Symposiums des Sarkophag – Corpus. Marburg (2001). Mainz. P. von Zabern, 2007, 327-333.
- Köse 2005:** V. Köse. Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit. Brepols, 2005.
- Kubinska 1999:** J. Kubinska. Ostothèques et kaustrai dans les inscriptions grecques d'Asie Mineure. Swiatowit: Suppl. Series A. Antiquity 3. Warsaw University, 1999.
- Lagogianni-Georgakarakos 1998:** M. Lagogianni-Georgakarakos. Die grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien. Corpus Signorum Imperi Romani, Griechenland Bd. III, 1. Athen, 1998.
- Mihailov 1966:** G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. 4. Sofia, 1966.
- Meischner 2001:** J. Meischner. Bildnisse der Spätantike. Berlin, 2001.
- Milceva 2005:** R. Milceva. Antike Skulptur in Bulgarien I. Römische Porträts im Archäologischen Nationalmuseum Sofia. Langenweißbach, 2005.
- Milceva-Bonias 2013:** R. Milceva-Z. Bonias. Zu einigen Grabmonumenten mit Porträts aus dem Gebiet des mittleren Strymonal, in: Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire. International Scholarly Conference, Split (2009). Split 2013, 747-761.
- Mitova-Dzonova 1981:** D. Mitova-Dzonova. Steinurnen mit plastischer Verzierung aus der Provinz Thracien. - In: Spartacus. Symposium rebus spartaci gestis dedicatum 2050 A. Blagoevgrad (1977). Sofia, 1981, 143-166.
- Moock 1998:** D. W. von Moock. Die Figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Mainz. P. von Zabern, 1998.
- Oppermann 1977:** M. Oppermann. Bemerkungen zur Grabplastik im mittleren Strumatal. - Thracia 4, Serdicae, 1977, 325-336.
- Pekridou 1986:** A. Pekridou. Das Alketas-Grab in Termessos. 32. Beiheft Istanbuler Mitteilungen, 1986.
- Pelekidis 1962:** C. Pelekidis. Historie de l'Épébie Attique. Paris, 1962.
- Proeva 2007:** N. Proeva. Les influences étrangères dans la culture de la Haute-Macedoine à l'époque romaine. - In: Epire, Illyrie, Macedoine. Melanges offerts au professeur Pierre Cabanes. Clermont-Ferrand, 2007, 301-311.
- Raeder 2000:** J. Raeder. Die antiken Skulpturen in Petworth House (West Sussex). Mainz. P. von Zabern 2000.
- Rüsch 1969:** A. Rüsch. Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien.- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 84, 1969, 59-196.
- Salzmann 1990:** D. Salzmann. Antike Porträts im Römisch-Germanischen Museum Köln. Köln, 1990.
- Sinn 1987:** F. Sinn. Stadtrömische Marmorurnen. Mainz. P. von Zabern, 1987.
- Sinn 2010:** F. Sinn, in: P. C. Bol - D. Kreikenbom (Hrsg.). Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst IV. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians. Mainz. P. von Zabern 2010, 275-290.
- Spiliopoulou-Donderer 2002:** I. Spiliopoulou-Donderer. Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens. Bibliopolis. Mannheim und Möhnesee 2002.
- Stefanidou-Tiveriou 2001:** T. Stefanidou-Tiveriou. Kleinasiatische Einflüsse bei römischen Sarkophagen in Makedonien. - In: C. Reusser (Hrsg.). Griechenland in der Kaiserzeit. Kolloquium zum sechzigsten Geburtstag von Prof. D. Willers, Bern (1998). Bern, 2001, 115-123.
- Stefanidou-Tiveriou 2004:** T. Stefanidou-Tiveriou. Girlandensarkophage nach aphrodisiasischen Vorbildern in Thessaloniki, in: T. Korkut (Hrsg.). *Anadolu'da Dogdu*. Festschrift für F. Isik zum 60. Geburtstag. Istanbul 2004.
- Stefanidou-Tiveriou 2007:** T. Stefanidou-Tiveriou. Klinensarkophage in Thessaloniki. - In: G. Koch (Hrsg.). Akten des Symposiums des Sarkophag – Corpus. Marburg (2001). Mainz. P. von Zabern 2007, 263-270.
- Strocka 2000:** V. M. Strocka. Römische Bildnisse. Porträts der Berliner Antikensammlung in Freiburg. München, 2000.
- Swoboda - Keil - Knoll 1935:** H. Swoboda - J. Keil - F. Knoll. Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien, und Isaurien. Wien, 1935.
- Thomas 2005:** C. Thomas. Placing the dead: funerary practice and social stratification in the early Roman period at Corinth and Ephesos. - In: S. Friesen - D. Schowalter (Hrsg.). Urban Religion in Roman Corinth. Cambridge, 2005, 281-304.
- Thomas - Icten 1999:** C. Thomas - C. Icten. The Ephesian Ossuaries and Roman Influence on the Production of Burial Containers. - In: H. Friesinger - F. Krinzinger (Hrsg.). 100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos. Symposium Wien (1995). Wien 1999, 549-554.
- Thomas - Icten 2007:** C. Thomas - C. Icten. The *Ostothekai* of Ephesos and the Rise of Sarcophagus Inhumation Death, Conspicuous Consumption, and Roman Freedmen, in: G. Koch (Hrsg.). Akten des Symposiums des Sarkophag - Corpus. Marburg (2001). Mainz. P. von Zabern, 2007, 335-344.
- Waelkens 1982:** M. Waelkens. Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage. Chronologie und Typologie ihrer Produktion. Archäologische Forschungen, 11. Berlin, 1982.
- Waelkens 1997:** M. Waelkens, in: M. Waelkens - J.

Poblome (Hrsg.). Sagalassos IV. Report on the survey and excavation campaigns of 1994 and 1995. *Acta archaeologica Lovaniensia*, 9. Leuven, 1997.

Wiegartz 1965: H. Wiegartz. *Kleinasiatische Säulensarkophage. Untersuchungen zum Sarkophagtypus und zu den figürlichen Darstellungen*. Istanbuler Forschun-

gen Bd. 26. Berlin 1965.

Αδαμ-Βελενη 2002: Π. Αδαμ-Βελενη. Μακεδονικοί βωμοί. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* Απ 84. Αθήνα 2002.

Κουκουλη-Χρυσανθακη 1984: Χ. Κουκουλη-Χρυσανθακη. Μακεδονία. - *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 31 (1976) Β' 2, 1984, 310-311.

Ostotheks with portrait busts from the valley of Middle Struma (Abstract)

Rumyana Milcheva

Ostotheks are a special type of funerary urns that appeared in the Hellenistic Period in the Greek East. In the Roman Period, such funerary monuments were used only in the eastern parts of the Empire, mostly in Asia Minor. Outside Asia Minor, ostotheks are found mainly in the province of Macedonia, where some 45 were found. Nearly half of them are scattered and illustrate various types, while the other half form a relatively compact group in the valley of Middle and Lower Struma. The group is rather small, but interesting and significant, as it is the only one so far, discovered outside Asia Minor. All the more that there is no evidence of other sarcophagus-like monuments from the area of Middle Struma.

The present paper discusses three unpublished ostotheks (Figs. 1-6) from the valley of Middle Struma. They all share one feature – portrait busts, carved on their front sides.

On the first ostothek (Fig. 1-2) that is relatively well preserved, the bust of a young married couple occupies the entire panel on the front

side of the box. On the grounds of the stylistic analysis and the adduced parallels, the funerary monument could be dated to the middle Antonine period.

The second example, a fragment of an ostothek from Sandanski (Fig. 3-4), depicts a male bust and partially preserved figure of a muscular youth. The iconographic specifics identify the juvenile figure as depicting an ephebe of the so-called “Chlamystypus”. The monument comes to support the long-known epigraphic evidence about the presence of ephebes in the city; it is dated to the third quarter of the 2nd c.

The third ostothek is also fragmentary, with provenance from Sandanski (Fig. 5-6). It has partially preserved male portrait and dates from the middle Severan period.

Two main factors favoured the appearance and use of ostotheks in the valley of Struma: the existence of marble quarries and of active local workshops for funerary monuments, where, as it seems, there were immigrants from Asia Minor.

Римо-византийският кастел на Дуросторум-Доростол върху дунавския бряг в Силистра

Георги Атанасов

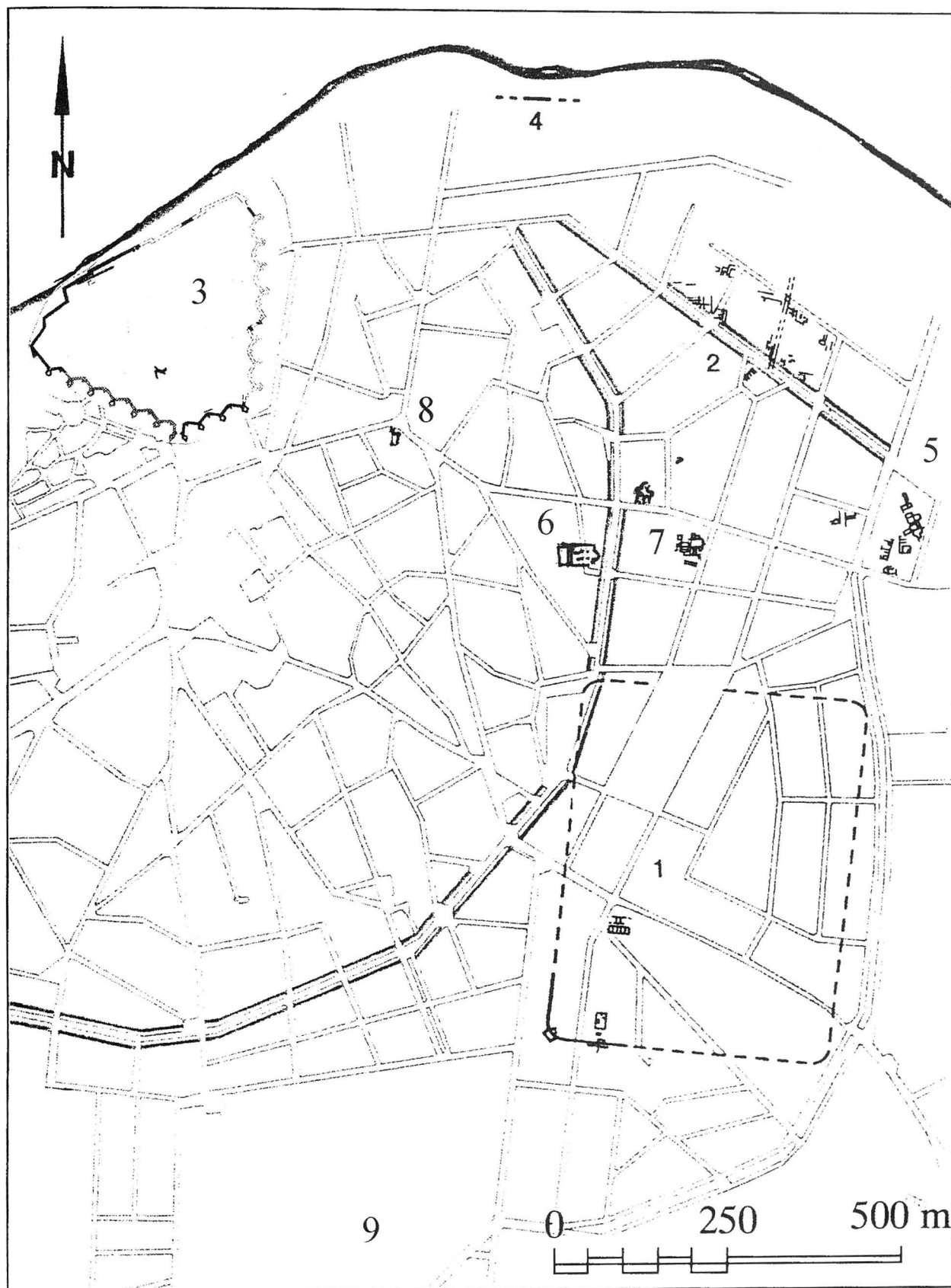
С настаняването на XI-и Клавдиев легион около 106 г. сл. Хр. на Долен Дунав се слага началото на римския Дуросторум (Иванов, Атанасов, Донеvски 2006, 59-98). Неговият укрепен лагер е издигнат на площ 22 хектара върху равнинно поле на около 900 м южно от брега на Дунав (Donevski 1990, 236-245) (обр. 1). Той е част от класическа римска провинциална градска агломерация, която търпи развитие между II-IV в. С активизиране на варварските нашествия към края на III - началото на IV в. става очевидно, че лагерът на легиона не е достатъчна фортификация, брегът не е укрепен и част от многобройното население на разпространялите се на площ над 90 хектара канаби не е надеждно защитено. Тогава, в началото на IV в.¹, започва изграждането на нова крепост на Дунавския бряг (Ангелова 1973, 83-93; Angelova, Buchvarov 2007, 61-87 - почти същият текст е възпроизведен на български в: Ангелова, Бъчваров, 2008, 82-101). Така районът е укрепен и се създава надеждна защита за цивилното население на града и крайградските селища (обр. 1, 2). Първоначално, най-добре проучена бе нейната северна стена, разположена край брега на реката в продължение на 75 м. В суперструкция е от малки квадрати на розов хоросан с ширина 2,20-2,60 м, като на западния край е имало тясна порта под формата на обикновен засводен вход с ширина 2 м (обр. 2 1; 3). В източния край на западения зид, на 70 м от потерната, е имало правоъгълна кула с разме-

ри около 4,40 x 2,85 м, която идентифицирахме наскоро посредством стари геодезически заснимания и диапозитиви от 1971 г. в архива на Археологическия музей в Силистра. Малки пасажии от стената са засечени при северозападния ъгъл и на югоизток. Не е ясно каква площ е ограждала, защото следи в южна посока не са доловени, но със сигурност на даден етап е била напълно разрушена, вероятно при хунското нашествие в средата на V в. (Velkov 1960, 212)².

Около началото на VI в. късноантичната стена е изравнена почти до основи във връзка с издигането на нова крепост, проучвана вече четири десетилетия от колективи под ръководството на С. Ангелова (Angelova, Buchvarov 2007, 61-87) и Г. Атанасов. (Атанасов 2008, 253-256; Атанасов 2009, 433-435; Атанасов 2010, 235-237; Атанасов 2012, 28-45; Атанасов 2012с, 270-272). Установено бе, че новата крепост на дунавския бряг огражда полигонално пространство (Ангелова 1973, 83-93; Иванов, Атанасов, Донеvски, 2006, 180-182; Angelova, Buchvarov 2007, 61-87; Ангелова, Бъчваров, 2008, 82-101; Атанасов 2012, 28-45). В няколко сектора тя преизползва пасажии от късноантичната стена за фундамент. Най-нагледно тази практика е регистрирана при спасителните разкопки през 2004 г. Тогава, при строителството на хотел „Дръстър“, бе разкрит нов пасаж от северната стена (сектор изток) с дължина около 15 м. Стената от IV в. ляга над фундамент и в суперструкция са запазени 4 реда рустицирани, добре оформени каменни блокове с размери около 0,55 x 0,45 м (Бъчваров, Боева 2005, 198-199) (обр. 2 15; 4). В този участък, а и в други сектори, стената от VI в. ги използва за фундамент. Предполага се, че както тук, така

¹ Вероятно това става при мащабната строителна програма на император Диоклециан (284-305 г.) по Дунавския лимес, която той лично инспектира при посещенията си в Дуросторум на 21-22 октомври 294 г. и 8 юни 304 г. (Velkov 1960, 212-214; Velkov 1988, 25-31). С нея се свързват два надписа за крепостно строителство в района на Силистра, датирани в 302 и 297 г. (Russu 1936, 210-212; Kolendo 1966, 139-147; Герасимова 2009, 329-331). Забележително е, че активната монетна циркулация в кастела започва с 10 монети на Диоклециан (284-305), за да достигнат при Константин I (306-337 г.) 51 бр., а при Константин II (337-361 г.) - 87 бр.

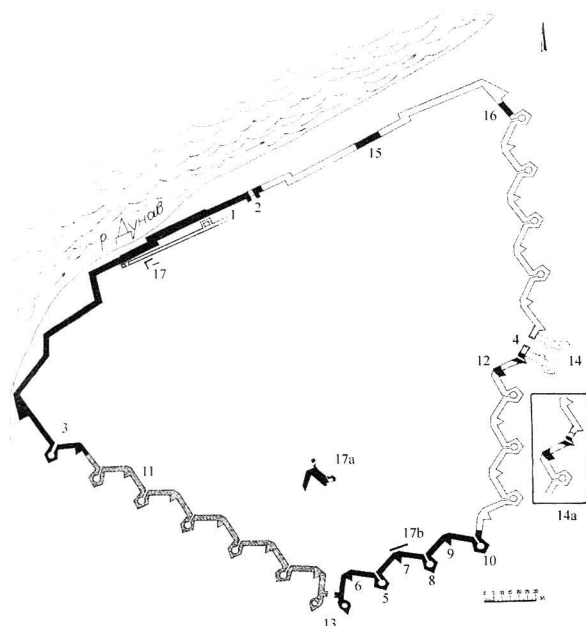
² Фактът, че почти липсват монети от втората половина на V в., т.е. след управлението на Теодосий II (402-450 г.) и до началото на VI в., е показателен.

Обр. 1. Силистра. Топографията на Дуросторум-Доростол през IV-VI в. по П. Донеvски и Г. Атанасов: 1. Лагeр на XI Клавдиев легион; 2. Канабии; 3. Кастелът на дунавския бряг; 4. Стeна от IV в.; 5. Терми; 6. Епископска (?) базилика; 7. Епископска резиденция; 8. Представителна сграда (храм ?) под Археологическия музей; 9. Некропол

Fig. 1. Durostorum-Silistra. Topography of the city in 4th-6th c., after P. Donevski and G. Atanasov. 1. Camp of Legio XI Claudia; 2. Canabae; 3. The castellum on the bank of the Danube; 4. 4th c. wall; 5. Thermae; 6 Episcopal (?) basilica; 7. Episcopal residence; 8. Monumental building (temple?) under the Museum of Archaeology; 9. Necropolis.

на запад и изток, границите на укреплението от VI в. понякога съвпадат със стената от IV в., но в повечето случаи, особено в южна посока, тя е издигната *a fundamentis* на ново трасе. Край Дунав е документирана на дължина 95 м, а в участъка под хотел „Дръстър“ достига 110

Обр. 2. Силистра. План на Дунавския кастел на Дуросторум-Доростол през VI в. по Г. Атанасов: 1. Крепостната стена с правоъгълна кула от края на III – началото на IV в. и с потерна в западния край; 2. Потерна в северната стена от VI в.; 3. Северозападната ъглова петоъгълна кула № 1; 4. Източната порта и триъгълна кула № 1 с потерна; 5. Петоъгълна кула № 2 на Южната стена; 6. Малка плътна петоъгълна кула № 2; 7. Триъгълна кула № 3; 8. Петоъгълна кула № 3; 9. Триъгълна кула № 4; 10. Петоъгълна кула № 4; 11. Западната стена, засечена при сондаж през 2008 г.; 12. Малка плътна петоъгълна кула № 5; 13. Южната порта; 14, 14 а. Примерни възстановки на Източната порта през VI в.; 15. Трасе от северната стена под хотел „Дръстър“ проучено през 2004 г.; 16. Участък от Източната стена засечен при строителството на Плувен басейн през 1958 г. (?); 17. Частично проучени стени на сгради от VI в.

Fig. 2. Silistra. Plan of the Danubian castellum of Durostorum-Dorostol in the 6th c., after G. Atanasov: 1. Curtain wall with rectangular tower of the late 3rd – early 4th c., with postern near the western end; 2. Postern in the northern wall of the 6th c.; 3. Northwestern corner pentagonal tower No. 1; 4. The Eastern Gate and triangular tower No. 1 with postern; 5. Pentagonal tower No. 2 on the southern wall; 6. Small solid pentagonal tower No. 2; 7. Triangular tower No. 3; 8. Pentagonal tower No. 3; 9. Triangular tower No. 4; 10. Pentagonal tower No. 4; 11. Western wall, detected in trench excavations in 2008; 12. Small solid pentagonal tower No. 5; 13. Southern gate; 14, 14 a. Hypothetic reconstructions of the Eastern Gate in the 6th c.; 15. Northern curtain wall under Drastar Hotel, excavated in 2004.; 16. Part of the Eastern curtain wall, detected during the construction of a swimming pool in 1958 (?); 17. Partially excavated walls of 6th c. buildings.

м (Бъчваров, Боева, 2005, 198-199; Ангелова 2007, 419-420). Докато западният ѝ край е безспорно маркиран с ъгловата петоъгълна кула № 1 (обр. 2 3), то източният може да се установи приблизително. Трасето ѝ е засечено при изкопи да плувен басейн на около 30 м от Дунав през 50-те години на XX в. (обр. 2 16). На базата на тези репери общата ѝ дължина се изчислява на около 350 м. Фундирането ѝ отчасти е съобразено с конфигурацията на терена, което се долавя от трите дълбоки чупки. Поради обстоятелството, че е изложен на водни течения (поякога ледоходи), фундаментът е изграден стабилно върху пилоти. Тук дебелината е 4,20 м, запазена е на височина до 3,50 м, като градежът е съставен единствено от големи каменни квадри, със стремеж да следват системата биндер-лойфер по двете лица, а емплектонът е от ломени камъни на червен хоросан. Отново е засечена тясна порта към реката, фланкирана с два вътрешни пиластъра, но, за разлика от портата от IV в., оформената през VI в. е изнесена на около 70 м в западна посока (обр. 2 2). След 1970 г. е проучен северозападния ъгъл на крепостта, защитен от голяма петоъгълна кула с цилиндрична вътрешност (обр. 2 3). По същото време е открит сектор от югоизточната стена с плътна триъгълна кула, в която е оформена потерна, а източно от нея в началото на IX в. е изградена порта, аналогична с плисковско-преславските порти (Ангелова 1973, 83-93). Особено важни бяха разкритията през 1986-1987 г.³, когато бе проучена част от южната крепостна стена с втора петоъгълна кула и втора плътна триъгълна (?) кула (обр. 2 5; 6). Тук, според ръководителя на разкопките С. Ангелова, е локализирана порта, за която се твърди, че е фланкирана от триъгълна (?) и полукръгла кула (?). Въз основа на тези проучвания бе изчислено, че приблизителната площ на кастела е около 0,5 ха (всъщност става въпрос за техническа грешка, защото истинската площ е около 5 ха) и бе прието, че крепостта е полигонална, с кули само при ъглите (Angelova, Buchvarov 2007, 61-87).

Нов етап поставиха разкопките през 2007-2011 г. (Атанасов, 2008, 253-256; Атанасов, 2009, 433-435; Атанасов, 2010, 235-237; Атанасов 2012, 28-45), когато бе разкрит нов пасаж от южната крепостната стена с дължина над 70 м, с две петоъгълни и 2 триъгълни кули (обр. 2

³ Проучванията, водени от Г. Атанасов и О. Пелевина (Манчева), под ръководството на доц. С. Ангелова, продължиха почти без прекъсване през есента на 1986 и от пролетта до късната есен на 1987 г.

7-13). За пръв се очерта назъбено трасираната крепостна стена в система, наподобяваща W-M, с големи петоъгълни кули по върховете и малки плътни триъгълни (или петоъгълни) бастиони при вътрешните чупки (обр. 2, 6). Направени бяха и важни наблюдения по хоризонталната и вертикалната стратиграфия, установен бе точният план на фортификацията, респективно – действителното местоположение и плана на южната порта. При геологически сондаж през 2007 г. за полагане на фундамент на паметен знак се попадна на западната стена (обр. 2 11), а при изкоп за строеж през 2008 г. бе проучена частично структура, разположена източно от югоизточната стена, на около 20 м западно от портата от IX в. (Ангелова, 2007, 419) (обр. 2 12), която заслужава отделно внимание. Върху тази солидна база вече могат да се правят по-цялостни наблюдения и обосновани заключения не само върху южната крепостна стена на Доростол-Дръстър-Силистра, но и изобщо върху планировката и строителната история на крепостта на Дунавския бряг. На този фон е забележително, че почти липсват сериозни стационарни структури в защитената територия. Въпреки че археологически са проучени терени около 25 000 м² (Атанасов 2012, 41), засега са регистрирани единствено фрагменти от 2 малки зида в руинно състояние до северната стена (обр. 2 17), неясна структура (част от настилка?) в центъра (обр. 2 17a) и спорен фундамент на зид до южната стена (обр. 2 17b), които могат условно да се датират към VI в. Иначе регистрираме отчетлив културен пласт с керамика от VI-VII в. и монети, като най-късните са на имп. Фока (602-610 г.) (Ангелова, Бъчваров, 2008, 87) и Константин IV (668-685 г.)⁴. Ако тази тенденция се запази, то допускам на този етап, че кастелът е построен като своеобразно убежище (*refugium*?) за местното население. Постоянните му обитатели изглежда са били войници (лимитанеи?) от неголям гарнизон, включително федерати, подобно на Тропеум Траяни (Торбатов 2002, 306, обр. 80). Само при опасност в него получавало закрила и цивил-

⁴ Монетите от VI-VII в. се разпределят така: Анастасий I (491-518) – 4 бр., Юстин I (518-527 г.) – 5 бр., Юстиниан I (257-565 г.) – 14 бр. /плюс 6 лошо четими?/, Юстин II (565-578) – 25 бр., Тиберий II (578-582) – 1 бр., Маврикий Тиберий (582-602) – 7 бр., Фока (602-610 г.) – 3 бр., Константин IV (668-685) – 1 бр. При тази рекапитулация определено живота в кастела се активизира при Юстиниан I. Криза настъпва след аваро-славянското нашествие около 585 г., когато са регистрирани пожари и в други части на Доростол, маркирани с горели монети и съкровища на Юстин II (Иванов, Атанасов, Доневи, 2006, 340). В края на VI в. животът е възстановен и вегетира неособено интензивно до края на VII в. (Атанасов 2012, 28-31).

Обр. 3. Дуросторум-Доростол. Северната крепостна стена от IV в. пред вътрешното лице на стената от VI в.

Fig. 3. Durostorum-Dorostol. The northern curtain wall of the 4th c. next to the inner face of the 6th c. wall.

ното население, въпреки че това не е обичайно за голяма градска агломерация, каквато е римо-византийския Дуросторум-Доростол през IV-VII в.

I. Фортификационни структури

Големи петоъгълни кули. Засега са проучени четири кули от този тип: през 1970 г. – северозападната ъглова кула № 1 (обр. 2 3); през 1986 г. – кула № 2, разположена източно от южната порта на южната стена (обр. 2 5; 5; 6); през 2007 г. – кула № 3 пред южната стена (обр. 2 8; 5, 6); и през 2009 г. – съседната кула № 4 (обр. 2 10; 5; 6). Всички са с петоъгълна форма, стегната в основата, и цилиндрична вътрешност с диам. 3,50-4,10 м, облицована със специално оформени дъговидно извити каменни блокове, запазени частично при кули № 2 и № 4 (обр. 5, 6). До вътрешността се достига чрез проход, който е частично съхранен само при кула № 2. Тук е с ширина 1,05 м и дължина 4,90 м, облицован с големи каменни плочи. От север се е влизало с праг, повдигнат с около 0,60 м над ходовото ниво. В западната страна при входа има жлеб, което подсказва, че е бил затварян с врата. Всички кули имат цокъл от един ред квадрати, висок 0,47-0,56 м и широк ок. 0,12-0,15 м. Ъглите, които кулите сключват със стените в западна и източна посока, са между 98-114° и 100-116°, като дължините им са съответно между 5,95-6,39 м и 6,00-7,58 м. Стените при върха са със следните дължини: 5,79-7,25 м (западната) и 5,15-6,74 м (източната). Те сключват

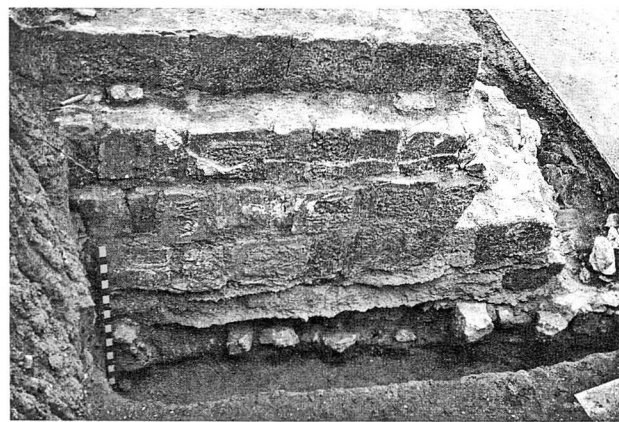
ъгли 115-125° и 107-115°, а ъгълът при върха е между 89 и 95,⁸⁰. В основата си кулите са широки 5,60-6,20 м, а максималната дължина от основата до върха е 10,00-10,20 м.

Малки плътни кули (бастиони) с триъгълна и петоъгълна форма. Първата проучена триъгълна кула през 1970 г. е с потерна и се намира при източната порта (обр. 2 4; 12). Има страници 3,15 м и се издава пред фронта на стената на 2,90 м. Бастионите, фланкиращи южната порта от изток (№ 2, разкрит през 1986 г.) (обр. 2 6; 5, 6) и източната порта от запад (№ 5, разкрит частично през 2006 г.) (обр. 2 12; 12)⁵, са петоъгълни с две къси рамене към куртината от 0,60 м. Триъгълните стени са съответно 3,12 м (източната) и 3,32 м (западната). Ъгълът при върха е 64° градуса. На 0,50-0,54 м от границата суб/суперструкция имат цокъл, широк 0,13-0,15 м. Начинът на градеж е аналогичен с този на големите петоъгълни кули

Триъгълните кули на южната стена са две. Кула № 3, проучена през 2007 г., се проследява само в субструкция (обр. 2 7; 5, 6), а кула № 4, проучена през 2008 г. е запазена до тухления градеж (обр. 2 9; 6). Ъгълът, който сключва със стената в западна посока е 96°, а в източна – 100°, като дължината им е съответно 3,90 м и 4,00 м. Хипотенузата е 3,80 м, а ъгълът при върха е 65°. Цокълът на нивото на първия ред квадрати има височина 0,58 м и широчина 0,13 м.

Куртината между кулите. Навсякъде тя свързва голяма петоъгълна с малка триъгълна кула и е с широчина 3,60 м. Дължините между кулите са сходни: от 11,90 до 13,10 м, като най-големи са при южната и източната порта. За разлика от кулите, проучените куртини източно от южната порта и до петоъгълна кула № 3, са без цокли (обр. 2; 5; 6). Източно от петоъгълна кула № 3 и до края на проученото

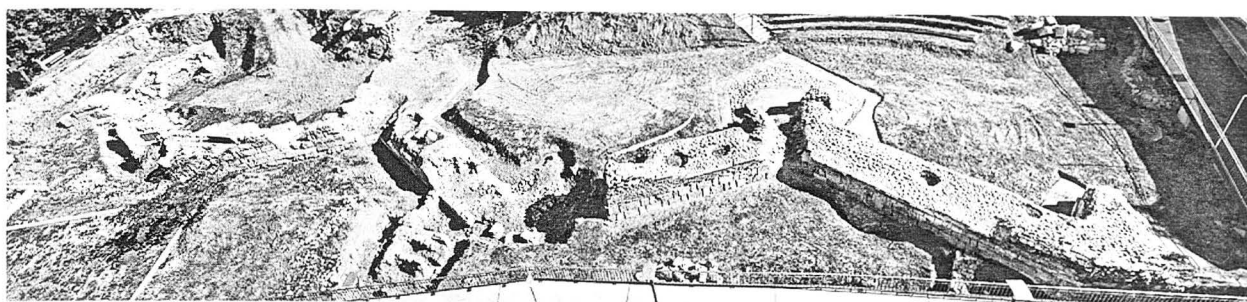
трасе на южната стена, както и на проученото трасе западно от източната порта, обаче, е оформен цокъл при външното лице на нивото на първия ред квадрати с ширина около 0,14 м и височина около 0,50 м (обр. 6). Суперструкцията е съставена от 4 реда блокови градеж, висок около 1,90 м. Над него започва псевдотухлената зидария, от която са съхранени от 3 до 18 реда (обр. 7; 8) с максимална височина 1,70 м, а общата височина достига 3,60 м. Както при северната стена, така и тук е регистрирано масово ползване на антични споллии от II-III в. в суперструкцията и в субструкцията. Като цяло, южната стена е изградена върху леко наклонен и повдигнат от северозапад към югоизток терен. За преодоляване на денивелацията, след петоъгълна кула № 3 куртината прави чупка във вертикала и суперструкцията (респективно цокълът) се повдига с 0,55 м над нивото на останалите участъци в източна посока. Над първите два реда квадрати, на 0,93 м над субструкцията, има следи от много силен пожар. Квадрите са добре обработени, като най-големите са с размери от 1,92 x 0,57 до 1,10 x 0,52 м, средните - 0,75 x 0,55, а по-малките - 0,45 x 0,55 м. Където фугите са по-широки, те са запълвани с фрагменти от тухли и измазани изцяло с червен хоросан. В ъгъла между стената и петоъгълна кула № 2 и пред югоизточната страница на петоъгълна кула № 3 бяха заложени сондажи за изясняване субструкцията (обр. 9; 10). В двата случая резултатите са сходни. Фундаментът е дълбок 2,98-3,05 м и е от средни по размер ломени камъни на червен хоросан, като достига и се впира с 0,75 м в здравия стерилен льос. Във всички участъци основата е с 0,20-0,40 м по-широка от суперструкцията.

Обр. 4. С Дуросторум-Доростол. Стената от IV в. под хотел „Дръстър“ в Силистра, като фундамент за стената от VI в.

Fig. 4. Durostorum-Dorostol. The 4th c. wall beneath Drastar Hotel in Silistra, used as foundations for the 6th c. wall.

⁵ Засечен бе при спасителни разкопки на около 20 м западно от югоизточната порта и на около 14 м от триъгълната порта с потерната (обр. 2 12, 12). Разкрита бе малка част от крепостната стена с цокъл (?) и градеж както в останалите сектори (Ангелова 2007, 419-420). Запазени са три реда каменни блокове в суперструкция и няколко реда от псевдотухления градеж. Направлението в източна посока съвпада напълно със стената западно от потерната, която има аналогична структура (Ангелова 1973, 88, обр. 6). При проучването бе установена структура, изнесена пред куртината, която обаче е недопроучена в дълбочина. Въпреки всичко, благодарение запазените фотографии с мащабен метър и едно не особено прецизно геодезическо заснемане, в голяма степен успяхме да реконструираме действителното състояние на структурата (Атанасов 2012, 33, обр. 8). Ясно се вижда изнесената пред фронта на куртината стена с дължина 0,60 м, която чули под остър ъгъл около 1400 и продължава още 4 м, където прекъсва. Размерите, местоположението при вътрешната чупка на стената и наличието на цокъл в ред квадрати са аналогични с малката плътна петоъгълна кула № 2 при южната порта.

Обр. 5. Дуросторум-Доростол. Южната крепостна стена издигната през VI в.

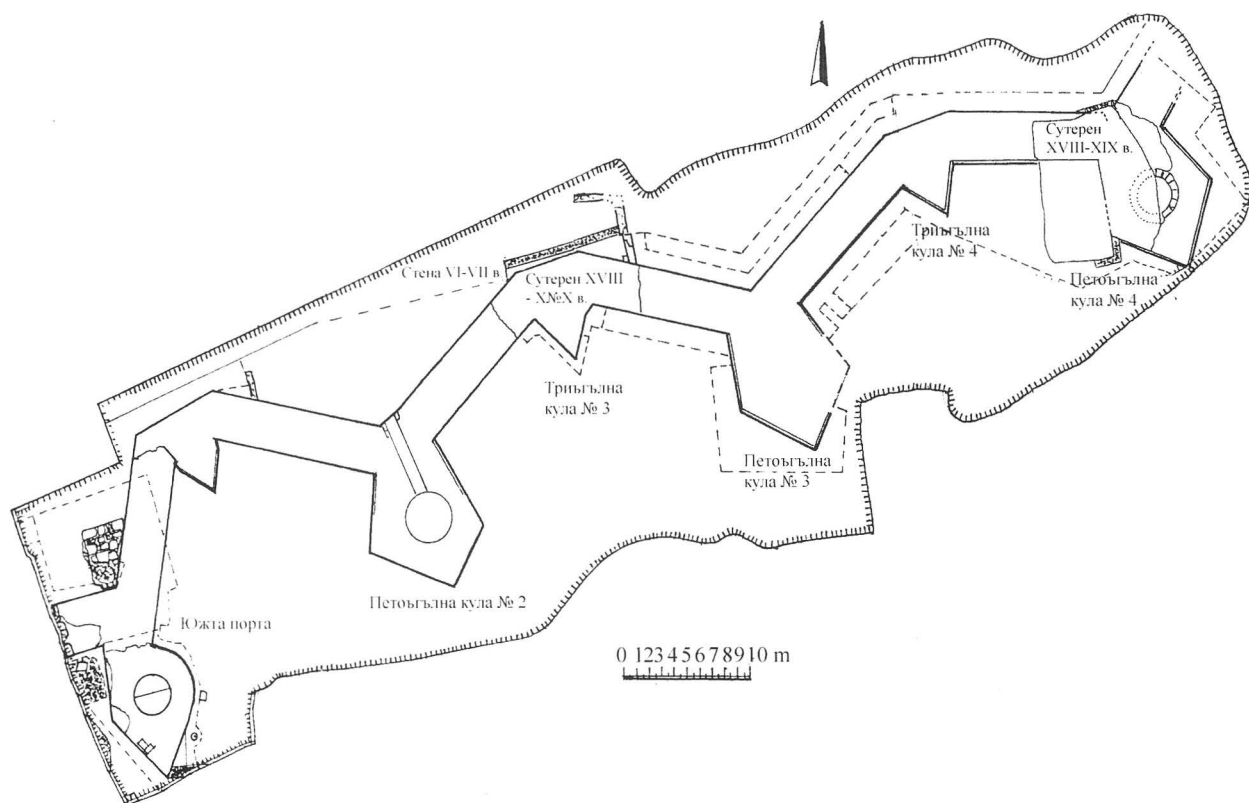
Fig. 5. Durostorum-Dorostol. The southern curtain wall of the 6th c.

На 9,20 м източно от петоъгълната кула № 2 и на 7,30 м източно от малката триъгълна кула № 4 суперструкцията е напълно разрушена чрез вертикално изсичане до субструкция за оформяне на сутерени през XVIII – началото на XIX в. Тези своеобразни разрези дават възможност за детайлни наблюдения за начина на градеж както в тези участъци, така и изобщо на крепостта (обр. 8). Каменният постамент е с две лица, изградени от два реда вертикално поставени и един ред хоризонтално легнали каменни квадри, като емплектонът е от ломени разноформатни камъни на силен червен хоросан с едро счукана тухла. Псевдотухленият градеж над тях е отново с две лица от по два реда тухли, а емплектонът е същия. През около 0,50 см се наблюдава поставянето на трети ред тухли, но до превързване по цялата ширина с тухлен пояс (*opus mixtum*) никъде не се достига.

Портите. Те са две, южна и източна. В самия край на западния сектор на южната стена през 2008 г. е проучена елипсовидна (бадемвидна) кула А, с остър връх 650 (обр. 2 13; 6, 9, 10). Ориентирана е юг-север, с дължина 9,80 м и максимална ширина 6,80 м. Частично субструкцията е разкрита на дълбочина 1,70 м, като чрез сондаж е установено, че достига до 2,95 м. От суперструкцията са запазени два варовикови квадра на височина 0,40 м, т. е. на кота 16,12 м. Субструкцията и тук е от средни полуобработени камъни. Ширината на стената е 3,90 м, а дължината е 7,90 м. Тя прави чупка в посока север-североизток и се свързва с петоъгълна кула №2 на южната крепостна стена. Проученият участък изцяло е в субструкция и е на кота 14,87 м. Чрез сондажи се установи, че фундаментът е запазен само в първите два реда ломени камъни на хоросан. В този участък строителният материал е извлечен не само от суперструкцията, но и от субструкцията до най-долния ред, като стената се разкрива като негатив, запълнен със строителен трошляк и

дребни бучки червен хоросан. При вътрешния ъгъл на чупката на стената е регистриран наново известният от 1986 г. пилон и част от плочника. Западно от него, на нивото на плочника, в профила са документирани три водопровода от глинени тръби (обр. 11). Формата на кулата, плочника и тръбопроводите навеждат на извода, че разкритата бадемобразна кула фланкира от изток централната порта на Доростол-Дръстър, изградена през VI в. През XVIII или в нач. на XIX в. стената и кулата са разрушени и превърнати в кариера за добиване на камъни. Това особено добре личи в западния профил (обр. 11), както и от находки и керамика от XVIII в., открити на дълбочина до 1,20 м под нивото на границата между суб- и суперструкцията. При направения сондаж в северната част на западния профил се установи, че, преди да бъде застроена, тази част на града периодично е заливана от Дунав. Наносната тъмна почва е стерилна по отношение на керамика и находки.

В резултат на проучванията след 1970 г. бе разкрит пасаж от източната крепостна стена с цокъл и малка триъгълна кула № 1 с потерна от VI в. (обр. 2 4), а източно от нея – порта, която следва плътно плисковския строителен похват от VIII-IX в. (Ангелова 1973, 88-89; Рашев 2008, 119). Вероятно тази порта от IX в. може да е издигната на мястото на порта от VI в., разрушена напълно в края на VII в. (обр. 2 14, 14a). На тази идея ме навежда и наличието на потерна, която е логично да се използва за отбраната на входа към крепостта, както и странното разположение на кулата. Всички досега проучени 4 малки плътни триъгълни (или петоъгълни) кули от VI в. са разкрити при вътрешните ъгли на зигзагообразното трасе (обр. 2), докато триъгълната кула с потерната само в този участък е при върха, където по правило се издигат петоъгълни кули. Това може да означава, че тук е имало малка порта при построяването на стената през VI в., фланкирана с две триъгълни кули, както е примерно в Оде-

Обр. 6. Дуросторум-Доростол. План на Южната крепостна стена по Г. Атанасов
Fig. 6. Durostorum-Dorostol. Plan of the southern curtain wall, after G. Atanasov

сос, Сердика или Кюстендил (обр. 2 14). Портите обаче са уязвим участък, който трудно би се отбранявал с две малки кули, издаващи се само на 3 м пред куртната, особено на фона на съвършената фортификация на Доростол от VI в. и мощните кули, охраняващи южния вход, изнесени на около 10 м пред куртната. Затова предлагам втора възможност - възможно е портата в този участък да е била сходна с южната порта, но доукрепена с две малки триъгълни кули с потерни за флангов удар срещу атакуващия противник (обр. 2 14а). За съжаление, при проучванията на построената през IX в. порта теренът не е изследван в дълбочина и само бъдещи разкопки могат да осветлят реалното състояние.

II. Вертикална стратиграфия и датировка на крепостта

По стратиграфски признаци и начин на изграждане Дунавската крепост (кастел?) се датира към VI в. Обстоятелството, че на няколко места крепостните стени ползват за фундамент късноантичната стена от IV-V в. е показателен. Отсъствието на монети от втората половина на V в. предполага, че последната е била разрушена при хунското нашествие в средата на

същото столетие. Изглежда около началото на VI в. късноантичното укрепление е изравнено почти до основи във връзка с издигането на новия кастел. В повечето случаи обаче, особено в южна посока, крепостта е издигната а *fundamentis* на ново трасе. Почти навсякъде основите са вкопани в културен хоризонт с керамика и монети от II-IV в., а строителното ниво изобилства с керамика от VI в. Градежът е от големи каменни квадри, често следващи системата биндер-лойфер, характерна за Юстиниановите градежи. Масовото използване на споллии от антични обекти от II-IV в. също насочва към епохата на Юстиниан Велики. Прочее, в своето съчинение *De aedificiis* Прокопий от Кесария изрично отбелязва, че Юстиниан грижливо поправил фортификациите на Доростол (Procopius. *De aedificiis* IV 7, 280-281). По-горе приведох и нумизматични аргументи за възстановяване на кастела точно по това време.

Направените сондажи за проследяване фундамента при петоъгълни кули № 2 и 3, както и при южната порта, дават отчетлива вертикална стратиграфия, която отново насочва изграждането на кастела през VI в. Под границата суб/суперструкция бе регистрирано строително ниво с приблизителна дебелина 0,20 м, със

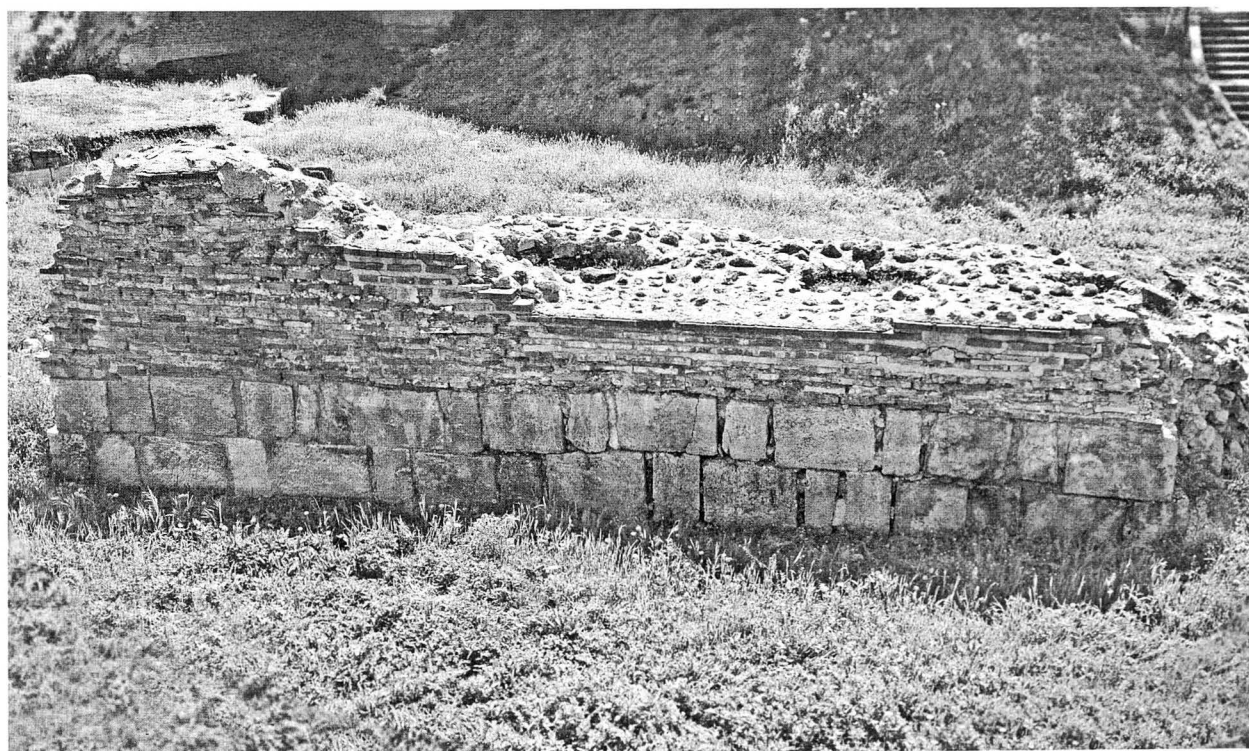
следи от хоросан, въглени и керамика от VI в.⁶ Следва хомогенен пласт с дебелина около 1,00 м от тъмна пръст с дребни фрагменти битова и строителна керамика от IV-V в. Под него се проследява тънък горял хоризонт с керамика от IV в., след който следва стерилен льос. От границата между суб/суперструкцията и до цокъла има размесена керамика от X-XI до XIV в., а над цокъла – размесена керамика от XIV до XVIII в. Това е важен аргумент от археологическо естество, който потвърждава писмените и изобразителните източници, документиращи преизползването на фортификацията от VI-VII в., без драстични промени, през IX-XV и XVI-XIX в. Действително, наличието на керамични фрагменти от X-XI в. на границата суб/суперструкция от VI в. е показателно, че при възстановяването на ранновизантийската фортификация през IX-X в. теренът е бил почистен до котата на ходовото ниво на първостроителите. Впечатляващ е и фактът, че находките от XVII-XVIII в. са на нивото около и над цокъла, т.е. само на 0,60 - 1,10 м над строителното ниво от VI в. Друг важен репер е проученото пространство зад южната порта, където на около 0,70 м над котата на плочника се установиха нападали квадрати, попаднали при разрушаването на стената в хоризонт с разнообразен подемен материал, включително керамика от XVIII-XIX

в. Това предполага, че портата е използвана по предназначение до разрушаването на стената, т.е. до XVIII-XIX в. Най-сетне трябва да спомена и двата сутерена на жилища с материали от XVIII-XIX в., изсечени в куртината на южната крепостна стена. Техните продължения в северна и южна посока са с еднолицеве зидове, които възсядат крепостните зидове на кота около цокъла (обр. 2 9; 6).

III. План и аналози на кастела в Силистра⁷

Вече отбелязах, че кастелът (цитаделата) Доростол-Дръстър-Силистра няма аналог сред паметниците на късноантичната и средновековната фортификация (Атанасов 2009а, 246-248; Атанасов 2012, 32-33, обр. 1). Това важи както за назъбено трасираната крепостна стена в система W-M, така и за разположението на кулите с остър връх при външните и вътрешните върхове през приблизително равни интервали около 12 м една от друга. На този фон, ако трябва да посоча късноантична крепостна система, следваща стриктно предписанията на Филон и Витрувий (De Rochos D'Aiglun 1881,

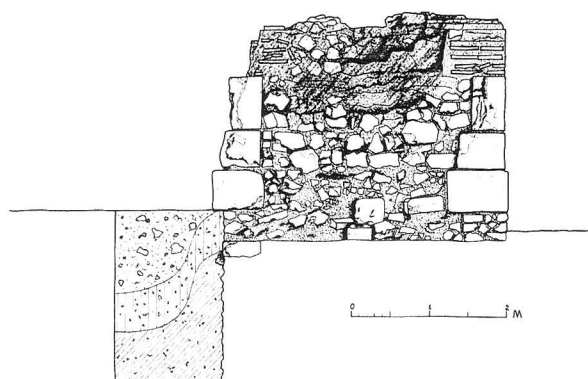
⁷ За разработването на този параграф ползвах и любезно предоставените ми най-нови изследвания по темата от доц. д-р С. Горбатов, доц. д-р В. Динчев и д-р Д. Рабовянов, за което им благодаря специално

Обр. 7. Дуросторум-Доростол. Вътрешното лице на Южната стена между петогълна кула № 2 и триъгълна кула № 3

Fig. 7. Durostorum-Dorostol. The inner face of the southern curtain wall between the pentagonal tower No. 2 and the triangular tower No. 3

40-42, 49-51, fig. 17, 18; Велков 1961, 147-149), че дълговидно извитите, или поставените под ъгъл, като зъби на трион стени, са значително по-устойчиви на тараните и каменните ядра от правите (това важи особено за портите и кулите), то това е именно издигнатият а *fundamentis* през VI в. кастел на Доростол. Фортификацията му е пълен триумф на препоръките на Вегетий, творил в първата половина на V в., според когото стените на дадена крепост не трябва да се строят прави, а ъглести (начупени или още назъбени), за да не се излагат на директните удари на тараните. Той твърди и че при всеки ъгъл на така начупената стена трябва да се издига кула, даваща възможност настъпващите към града противници да бъдат обстрелвани не само по фронта, но и при крилата, а дори и в гръб. При това става въпрос за триъгълни кули (Veget. Epit. Rel. Militaris, IV. 1, 2 – цит. по: Jerphanion 1928, 158-160 и Велков 1961, 148). Петоъгълните и триъгълните кули са препоръчани горещо от Филон (той дори препоръчва правоъгълните да се трансформират в петоъгълни), Витрувий и от т. нар. Анонимен византиец (De Rochos D'Aiglun 1881, 34, 42, 54-55, fig. 15, 19, 20; Велков 1961, 147-149), заимствал много идеи от знаменитите си предшественици, но творчески ги преработил. Доскоро единодушно се приемаше, че той е творил по времето на император Юстиниан I, т.е. е съвременник на фундирането на кастела в Доростол (De Rochos D'Aiglun 1881, 52; Велков 1961, 148; Кучма 1980, 68-71). Освен кулите могат да се посочат и други елементи от фортификацията на Доростол, които са в хармония с неговите препоръки за изгражданите а *fundamentis* крепости. Така например, той предлага крепостите край реките и морето да се фундират не по-малко от 20 лакътя⁸ (12,5 м), за да не може неприятелят да атакува с кораби направо от водата (De Rochos D'Aiglun 1881, 53-54; Велков 1961, 148). Днес северната стена на Доростолската крепост при нормален отток на Дунав е на 4-8 м, но е установено, че през последните 1200 години реката се е преместила на около 5-10 м на юг. Свидетелство за това е и фактът, че всички северни стени на ранновизантийските и средновековните крепости от IV-VI и IX-XI в. са отнесени при този процес (Рашев 1982, 109-115, 145, табл. XXXVII, 6-7, XXXVIII, 1-2. XLVIII, 4-6). Авторът определя дебелината на крепостните зидове да е най-малко 5 лакътя, тоест минимум 3,12 м, а де-

Обр. 8. Дуросторум-Доростол. Структурата на стената източно от триъгълна кула № 3

Fig. 8. Durostorum-Dorostol. The structure of the southern curtain to the east of the triangular tower No. 3

белината на стените в Силистра е 3,60 м. При тази дебелина Анонимният византиец твърди, че минималната височина може да достигне 20 лакътя - 12,5 м, което е важен репер за възстановката на фортификациите. В духа на своите предшественици той препоръчва кулите с остър ръб, които да са разположени по начупеното трасе на куртината. Изобщо, остава впечатлението, че архитектът на дунавския кастел в Силистра е следвал стриктно повелите на този водещ авторитет в крепостното строителство в Империята през VI в. Напоследък се изнасят аргументи, че трудът му се отнася към края на VIII в. (Rance 2007, 701-737), но това не значи, че не е обобщил достиженията на византийската фортификация от предните столетия и по-специално от епохата на Юстиниан I, когато тя изживява най-големия си разцвет.

При внимателно вглеждане в конфигурацията на стените и кулите на кастела в Силистра става ясно, че при фронтална атака не се открива нито един прав участък, в който под прав ъгъл да попаднат каменни ядра на стенобойните машини. Действително, когато е граден през VI в., навлизат масово кулите с остър връх – триъгълни и петоъгълни, но никога на толкова малко разстояние и на абсолютно равни интервали една от друга. Впрочем, тук отново ще цитирам Витрувий, който изисква кулите с остър ръб да са на малко разстояние една от друга, за да могат защитниците на едната флангово да подсикуряват защитата на съседната (De Rochos D'Aiglun 1881, 50). Ако малките триъгълни (в два случая в близост до портите в суперструкция те са петоъгълни) плътни кули имат своите многобройни аналози през VI в. в България, а и в останалите земи, подвластни на Византия (Бобчев 1961, 103-145; Овчаров 1982, 46-49; Rizos 2011, 461 с най-но-

⁸ Големият византийски лакът е 62,46 см, а малкият е 46,8 см. (Schilbach 1970, 20-22)

вата библиография по проблема)⁹, то големите петогълни кули с куха цилиндрична вътрешност, са необичайно явление. Известните досега петогълни кули са с успоредни страни, перпендикулярни към основата, а вътрешното им пространство е пентагонално, правоъгълно, или изобщо липсва. Приема се, че най-ранната им поява е след средата на V в., като се посочват кули от времето на Тодосий II (408-450 г.) в Константинопол, т. нар. Хемски порти в Източна Стара планина, Теодосиополис в Армения, Рим, Ефес, Сердика (?), Ресафа, Антиохия и др. (пълна литература по проблема, включително най-новите изследвания в: Foss, Winfield 1986, 29-31, 212-217, 242, 287-288; Динчев и др. 2007, 112-115; Rizos 2011, 461), но масовото им и сигурно установено приложение е през VI в. Най-големият разцвет на петогълните и тригълните кули се свързва с епохата на Юстиниан I, когато се датира масовото им приложение в крепостите по българските земи - Шумен, Несебър, Долна Кабда, Дядово, Мадара, Крамолин, Варна, Пауталия, Филипопол, Търново, Калиакра, Дионисополис и пр. (Бобчев 1961, 103-145; Овчаров 1982, 46-49; Торбатов 2002, 228-232, 263-270; Динчев 2006, 11, обр. 20, 29, 35, 52, 81, 85-89 с най-пълнен каталог на аналозите). Обширен е списъкът, отнасящ се до съседните балкански земи - Атира, Скопие, Юстиниана Прима, Салона¹⁰, Дирахуим, Галиполи, Димотика, Мидия, Звечен, Рибница, Хайдушка воденица и др. (Procopius. De aedificiis, IV 11; Diggve 1928, 17-19; Бобчев 1961, 103-145; Овчаров 1982, 46-49; Поповић 1988, 219-222; Микулчиќ 1999, 277-377, обр. 174, 180, 217, 255, 263, 267, 270; Динчев и др. 2007, 112-115; Динчев 2011, обр. 20, 29, 34, 35, 40, 52, 81, 85, 86, 89; Rizos 2011, 461, fig. 17).

Многобройни са примерите в Мала Азия и Сирия - Сергиополис, Амориум, Мартирополис, Амасия, Амида, Никсар, Аталейя, Алания, Корикос (Бобчев 1961, 103-145; Lawrence 1983, 187, 192, 199-200; Foss, Winfield 1986, 29-31; Динчев и др. 2007, 112-115; Rizos 2011, 461 fig. 17). Изглежда, те продължават да се строят и ремонтират през VII в., какъвто е случая с Анкира (сега Анкара) (Jerphanion 1928, 145, 213;

Restle 1966, 174-176, Abb. 4; Foss 1977, 61-62; Lawrence 1983, 204-207; Foss, Winfield 1986, 30, 133-135, fig. 9-10) и дори през VIII-IX в., ако съдим по фортификацията на Плиска (Рашев 2008, 83-86, табл. XXIX, XXX-7). Понякога в замъци на кръстоносците, Испания и Франция през XII в. се срещат спорадично петогълни кули (Foss, Winfield 1986, 31), но без генетическа връзка с византийските им предшественици от VI-VII в.

За разлика от посочените по-горе образци, петогълните кули на кастела Доростол са уникални със своята форма (с прищипването в основата) и кухата цилиндрична вътрешност, където навярно е развивано дървено стълбище тип „охлюв“. Обичайно през VI в. петогълните кули по фронта на крепостната стена са плътни бастioni (особено в най-ниската част), докато всички, открити в Силистра са с куха вътрешност. Те са единствените късноантични кули, следващи указанията на Анонимния византиец от VI в. (?), който препоръчва полигоналните кули да са с куха цилиндрична вътрешност, покрити с купол, над който да са

Обр. 9. Дуросторум-Доростол. Източното рамо с кулата на Южната порта

Fig. 9. Durostorum-Dorostol. The eastern arm of the Southern Gate with the tower

⁹ Като най-ранен пример за използване на тригълни кули се сочи крепостта Amorium, датирана към времето на император Зенон (475-491) (Lightfoot 1998, 60-62; Rizos 2011, 461).

¹⁰ През VI в. в Салона нагъсто разположените на около 7 м една от друга правоъгълни кули по северната крепостна стена са трансформирани в петогълни. Тук обаче петогълните кули са съчетани с правоъгълни, квадратни, тригълни и са на различни разстояния по иначе линейното трасе на крепостна стена (Diggve 1928, 17-19; Salona 2000, 207, fig. 87).

Без пълен аналог са и портите на Доростол (обр. 2 13, 14, 14a). Необичайно е силното им изнасяне пред фронта на крепостната стена, както и необикновените бадемовидни кули със

Обр. 10. Дуросторум-Доростол. План на Южната порта по Г. Атанасов
Fig. 10. Durostorum-Dorostol. Plan of the Southern Gate, after G. Atanasov

от около 4 м, излиза, че ширината на пропугнакулума ще е била между 10-12 м - непознато явление в устройството на портите за продължителния период от IV до VII в. Има само едно изключение и това е портата на Анкира-Анкара (Jerphanion 1928, 145, 213; Restle 1966, 174-176, Abb. 4; Foss 1977, 61-62; Lawrence 1983, 204-207; Foss, Winfield 1986, 30, 133-135, fig. 9-10). Подобно на Доростол, тя е фланкирана с две петогълни кули, разположени на сравнително голямо разстояние от около 12 м и изнесени на около 11 м пред куртината. Така се формира обширен пропугнакулум 11 x 20 м, на който има две порти. Първата, свързваща крепостта с пропугнакулума, е широка 5 м, а втората, извеждаща от пропугнакулума извън крепостта, е оформена в лявата страница на зида и е широка 3 м. По кой от двата варианта, условно наречени анкирски и сердикийски, е реализирана портата на Доростол, може да се разбере едва след проучване в северозападната посока, където (сега под главната алея към парка) е втората фланкираща кула. Следвайки ритъма на трасето може да се предположи, че западно от нея е имало плътна тригълна кула с потерна, каквато е регистрирана при източната порта (обр. 2 4; 12). Впрочем, още Филон препоръчва потерните за изненадващи нападения срещу противника, налагащи се най-вече за защита на портите - най-уязвимият участък на крепостите (De Rochos D'Aiglun 1881, 39).

Необичайна е и строителната техника, използвана при изграждането на фортификацията в Доростол през VI в. Според запазения висок фрагмент на стената край Дунав, тя е стандартна за епохата. Изградена е изцяло от каменни блокове с емплектон и много сполии (обр. 4)¹¹. Към сушата решението е необичайно. Долната част на стената до височина 1,60-2,05 м е изпълнена с три реда големи каменни квадрати в система напомнима биндер-лойфер и емплектон от средни и дребни ломени камъни на червен хоросан с едро счукана тухла. И тук впечатлява голямото количество преупотребен материал (*spolia*) от ранни градежи II-V в. Градежът над този каменен постамент, висок от 1,60 до 2,06 м, е без аналог (обр. 7, 8). Над блоковия градеж над четвъртия ред каменни квадрати е отново с две лица, но вече от двуредо-

ва тухлена зидария на същия червен хоросан и аналогичен емплектон с ломени камъни и сполии. Тухлите са разноформатни, квадратни, с размери 0,37 x 0,37 x 0,045 м (най-често са около тези параметри), 0,32 x 0,32 x 0,042 м, 0,29 x 0,29 x 0,04 м, а понякога и 0,385 x 0,380 x 0,07 м. Много рядко се регистрират правоъгълни тухли с размери 0,32 x 0,13 x 0,04 и 0,42 x 0,29 x 0,05 м. Фугите им са с размери, близки до дебелината им - от 0,025 до 0,045 м. Запазени са до 18 тухлени реда на височина 1,75 м (обр. 7), което предполага, че такъв е бил градежът до платформата.

През V-VI в. са регистрирани различни техники на градеж с червен хоросан от едро счукана тухла, но подобна псевдотухлена зидария не ми е известна (Bartlett 1958, 16-21; Mango of al 1976, 9-10; Овчаров 1982, 62-76; Foss, Winfield 1986, 25-28; Hof 2009, 813-820). Наистина, при крепостните стени на Солун от V в. и Сердика от VI в. личи тухлен градеж над каменна основа. В Солун той е от около 10 реда квадрати - сполии от античния театър, докато в Сердика е по-различно. На места с квадрати е издигнат само цокълният ред (Станчева 1989, 19) в долния регистър, а на други участъци те са 4-5 реда - например при източната порта (Шалганов 2008, 9-16, обр. 3, 4, 7). При фортификацията на Солун и най-вече в западния сектор, с управлението на Теодосий I и наследниците му се свързва допълнително изградената тухлена стена с тригълни кули, буквално залепена за римската стена, издигната още от Марк Аврелий (168-177 г.) (Tafrali 1912, 52-78, Pl. XII-XIV; ВЕЛЕННЪ 1998, 89-135, 172-175, Ех. 17; Crow 2001, 93-98; Rizos 2011, 451-459, fig. 1, 4-8). Всъщност, това е градеж от редуващи се пояси от камъни и тухли (4-5 реда), наподобяващ *opus mixtum* и само при видимото външно лице са изидани три реда тухли на хоросан, които остават илюзията за изцяло тухлен зид. Най-отгоре има гирлянд от тухлени арки, свързвани с допълнително строителство по времето на император Ираклий (610-641). Сходен е случаят в Сердика, където към стената, издигната от Марк Аврелий и ремонтирана от Константин I (312-337 г.), в средата на V или в началото на VI в.¹², е долепена нова стена (своеобразен тухлен кожух), изцяло от тухли с тригълни кули

¹¹ Ще посоча като близък аналог новопостроената през VI в. западна стена на Херсесес на Крим. Там основата също е от ломени камъни на червен хоросан, подреждането на камъните по лицата е биндер-лойфер, емплектонът е от ломени камъни на хоросан, аналогичен е и едноредовия цокъл по външното лице, както и ползването на сполии от стари градежи (Антонова 1963, 60-67; Антонова 1990, 21; Сорочан 2005, 682-684, 848, рис. 177)

¹² Идеята, че преправката с тухления кожух и добавянето на нови кули и порти е от V в. е на арх. Ст. Бояджиев, но аргументите му са главно от историческо естество (Бояджиев 2000, 96-119). Поддържано и обосновано, на фона на археологическите реалности, е твърдението на Шалганов, че тези преустройства са от епохата на имп. Юстиниан I (Шалганов 2008, 9-16).

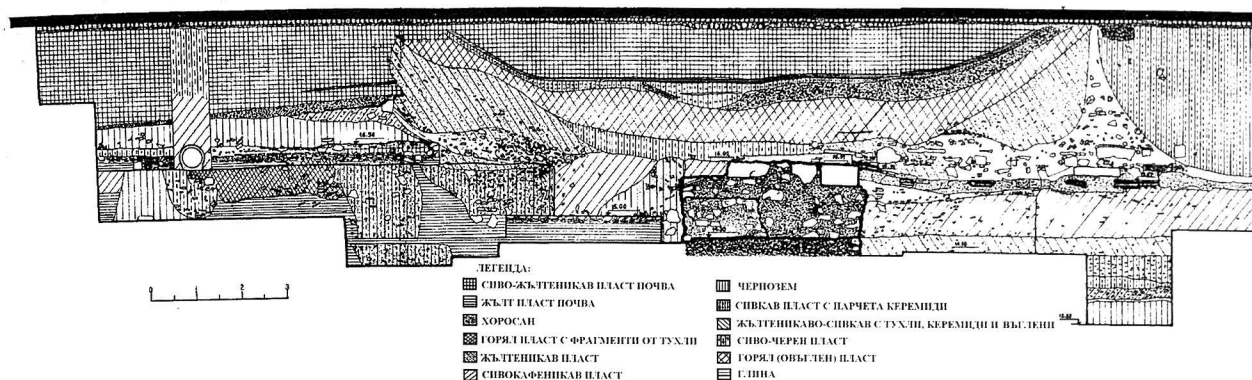
и нови порти¹³. Подобен строителен подход е засвидетелстван и при стените на акропола на Филипопол (Пловдив), където според С. Бобчев към широката 2,10 м антична стена през VI в. като своеобразен кожух е добавена тухлена стена широка 1,80 м, с характерните за този период триъгълни кули (Бобчев 1961, 113-115, обр. 12). Несъмнено ранновизантийските строители и архитекти са забелязали предимствата на тези тухлени кожуси в Солун, Сердика и Филипопол, изидани допълнително над каменен постамент или цокъл. Известно е, че, за разлика от каменната зидария, тухленият градеж позволява идеална нивелация и омекотява ударите на изстреляните ядра от стенобойните машини (Овчаров 1982, 62-76). Също така, за разлика от каменните блокове, които се разместват при бомбардировки, тухленият градеж, с неговата пластичност, снижава многократно тази опасност. Единствената му слабост е, че при постоянна влага тухлата започва да таи и се руши, но в случая този проблем е решен с каменните цокли или каменен постамент. Същевременно, той не е много висок (в Доростол около 1,80 м), с което е избегната възможността каменните ядра от стенобойните машини, описващи висока парабола, да попаднат в най-ниските нива, където е блоковата зидария, и така те падат най-вече върху тухления кожух. Всички тези предимства на стените с тухлени кожуси и каменни цокли са приложени в пълна мяра при изграждането на кастела в Доростол. За разлика от Солун, Сердика и Филипопол, където има неколкостранно строителство и преправки на една и съща фортификация в продължение на пет столетия, в Доростол това е едноактно изпълнение, извършено *a fundamentis*.

Не само техниката на строеж и отделните елементи на фортификацията (куртина, кули, порти), но и целият план на дунавския кастел на Доростол в Силистра няма аналози. Само донякъде начупеното трасе на стените наумява плана на крепостите Милет, Мистра и Херсонес-Запад. Тази конфигурация на Милет е заложена още през III в., но в същия дух са проектирани и изпълнени стените при голямото преустройство през VI в. (Foss, Winfield 1986, 126, 128, 284, fig. 2). Относно Мистра, видът, до който е достигнала до нас отбранителната система, е от времето на Вилардуен, т.е. XIII в. Според големия познавач на римо-византий-

ските фортификации Кл. Фос, този план е заложен още през VI-VII в. при строителството срещу славяно-аварската инвазия в Пелопонес (Foss, Winfield 1986, 18, 16, 38, fig. 20). Херсонес, както Мистра, също има начупена западна отбранителна линия, но и тя не е еднократен строителен акт, а се е получила след серия преустройства и добавки на античната стена през IV-V, VI, VII-VIII, IX-X и X-XI в. (Антонова 1963, 60-67; Антонова 1990, 21; Сорочан 2005, 682-684, 848, рис. 177). Посочените сходства са при това по-скоро формални, защото чупките на Херсонес, Милет и Мистра са на различни интервали, без систематизация и обвързаност с кулите, изобщо липсва елегантността и ритмичността на начупеното трасе на Доростол. За пръв път подобен се наблюдава в крепостта Aquincum, издигната в първата половина на IV в. (Lightfoot 1998, 60-62; Rizos 2011, 458, fig. 10). Там обаче трасето на стената не е W-M начупено, а е ритмично дъговидно нагънато (както препоръчва Филон!), като при върховете на нагънатата куртина кулите не са петъгълни, а U-образни, характерни за IV в. На пръв поглед в тази насока като по-пряк аналог може да бъде привлечено начупеното трасе на фортификацията на Солун (специално фаза С и С-D по Веленис), датирана от различни автори с различни нюанси най-често в границите на V в. (Tafrali 1912, 52-78, Pl. XII-XIV; ВЕЛЕНИС 1998, 89-135, 172-175, Ех. 39; Crow 2001, 93-98, fig. 3; Rizos 2011, 451-459, fig. 1, 4-7). Най-широко приетата датировка на фази С и D е управлението на император Теодосий I (379-395) или последните години от управлението на Теодосий II (401-450). Според Веленис (само по епиграфски данни), западната стена на Солун е преустроена най-рано по времето на Теодосий I, а останалите участъци са завършени преди средата на V в. Според Викерс мраморните седалки, използвани в градежа на западната стена, са извадени от хиподрома на имп. Галерий (макар да е възможно да са принадлежали на друга сграда, напр. стадиона), където е засвидетелствано клането от 390 г. (Vickers 1969, 113-118 по: Rizos 2011, 451-459).

Следователно, западната стена трябва да е по-късна от това събитие. На базата на този и други аргументи той предлага да се датира около средата на V в. - хронология, приета в общи линии и от Ризос в последното изследване по темата (Rizos 2011, 451-459, fig. 1, 4-8). Действително, над югоизточната ъглова кула и най-вече в южната половина на западния участък на Солун се регистрира симетрично

¹³ Други крепости с тухлени стени от VI в. не са ни известни, като изключим допълнително изграден през VI в. участък на стената в Одесос, която обаче не е напълно проучена и обстойно публикувана (Бобчев 1961, 111-113, обр. 10)

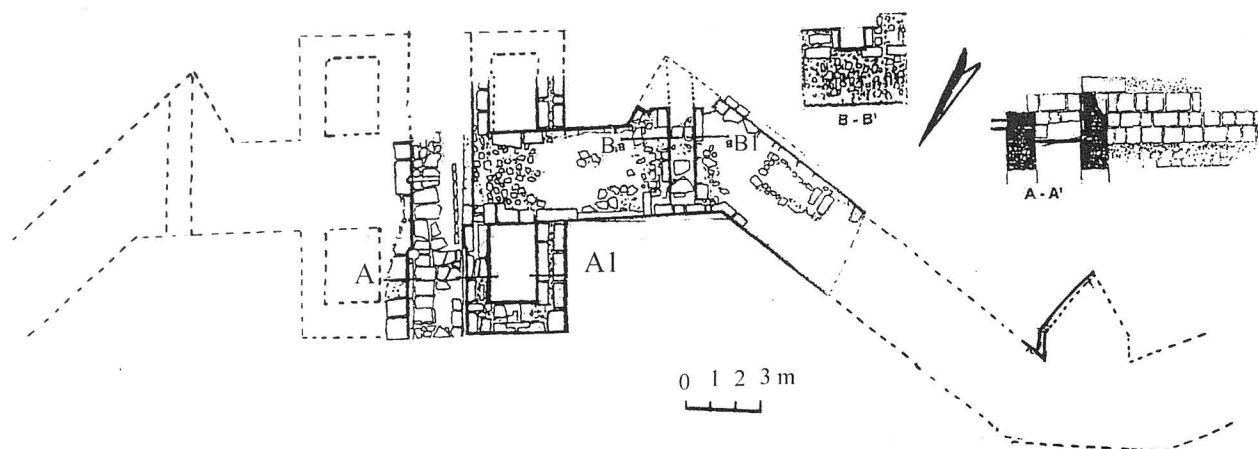
Обр. 11. Дуросторум-Доростол. Профил западно от източното рамо на Южната порта
Fig. 11. Durostorum-Dorostol. Cross-section to the west of the eastern arm of the Southern Gate

назъбено като трион трасе с дължина на триъгълните стени около 15 м, което наподобява на разположени през около 25 м триъгълни кули. На други участъци те обаче са правоъгълни, размесени правоъгълни с триъгълни или четириъгълни чупки на крепостната стена, като интервалите се различават в различните участъци. Сходно начупено като трион трасе има южната крепостна стена на Аквилея, датирана около 552 г. - т.е. след разрушаването на града от Атила през 451 г. и преди лангобардската инвазия от 568 г. (Bertacchi 2003, 19-26; Vuora, Roberto 2010, 329). Тук триъгълните върхове са по-изразени с дължина на раменете 50 м. Другите участъци обаче са композирани по различен начин. И така, ако само в отделни участъци крепостните стени на Солун и Аквилея, със своята симетрична W-M начупеност следват препоръките на Филон, Витрувий, Вегеций и Анонимния византиец, то в Доростол цялото трасе без изключение е композирано по този начин. Симетричната назъбеност на фортификацията не е резултат на преустройство и късни добавки, както в Солун и Аквилея, а е резултат на предварително изработен и изцяло реализиран за кратко време архитектурен проект около втората четвърт на VI в.¹⁴ Освен това, в участъците на Солун и Аквилея, където регистрирам сходства с Доростол, няма петоъгълни кули, а въпросното начупено трасе не притежава елегантността и систематиката на доростолското. Портите пък са съвършено различни. Освен това, крепостните стени на Солун и Аквилея отбраняват почти целия ранновизантийски град с площ над 250 хектара, дока-

то фортификацията на Доростол е само един военен кастил с площ около 5 хектара. Сходството между Солун и Доростол е по-скоро в устойчивостта на фортификацията, ползвана по предназначение над 1400 г., т. е. от VI до XIX в. Впрочем, като изолирани и формални прилики на кастела Доростол-Силистра относно начупеното трасе, малките размери, наличието на триъгълни и многоъгълни кули, могат да се посочат построените от турците в средата на XV в. две малки цитадели до Константинопол (Истанбул), наречени Румели хисар и Йедикуле (Gurlitt 1912, 46-50; Бобчев 1961, 120, обр. 20; Тулешков 2000, 265, обр. 11, 12). Последната особено впечатлява с начупеното пентагонално W-M трасе на куртината и плътните триъгълни кули в основата на вътрешните чупки, но с това се изчерпват всички успоредници с кастела в Силистра. Отликите (форма на крепостта, разстояния между кулите, портите, формите и размерите на останалите кули, начинът на градеж, хронологията и пр.) са твърде съществени, за да говорим за аналог в пълния смисъл на това понятие.

Друг аналог, който може да бъде коментиран, е крепостта Анкира (Анкара) и по-точно горната цитадела на града (Jerphanion 1928, 145, 213; Restle 1966, 174-176, Abb. 4; Foss, 1977, 61-62; Lawrence 1983, 204-207; Foss, Winfield 1986, 30, 133-135, fig. 9-10) (обр. 22). Това, което я сродява с Доростол, е площта около 5 хектара, дебелиите около 3,70 м стени с много преупотребени антични споллии и донякъде портата. Впечатляват разположените на равни разстояния от около 16 м 42 петоъгълни кули със сходни до доростолските размери: ширина 6-8 м и дължина средно 12 м. Общо взето, в това се ограничават приликите. Отликите обаче са много по-съществени. Подобно на Доростол долната част на Анкира е изградена

¹⁴ Очевидно, тази уникална и завършена във всяко отношение фортификация е дело на много подготвен и начетен в античната фортификация архитект. Затова допускам, че има връзка с дейността на знаменития юстинианов инженер Викторин, архитект на отбранителната система на Балканите и по Дунавския лимес.

Обр. 12. Дуросторум-Доростол. План на източната порта по Ст. Ангелова с допълнения на Г. Атанасов
 Fig. 12. Durostorum-Dorostol. Ground plan of the Eastern Gate, after S. Angelova, complemented by G. Atanasov.

изцяло от каменни блокове, но в *opus incertum*, като височината на този своеобразен „постамент“ надвишава 8 м. Само горната четвърт е в градеж, наумяващ *opus mixtum* от редуващи се 6 реда тухли и два реда камъни. Освен това кулите не са прищипнати в основата и нямат цилиндрична вътрешност за стълбище в основата, съвършено липсва доростолската W-M начупеност на куртината. Определено Анкира е построена най-малко столетие след Доростол, но има спорове относно точната дата – по времето на Ираклий срещу персийската инвазия на Хосрой, при самия Хосрой (стената съдържа антични сполії от разрушената през 620 г. от персите Анкира), при Констанс II срещу арабите след инвазията им през 654 г. или даже при Лъв III около 740 г.

И все пак, необичайните специфики на кастела Доростол в Силистра, като W-M начупеното трасе, петоъгълните кули прищипнати в основата, редуването на петоъгълни и триъгълни кули по върховете на зъбците на куртината и обособените „джобове“, които формират (изключително ефективни при отбрана), се появяват в европейската фортификация. Това обаче се случва едва след средата на XVI в. и получава своя най-голям разцвет в цяла Европа през XVII-XVIII в. – т.е. близо 1000 г. след Доростол (Tait 1965, 9-24; Duffi 1979, 4-6, 23-37, 39 sq.; Duffi 1985, 2-25, 63-97, 150-163, 218-221, 229-231; Тулешков, 2000, 287-290; Arnold 2001, 35-40; Stephenson, Noon 2004, 7-15; Jørgensen, Pavkovic, Rice, Sehneid, Scott 2006, 171-209; Lepage 2009, 59-285; Lepage 2010, 46-54, 114-267). На този фон не мога да не припомня „пророческото“ предположение, мимоходом споделено преди 25 г. от Кл. Фос и Д. Уинфийлд, при анализ на ранновизантийските

петоъгълни кули (Foss, Winfield 1986, 30). Отбелязвайки упадък им през Средновековието, когато се явяват само спорадично, без връзка с византийските прототипи от V-VII в., те видяха техния ренесанс в пентагоналните бастиони в европейските крепости от XVII в. Начупените линии на тези полигонални крепости и петоъгълните ветрилообразни бастиони, така ефективни за отбрана, изкушават творческите занимания по фортификациите дори на водещите корифеи на архитектурната мисъл през XVI-XVIII в. като Франческо ди Джорджо, Микеле Санмикеле, Албрехт Дюрер, Тарталия, Швалбах, Веронезе, най-вече Себастиан дьо Вобан и самия Микеланджело Буонароти (Duffi 1985, 2-25, 63-97, 150-163, 218-221, 229-231; Wallace 1987, 119-134; Dechert 1990, 161-180; Lewis 1994, 24-36; Тулешков, 2000, 287-290; Lepage 2009, 5-29; Lepage 2010, 46-54). Впрочем, тези иновационни фортификационни решения имат аналози и на Балканите, като тук ще спомена само Нишката крепост от XVII-XVIII в. с нейния W-M начупен полигонален план и редуващи се петоъгълни бастиони и триъгълни равелини. Но има и отчетливи отлики между посочените примери от XVII-XVIII в. в сравнение с кастела в Доростол, построен за разлика от тях над 1000 г. по-рано. Тези късни фортификации са особено ефективни и пригодени за пушечна отбрана, с каквато цел са проектирани и изпълнени. Петоъгълните бастиони и триъгълните равелини там винаги са плътни, с каменна облицовка, зад която е широкия около 10 м земен насип. Същевременно, те са твърде по-ниски от средновековните кули и за разлика от тях не са вертикални, а с наклонени навън стени. Като параметри са много по-големи, за да поемат около 7 оръдия.

Остава открит въпроса дали тези, макар и формални успоредици между ранновизантийския и средновековен кастел Доростол-Дръстър-Силистра и описаните по-горе късни кастели, са случайни, кои са прототипите им и откъде идват идеите за необикновените им форми през XVI-XVIII в. Ако вземем за репер новата фортификация в Европа, то единственият им аналог (активно действал като отбранителна система и през XV-XVII в., т.е. в навечерието на появата и по време на масовото им разпространение) е кастелът Доростол на дунавския бряг в Силистра. Още повече, тази крепост е често на вниманието и пред погледа на европейските пълководци, пътешественици, ди-

пломати и военни инженери през XIV-XVII в. (Кузев 1969, 144-147; Kuzev 1987, 527-533; Липчев 1991, 66-77; Атанасов 2009а, 192-205). Очевидно през XIV-XVI в. те имат информация за необикновената по форма крепост на Силистра. Дори необичайният ѝ план да не е оказал пряко въздействие върху архитектите на новата европейска фортификация през XVI-XVIII в., то във всеки случай конфигурацията ѝ се е вписвала в новите изисквания за начупена конфигурация тип „Вобан“, с петоъгълни бастioni и триъгълни равелини. Затова и не е разрушена и изоставена, а периодически възстановявана и използвана по предназначение от VI чак до началото на XIX в.

Цитирана литература:

Ангелова 1973: С. Ангелова. Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. (Предварително съобщение).-Археология, 1973, 3, 83-93.

Ангелова 2007: С. Ангелова. Спасителни разкопки на част от крепостната стена на Доростол-Дръстър. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 419-420.

Ангелова, Бъчваров 2008: С. Ангелова, И. Бъчваров. Дуросторум през Късната античност /IV-VII век/. - В: Римски и ранновизантийски селища в България, 3. София, 2008, 82-101.

Антонова 1963: И. А. Антонова. Западный фланг обороны Херсонеса. - Сообщения Херсонесского музея, 3, 1963, 60-67.

Антонова 1990: И. А. Антонова. Рост территории Херсонеса (по данным изучения оборонительных стен). - В: Византия и Сопредельный мир. Античная древность и средние века. Свердловск, 1990, 18-27.

Атанасов 2008: Г. Атанасов. Петоъгълна кула № 3 на Дуросторум-Дръстър-Силистра. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 253-256.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Южната крепостна стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, с. 433-435.

Атанасов 2009а: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство (Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.). Велико Търново, 2009.

Атанасов и др. 2010: Г. Атанасов. Южната крепостна стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 235-237.

Атанасов 2012: Г. Атанасов. Дръстър (Силистра) и

дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в.-Археология, 1, 2012, 28-45.

Атанасов 2012а: Г. Атанасов. Южната крепостна стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра.-В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 270-272.

Бобчев 1961: С. Бобчев. Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепването на античните градове. - Известия на Археологическия институт, 24, 1961, 103-145.

Бъчваров, Боева, 2005: И. Бъчваров, Д. Боева. Археологически проучвания на обект „Северна крепостна стена в НИАР „Дуросторум-Дръстър-Силистра“. - В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 198-199.

Велков 1961: В. Велков. Исторически извори за крепостните кули с издаден връх. - Известия на Археологическия институт, 24, 1961, с. 147-151.

Велков 1988: В. Велков. Античният Дуросторум. - В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988, 25-31.

Герасимова 2009: В. Герасимова. Два латински надписа от с. Ветрен, Силистренско. - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков, София, 2009, 326-331.

Динчев 2007 и др.: В. Динчев, Б. Божкова, В. Казарова, А. Чолакова, М. Христов. Археологическо проучване на Хемските порти (в м. Геремето при с. Голица, Варненска област.) през 2006 г. (Разкопки и проучвания, 37). София, 2007.

Динчев 2006: В. Динчев. Ранновизантийските крепости в България и съседните страни /в диоцезите Thracia и Dacia/ (Разкопки и проучвания, 35). София, 2006.

Иванов, Атанасов, Доневики, 2006; Р. Иванов, Г.

- Атанасов, П. Донеvски. История на Силистра. Т. I. Античният Дуросторум. София-Силистра, 2006.
- Кузев 1969:** А. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. IV. Силистра и Хърсово. - Известия на Народния музей Варна, 5, 1969, 138-150.
- Кучма 1980:** В. Кучма. „Византийския аноним VI в.“ Основные проблемы источников и содержание. - Византийский Временник, 41, 1980, 68-91.
- Липчев, 1991:** Р. Липчев. Укрепителната система на Силистра през периода на османското владичество. - Добруджа, 8, 1991, 66-77.
- Микулчиќ 1999:** И. Микулчиќ. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1999.
- Поповиќ 1988:** В. Поповиќ. Албанија у касној антици. - В: Илирии и албанци. Београд, 1988, 201-230.
- Рашев 1982:** Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долен Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982.
- Рашев 2008:** Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.
- Станчева 1989:** М. Станчева. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. - В: Сердика, 2. София, 1989, 4-32.
- Сорочан 2005:** С. Б. Сорочан. Византийский Херсонес, 2. Вторая половина VI - первая половина X вв. Харьков, 2005.
- Торбатов 2002:** С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в.). Велико Търново, 2002.
- Тулешков 2000:** К. Тулешков. Крепостното строителство по време на Османското владичество. - В: П. Балабанов, С. Бояджиев, К. Тулешков. Крепостното строителство по българските земи. София, 2000, 255-340.
- Шалганов 2008:** К. Шалганов. Нови данни за укрепителната система на римския град Сердика. - В: София и нейното културно-историческо наследство. София, 2008, 9-16.
- Angelova, Buchvarov 2007:** S. Angelova, I. Buchvarov. Durostorum in Late Antiquity (fourth to seventh centuries). - In: Post-Roman Towns. Trade and Settlements in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska and Balkans. Berlin - New York, 2007, 61-87.
- Arnold 2001:** T. Arnold. The Renaissance at War. London, 2001.
- Bartlett 1958:** J. Bartlett. Masonry. - In: Encyclopedia Britannica, 15. Chicago, 1958, 16-21.
- Bertacchi 2003:** L. Bertacchi. Nuova archeologica di Aquileia. - In: Associazione Nazionale per Aquileia, 2003, 19-26.
- ΒΕΛΕΝΗΣ 1998:** Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ. ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΩΣ ΤΟΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. 1998.
- Buora, Roberto 2010:** M. Buora, V. Roberto. New work of the plan of Aquileia based on aerial photography and GIS platform. - Journal of Roman Archaeology, 23, 2010, 320-349.
- Crow 2001:** J. Crow. Fortifications and urbanism in the late antiquity Tessaaloniki and oter eastern cities. - In: Recent research in late antique urbanism. Ed. L. Lavau. - Journal of Roman Archaeology. Supplemenary Series, Nr. 42. Partsmontey, Rhode Island, 2001, 89-105.
- De Rochos D'Aiglun 1881:** A. De Rochos D'Aiglun. Principes de la fortification Antique. Paris, 1881.
- Dechert 1990:** M. Dechert. The Military Architecture of Francisco di Giorgio in Southern Italy. - The Journal of the Society of Archtectoral Historians, 49, 1990, 2, 161-180.
- Diggve 1928:** E. Diggve. Recherche à Salona, I. Paris, 1928.
- Donevski 1990:** P. Donevski. Zur Topographie von Durostorum. - Germania, 68, 1990, 1, 236-245.
- Duffi 1979:** C. Duffi. Siege Warfare. The Fortres in thw Modern World 1494-1660. London, 1979.
- Duffi 1985:** C. Duffi. The Fortres in the Age of Vouban and Frederick the Great 1660-1789. London, 1985.
- Foss 1977:** C. Foss. Late Antique and Byzantine Ankara. - Dumbarton Oaks Papers, 31, 1977, 29-87.
- Foss, Winfield 1986:** C. Foss, O. Winfield. Byzantine Fortification (Unisa studia, 22). Oxford, 1986.
- Gurlitt, 1912:** C. Gurlitt. Die Baukunst Constantinoples. Berlin, 1912.
- Hof 2009:** C. Hof. Masonry Techniques of the Early Sixth Century City Wall of Resafa, Syria. - In: Proceeding of Third International Congress on Construc-tion History. Cottbus, 2009, 813-820.
- Jerphanion 1928:** G. de Jerphanion, Mélanges d'archéologie anatolienne. Beyrouth, 1928, 113-293.
- Jörgensen, Pavkovic, Rice, Sehneid, Scott 2006:** C. Jörgensen, M. Pavkovic, B. Rice, F. Sehneid, C. Scott. Fightung Techniques of the Early Modern World ad 1500 - ad 1763. New York, 2006.
- Karaiskaj 1998:** C. Karaiskaj. Die Militärische Archi-tectur von 6. Jh. Bis 7. Jh. in Albanien: die Neuerungen des 6. Jh. - In: Radovi XIII međunarodnog kongresa za starokošéansku arheologiju. Split-Poreć (25.09.-01.10. 1994), II. Split, 1998, 867-874.
- Kolendo 1966:** J. Kolendo. Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du bas Danube sous la Tetrarchie.-Eirene, 5, 1966, 139-154.
- Kornapp 1976:** W. Kornapp. Die Stadtmauer von Resafa in Syrien. - In: Archäologisches Institut. Denkmäler antiker Architktur, II. Berlin, 1976.
- Kuzev 1987:** A. Kuzev. Drei falsche topographische Identifizierungen. - In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1987, 527-5331.
- Lawrence 1983:** A. Lawrence. A Skeletal History of Byzantine Fortofication. - Papers of the British Scool at Athens, 78, 1983, 171-227.
- Lepage 2009:** J.-D. Lepage. Wauban and the French Military Under Luis XIV. An Illustrated History of Fortifications and Strategies. Jefferson-North Carolina-London, 2010.

- Lewis 1994:** M. Lewis. Utopia and the Well-Ordered Fortress: J. M. von Schwalbach's Town Plan of 1635. - *Architectural History*, 37, 1994, 24-36.
- Lepage 2010:** J.-D. Lepage. French Fortifications 1715-1815. Jefferson-North Carolina-London, 2010.
- Lightfoot 1998:** C. Lightfoot. The survival of cities in Byzantine Anatolia: the case of Amorium. - *Byzantion*, 68, 1998, 60-62.
- Mango et al. 1976:** C. Mango et al. Byzantine Architecture. History of World Architecture. Milan, 1976.
- Procopius.** De aedificiis. Procopius. De aedificiis. In: Dewing. H. B. (ed.) Procopius With an English Translation, 7, Harvard, 1954.
- Rance 2007:** P. Rance. The Date of the Military Compendium of Sirianus Magister (Formerly the Sixth-Century Anonimus). - *Byzantinische Zeitschrift*, 100, 2007, 2, 701-737.
- Restle 1966:** M. Restle. Ankira - Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, 169-177.
- Rizos 2010:** E. Rizos. The late-antique walls of Thessalonica and their place in the development of eastern military architecture. - *Journal of Roman Archaeology*, 24, 2011, 450-468.
- Russu 1936:** I. Russu. Inscriptii latine din Durostorum. - *Anuarul Institutului de studii clasice*, 2, 1936, 210-212.
- Salona 2000:** Salona III. Recherches archéologiques franco-croates à Salone dirigées par N. Duval, E. Martin et C. Metzger (Collection de l'école Française de Rome, 194/3). Rome-Split, 2000.
- Schilbach 1970:** E. Schilbach. Byzantinsche Metrologie. München, 1970.
- Stephenson, Noon 2004:** C. Stephenson, S. Noon. The Fortifications of Malta 1530-1945. Oxford, 2004.
- Tafrali 1912:** O. Tafrali. Topographie de Tessalonique. Paris, 1912.
- Tait 1965:** A. Tait. The Protectorate Citadels of Scotland. - *Architectural History*, 8, 1965, 9-24.
- Velkov 1960:** V. Velkov. Durostorum - Drăstar - Silistra. - In: *Antike und Mittelalter in Bulgarien*, 1960, 204-218.
- Vickers 1969:** M. Vickers. The date of the walls of the Thessalonica. - *Annual Archaeologia Mussulman, Istanbul*, 15-16, 1969, 313-318.
- Wallace 1987:** W. Wallace. „Dal disegno allo spazio”: Michelangelo for the Fortifications of Florence. - *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 46, 1987, 2, 119-134.

The Roman-Byzantine castellum of Durostorum-Dorostol on the bank of the Danube in Silistra (Abstract)

Georgi Atanasov

The present study presents the Late Antique urban agglomeration of Durostorum-Dorostol and the construction of a new fortification – the castellum on the bank of the Danube. On the grounds of two inscriptions, its beginnings are dated to the very late 3rd c., when an active monetary circulation emerged, attested by ten coins of the Emperor Diocletian (283-305) and pottery from the 4th c. The ground plan of the 4th c. northern wall along the Danube was also complemented, as a new rectangular tower was discovered recently (Fig. 2, 1). Based on the stratigraphy, the narrative sources and the monetary circulation, it was established that about the middle of the 5th c. the fortress was demolished and in the 6th c., under Justinian I (527-565), new fortifications were built ad fundamentum (Fig. 2). At some places, mainly to the east, the ruins of the 4th c. walls were used as foundations (Fig. 4), but in most cases (especially to the south) the wall follows a new course.

In result of the archaeological investigations in 1969-1972, 1986-1987, and most of all in 2007-

2011, the plan and the elements of the new fortification were specified. It is without parallel in the Late Antique and medieval fortification works. The castellum has a polygonal, trapezoid-like shape, encompassing an area of about 5 ha (Fig. 1, 2). The curtain wall follows an indented course in W-M system, and at intervals of 12 m, at the apexes of the wall, there were large pentagonal towers with cylindrical interiors for stairs, with small solid triangular towers (Fig. 2, 5, 6) in the recesses. The wall was solid with foundations up to 3 m deep and 3.60 m wide. The first four courses of the superstructure were built of large ashlars (often reused) with emblectum of split stones and pink mortar. Above them, up to the platform, the wall was built in pseudo-brick masonry with identical emblectum. Only the northern wall along the Danube was entirely of stone blocks. It was up to 4.20 m thick and the foundations were 4.50 m deep (Fig. 2, 3).

A postern in the northern wall was discovered (Fig. 2, 2), as well as two gates, respectively in

the eastern and the southern wall (Fig. 2, 13, 14). The southern gate was flanked by two towers of almond-shaped ground plan, enclosing large propugnaculum, some 10 by 12 m. The eastern gate probably had a similar ground plan, but it seems that in the 7th c. it was razed to the ground and, in the early 9th c., on top of its ruins a new medieval gate was built, similar to the gates of Pliska.

Stratigraphic observations indicate that the fortress, constructed in the 6th c., was rebuilt in the early 9th c. It was used throughout the Middle Ages and the Ottoman Period, and historical and archaeological evidence date its destruction to the Russian-Ottoman war in the summer of 1810.

Regarding the plan and the specific features of the fortress (or rather the citadel) of Durostorum-Dorostol-Drastar-Silistra, parallels are adduced of all elements of the fortifications - towers, gates, the curtain wall, configuration, building techniques, etc. It is noted that its constructions followed the directions of the Classical authors Philon, Vitruvius, Vegetius and most of all of the so-called Anonymous Byzantine (Military Compendium of Sirianus Magiste) - a case without parallel in the fortification works. It is established that similar towers with sharp edges have parallels mostly in

fortresses from 5th-7th c., but there are no known examples of identical pentagonal towers with constricted base. The gates also reveal specifics that could be seen in Ancyra and Serdica, but there is no identical; parallel. The same could be seen in the indented curtain wall of W-M system. It is attested in some parts of the walls of Thessaloniki, Aquileia, and Chersonesus, but never in such a regular manner, and *ad fundamentum*. The building technique is unusual, especially the pseudo-brick masonry above the plinth to the platform. In general, the plan of the citadel of Durostorum-Dorostol-Drastar resembles the Vauban type fortifications that appeared and became popular only in the 17th c. This is one of the reasons for the citadel to remain in use for 13 centuries, including in 17th-19th c., when the Vauban system was the standard for the European fortifications.

There emerges the legitimate question if the fortress of Dorostol-Drastar-Silistra, completely preserved by that time and described in detail by Evliya Çelebi and other foreign authors, could have been one of the prototypes to inspire Marshal Sébastien de Vauban and his followers, as it was well known in Europe from descriptions of travelers and annalists from 15th to 18th c.

Църква №10 на хълма Царевец във Велико Търново (архитектура, строителна периодизация, датиране)

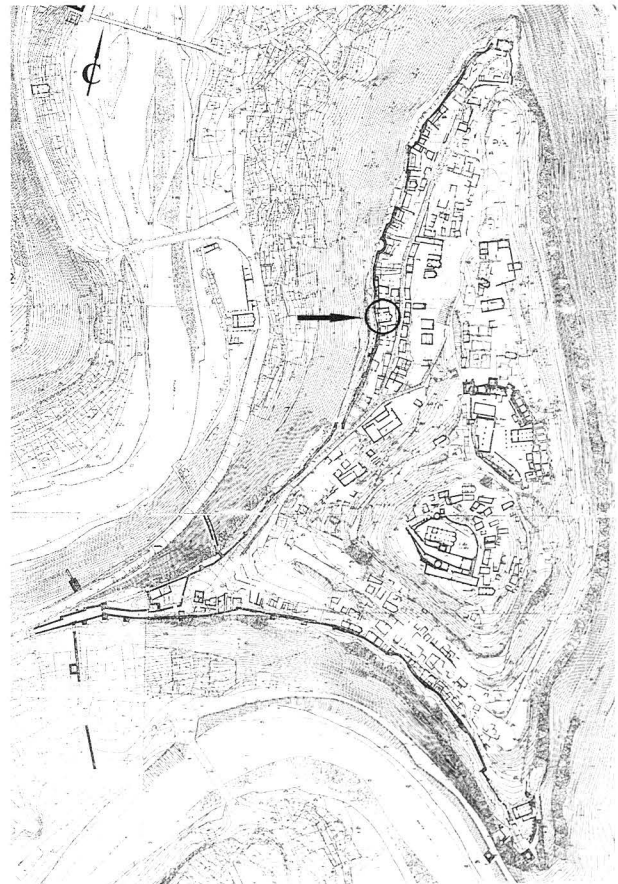
Евгени Дерменджиев

Църква №10 в столичната цитадела на хълма Царевец е най-интересната и необичайна от известните досега общо 53 средновековни църкви в Търновград. Тя се намира на западния склон на хълма и е открита и проучена още през 1966-1971 г. от Хр. Нурков и през 1972-1973 г. от А. Писарев, но доскоро не беше публикувана (обр. 1). Независимо от това църква №10 е разглеждана няколко пъти и давана за пример във връзка с проблемите на култовата архитектура на Второто българско царство и градоустройството на столицата, като основно се набляга на функцията ѝ на двуетажна църква-гробница (Ангелов, Попов 1985, 47; Николова 1986, 259-261; Алексиев 1995, 76-77; Димова 2008, 219-220; Дерменджиев 2011, 138-139). Представените данни за нейната архитектура бяха съвсем оскъдни: обикновено се посочва, че църква №10 е куполна, с тристенна абсида върху кръгла основа, с притвор; куполът е стъпвал на 2 колони и на 2 приолтарни стълба; стените са зидани с камъни, тухлени редове и хоросан, и украсени с глазирани панички и розетки; подът е бил настлан с мраморна мозайка; в долния етаж има 9 зидани гробници; изградена е през първата половина на XIII в.; от север е пристроена галерия или притвор; по-късно към нея е създаден манастир.

С малко данни църква №10 е включена в статия за двуетажните църкви-гробници в Търновград (Алексиев 2009, 273-276). Предложено е частично описание, няколко основни размера, план и разреди. Чертежите обаче са без мащаб, а анонатиите под тях са изцяло объркани и разменени. Направен е опит за някаква строителна периодизация. Предложеното време на изграждане на църквата в началните десетилетия на Търновското царство е основано единствено на паралели с търновски църкви, в които са от-

крити стенни мозайки.

В друга статия е обърнато повече внимание на църква №10 (Алексиев 2009а, 255-259). Но и тук се оказва, че описанията и метричните данни са доста кратки /всъщност те са повторение от по-горе посочената статия (Алексиев 2009, 273-276), непълни и разхвърляни в текста, с много неточности и неизяснени въпроси по отношение на архитектура, конструкции, пери-

Обр. 1 План на столичната цитадела на хълма Царевец с местоположението на църква №10

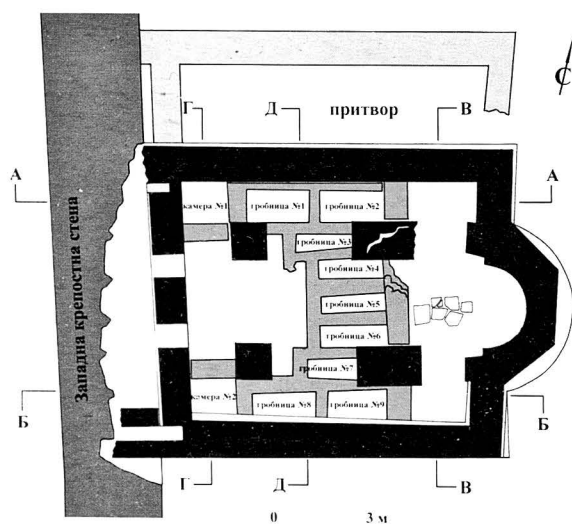
Fig. 1. Plan of the capital's citadel on Tsarevets hill with the location of Church No. 10

одизация, стратиграфия и реконструкция. Не е приложен нито един план, разрез или чертеж! Строежът на църквата е отнесен към времето на цар Иван Асен II (1218-1241 г.) като се предполага, че нейното предназначение е свързано със сакралната защита на столицата, а в началните десетилетия на XIV в. край нея е построен манастир (Алексиев 2009а, 258-259).

От накратко представените публикации става ясно, че църква №10 досега не е била обект на специално изследване, в което точно и подробно да е представена нейната архитектура, строителна периодизация и датировка. Това е и основната задача на настоящата статия, в която за първи път след нейното откриване, ще бъде изцяло публикувана тази столична църква, като за това е използвана наличната документация от археологическите разкопки, която се съхранява в Регионален исторически музей - Велико Търново (дневници, инвентарни книги, отчети, планове и разрез, фотоснимки). Проблемите за обемната реконструкция, украсата, предназначението, комплекса и некрополите край църква №10 ще бъдат разгледани в други статии (Дерменджиев 2014, под печат).

Архитектура

Църква №10 е долепена до вътрешното лице на Западната крепостна стена на главната цитадела на столичния Търновград, издигната на хълма Царевец (обр. 2). Тя отстои на 410 м северно от Сечената скала, на 310 м северно от Първа порта на Главния вход и на 260 м южно от Лобната скала (обр. 1). Остава на 6,80 м западно от Западната главна улица на цитаделата, и е с около 1,50 м по-ниско от нейното

Обр. 2 Църква №10. Архитектурен план (по арх. Б. Кузупов)

Fig. 2. Church No. 10. Ground plan (after B. Kuzupov)

трасе.

Църква №10 е кръстополна, от типа „стегнат кръст“. Фундаментите и цокълът над тях са по-небрежно зидани от ломени и полуобработени камъни от сивожълт пясъчник, със стремеж към спазване на редове, и здрав бял хоросан (обр. 3, 5, 7, 9). Само по външното лице на фасадите има пояси от по 3 тухлени реда, над които, на отделни места, е запазена едноредова зидария от по-едри камъни, оформени като малки блокчета. В ширината и по дължината на стените са вградени външни надлъжни и напречни сантрачи. Ориентирана е в посока изток-запад, с леко отклонение на север.

Северна стена (обр. 2, 3, 4). Дължината на северната стена е 11,50 м, ширината над цокъла - 1 м, а запазената височина - около 3,50 м. Със западния си край, който е отчасти разрушен, стената стъпва върху изсечената за целта част от Западната крепостна стена. Фундаментът, с ширина 1,10 м, е вкопан на дълбочина около 2 м. Горното му ниво се установява по леглото на надлъжния сантрач на вътрешното лице на стената, което има размери 0,15 x 0,20 м (обр. 3, 4). Върху този сантрач, на равни разстояния от по 0,30 м, са запазени леглата на напречните сантрачи с почти същите размери. От външната страна на северната стена има тесен отстъп (0,10 м), маркиращ нивото на фасаден цокъл, над който се е издигала самата фасада. Върху цокъла е запазен пояс от 3 реда тухли с обща височина 0,21 м и хоросанова fuga с дебелина 3 см между тях.

Южна стена (обр. 2, 5, 6). Дължината на южната стена е 12,30 м, ширината над цокъла - 1 м при югоизточния ъгъл и 1,15 м от запад, а запазената височина е около 3,50 м. Западният край на стената, с ширина само 0,50 м, стъпва върху изсечената част на крепостната стена на дължина 1,50 м. Фундаментът, широк 1,05-1,20 м, е вкопан на дълбочина около 2 м, като достига до скала. Горното му ниво се установява по вътрешния цокъл, широк от запад 0,20 м, а от изток - 0,05 м и по леглото на надлъжния сантрач на вътрешното лице на стената, с размери 0,15 x 0,20 м (обр. 5, 6). От външната страна на южната стена няма отстъп, но е запазен пояс от три реда тухли с обща височина 0,21 м и хоросанова fuga с дебелина 3 см между тях, на същата височина като на цокъла на северната стена. В средата на южната стена има зазидан вход, с ширина 1,30 м, чийто долен праг е надлъжния сантрач (обр. 5, 6). Източната страна на входа отстои на 5,10 м от югоизточния външен ъгъл на църквата.

Обр. 3 Църква №10 (северна стена) – разкопки през 1966-1967 г. – поглед от югозапад (по Хр. Нурков)
Fig. 3. Church No. 10 (northern wall), excavations in 1966-1967, view from southwest (after H. Nurkov)

Източна стена (обр. 2, 7, 8, 9). Дължината на източната стена е 9,60 м, ширината над цокъла - 1 м, а запазената височина - ок. 3,20 м. Фундаментът, с ширина 1,10-1,20 м, е бил вкопан на дълбочина около 2 м, като е достигал до скала (Дневник на обект 5 за 1973, 88). Югоизточният ъгъл обаче стъпва върху зид на ранновизантийска сграда (Отчет 1969, 2). Горното ниво на фундамента се установява по леглото на надлъжния сантрач на вътрешното лице на стената, от двете страни на абсидата, което има размери 0,15 м x 0,20 м (обр. 7, 8). Легло на втори надлъжен сантрач остава на височина 1,30 м над долния сантрач. По външното лице на стената, от север на абсидата, има тесен отстъп (0,10 м). Той маркира нивото на фасаден цокъл, над който се издига самата фасада (обр. 2, 9). От юг на абсидата има два такива цокъла със същата ширина, но на 0,50 м един над друг. Фасадният цокъл на източната стена е добре фугиран на височина 0,80 м под отстъпа, което дава нивото на средновековния терен от изток на църквата (Отчет 1969, 2).

Цокълът под абсидата е полукръгъл, с външен диаметър 5,20 м, и отстои на 2,35 м от

североизточния външен ъгъл и на 2,05 м от югоизточния външен ъгъл на църквата (обр. 2, 9). Върху него се издига тристенна абсида с дължина на североизточната стена 2,10 м и ширина 1,10 м; дължина на източната стена - 2,35 м и ширина 0,85 м; дължина на югоизточната стена - 2 м и ширина 0,95 м. Запазената височина на абсидата над цокъла е 0,30 м. На югоизточната ѝ стена е оцелял пояс от три реда тухли, над който следва ред камъни, оформени като блокчета. При нейното фундиране е разрушен ъгъл на по-ранна сграда от столичния период на Търновград (Отчет 1969, 1-2).

Отвътре абсидата е полукръгла, с диаметър 2,50 м. От двете ѝ страни, след малки отстъпи от север и юг с дължина 0,35 м, са направени правоъгълни пиластри с разширяващи се навън вътрешни стени (обр. 2, 7). Дължината на северния пиластър е 0,90 м, а ширината е 0,30 м и 0,60 м при абсидата. Дължината на южния пиластър е 0,60 м, а ширината е 0,35 м и 0,55 м при абсидата. Разстоянието между пиластрите и надлъжните стени на наоса от север и юг е 1,30 м.

В абсидата е запазена част от настилка, на-

правена от големи преупотребени плочи от мрамор, варовик и пясъчник (Дневник на обект 5 за 1970 г., 21-22) (обр. 2, 7). Те са наредени върху насип с височина 1 м над нивото на пода, с който е запълнена абсидата, състоящ се от пласт сивочерна пръст с хоросан, пласт пясък и баластра, пласт черна пръст с камъни и средновековна керамика (Отчет 1970, 1). От изток настилка опира до масивна Вътрешна стена, иззидана между двойката приолтарни стълбове (обр. 2, 5, 7).

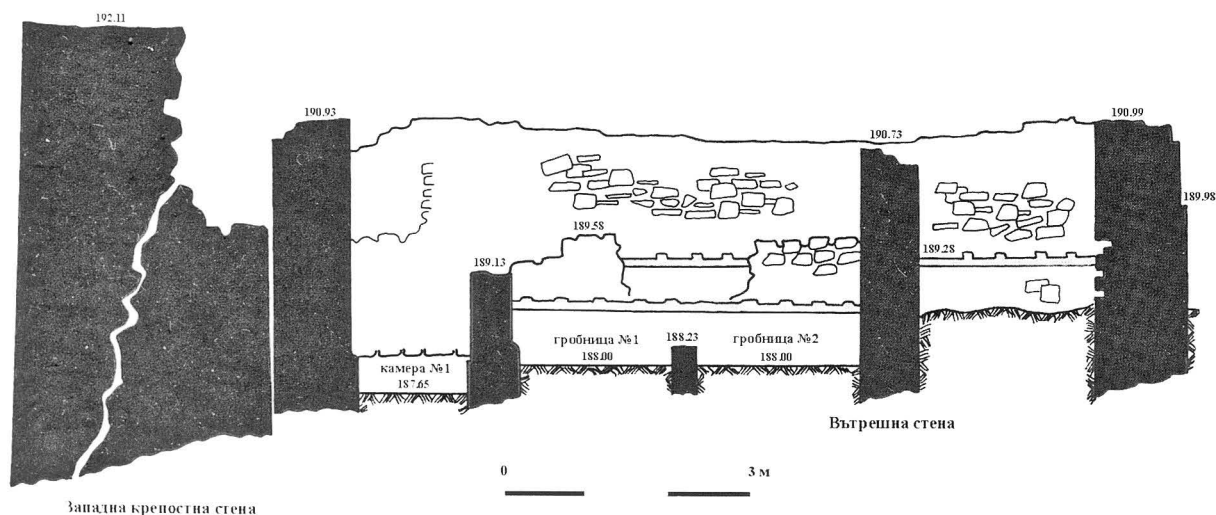
Западна стена (обр. 2, 9, 10). Западната стена на църква №10 е опряна по цялата си дължина към вътрешното лице на Западната крепостна стена на цитаделата (обр. 2). Дължината на западната стена е 9,60 м, ширината - 0,90 м, а запазената височина - до 3,60 м. Фундаментът е вкопан на дълбочина около 2 м. Горното му ниво се установява по леглото на надлъжния сантрач на вътрешното лице на стената, което има размери 0,15 м х 0,20 м (обр. 9, 10). В двата външни ъгъла на западната стена има по 1 малка ниша, чието предназначение не е ясно (обр. 2). Нишата при северозападния ъгъл е с дължина 0,30 м и дълбочина 0,65 м. Нишата при югозападния ъгъл е с дължина 0,45 м и дълбочина 0,50 м. Тънка стеничка с ширина 0,55 м и дължина 1,20 м е залепена на фуга към западната стена, точно до южната ниша (обр. 2).

На западната стена на църквата има два входа, с ширина по 0,80 м (обр. 2, 9, 10). Те отстоят на 3,40 м от външните западни ъгли. Между входовете остава част от стената с дължина 1,40 м. По особен начин е оформено трасето към двата входа на западната стена. За да може да се влиза през тях е съборена част от вътрешната лицева зидария на Западната крепостна

стена на цитаделата, с ширината на църквата, и изсечен блокажа на дълбочина 1,50 м в нейната дебелина (обр. 2, 4, 6). След това западният край на северната и южна стена на църквата са изградени в изкопания участък от блокажа на крепостната стена (обр. 2). Така достъпът до църквата от запад се е осъществявал единствено от нивото на бойната пътека на Западната крепостна стена, по две стълбища, вместени в коридора между западната стена на църквата и изсечената зидария на крепостната стена.

Носещи стълбове (обр. 2, 3, 5, 7, 9, 11). В средата на църквата има четири масивни зидани стълба (източната двойка са правоъгълни, а западната - квадратни), разположени в една ос с пиластрите и отстъпите при абсидата. Североизточният стълб, чието източно лице е обрушено, отстои на 1,60 м от пиластъра и на 1,25 м от северната стена (обр. 2). Той има дължина 2 м, ширина 1,20 м и запазена височина около 1,50 м. Югоизточният стълб отстои на 1,35 м от пиластъра и на 1,20 м от южната стена (обр. 2). Има дължина 1,95 м, ширина 1,20 м и запазена височина около 3,20 м. Разстоянието между двата стълба е 2,65 м.

Северозападният стълб отстои на 2,60 м от североизточния стълб и на 1,25 м от северната стена (обр. 2). Той има дължина 1,12 м, ширина 1,17 м и запазена височина до 3,20 м. По стениците му са запазени леглата и отворите от сантрачите, с ширина 0,18 м и височина 0,10 м, маркиращи нивото на пода. По външните лица на стълба са запазени леглата на сантрачи, а легло на вътрешен сантрач преминава през средата на неговата зидария. Югозападният стълб отстои на 2,60 м от югоизточния стълб и на 1,30 м от северната стена (обр. 2). Той има дължина 1,12 м,

Обр. 4 Църква №10. Надлъжен разрез А – А, с поглед към северната стена (по арх. Б. Кузупов)

Fig. 4. Church No. 10. Longitudinal cross-section A-A, with view to the northern wall (after B. Kuzupov)

Обр. 5 Църква №10 (южна стена) – разкопки през 1966-1967 г. – поглед от северозапад (по Хр. Нурков)
 Fig. 5. Chirch No. 10 (southern wall), excavations in 1966-1967, view from the northwest (after H. Nurkov)

ширина 1,10 м и запазена височина около 2,30 м. По стените на югозападния стълб са запазени леглата и отворите от сантрачите, с ширина 0,20 м и височина 0,10 м, маркиращи нивото на пода. По външните му лица също са запазени леглата на сантрачи, а легло на вътрешен сантарч преминава през средата на зидарията. Сантрачите са положени върху подравняващ зидарията на стълба тухлен ред. Разстоянието между двата западни стълба е 2,55 м.

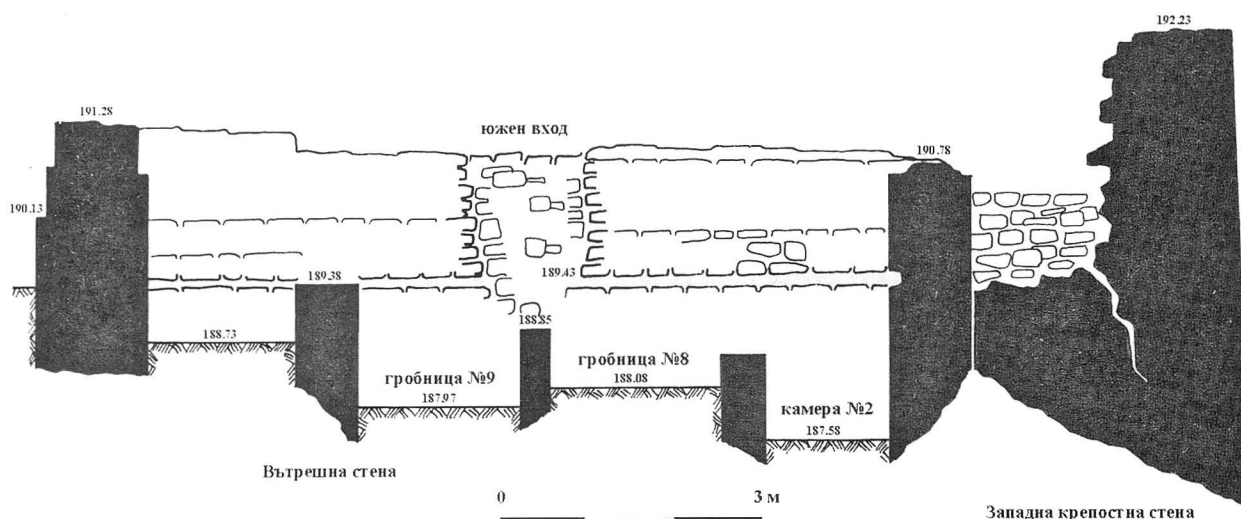
Между четирите стълба се образува почти точен квадрат с размери 2,55 м x 2,60 м (обр. 2). Запазената височина на стълбовете от 1,30 м над първоначалното подовото ниво показва, че върху тях са стъпвали полукръгли арки, носещи подкуполния барабан с купола на църквата.

Вътрешна стена (обр. 2, 5, 7, 8). Стена с ширина 0,75 м, запазена височина около 2,30 м от север и до 3,10 м от юг, е изградена между надлъжните стени на наоса и източната двойка стълбове. Тя е зидана от ломени камъни, споени с бял хоросан. По западното лице на стената, на височина 1,70 м над терена в наоса, има легло на външен надлъжен сантрач, с размери 0,15 м x 0,15 м. Вътрешната стена отстои на 2,10 м от северния край на източната стена на

църквата и на 1,80 м от южния край на източната стена на църквата.

Гробници (обр. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11). Във вътрешността на църквата, между стълбовете, допълнително са изградени 9 гробници. Иззидани са от ломени камъни и хоросан, като се опират на фуга към надлъжните стени, стълбовете и Вътрешната стена между тях. Край северната стена има две гробници (обр. 2, 3, 4). Гробница №1 е разположена на запад, правоъгълна, с дължина 1,95 м, ширина 1 м и дълбочина 0,45 м. Гробница №2 от изток, е правоъгълна, с дължина 2 м, ширина 0,95 м и запазена дълбочина около 0,60 м. Ширината на стените, с които са оформени гробниците, е 0,35 м, а на западната стена - 0,55 м. Интересното при двете гробници е по-малката ширина (0,20 м) и голямата височина на северната им стена, която е запазена на 1,50 м, плътно прилепена към северната стена на църквата. В стената, на 0,60 м над дъното на гробниците, е запазено леглото на външен надлъжен сантрач с размери 0,10 м x 0,10 м.

Край Вътрешната стена, пред абсидата, има пет гробници (обр. 2, 7). Гробница №3 от север, допряна челно до североизточния стълб, е

Обр. 6 Църква №10. Надлъжен разрез Б – Б, с поглед към южната стена (по арх. Б. Кузупов)
Fig. 6. Church No. 10. Longitudinal cross-section B-B, with view to the southern wall (after B. Kuzupov)

трапецовидна, с дължина 1,70 м, ширина 0,55 м от запад, 0,40 м от изток, и има дълбочина около 0,60 м. Гробница №4, допряна странично до североизточния стълб, е правоъгълна, с дължина 2 м, ширина 0,55 м и запазена дълбочина около 0,60 м. Гробница №5, която остава в средата, допряна до Вътрешната стена, е правоъгълна, с дължина 1,95 м, ширина 0,50 м и запазена дълбочина около 0,60 м. Гробница №6, допряна странично до югоизточния стълб, е правоъгълна, с дължина 2,05 м, ширина 0,70 м и запазена дълбочина около 0,60 м. Гробница №7 от юг, допряна челно до югоизточния стълб, е трапецовидна, с дължина 1,50 м, ширина 0,55 м от запад, 0,65 м от изток, и има дълбочина около 0,60 м. Стените между петте гробници са с различна ширина, която варира между 0,40 м и 0,55 м.

Край южната стена на църквата има две гробници (обр. 2, 5, 6). Гробница №8 е на запад, трапецовидна, с дължина 1,95 м, ширина 0,65 м от запад и 0,95 м от изток, а дълбочината е около 0,60 м. Гробница №9 от изток е трапецовидна, с дължина 1,85 м, ширина 0,80 м от запад и 1 м от изток, а дълбочината е около 0,90 м. Ширината на стените, с които са оформени гробниците, е от 0,30 м до 0,50 м.

При изчистването на гробниците са намерени само отделни човешки кости единствено в гробница №8 или гробница №9 край южната стена (Дневник на обект 5 за 1967 г., 47; Дневник на обект 5 за 1973 г., 75-76, 81).

Камери (обр. 2, 4, 6, 10). В двата вътрешни западни ъгъла, между двата западни стълба и гробници №1 и №9, са изградени 2 правоъгълни камери. Камера №1 се намира в североза-

падния ъгъл. Тя има размери: 1,45 м x 1,30 м и дълбочина 1,40 м. Ширината на южната ѝ стена е 0,50 м. Камера №2 остава в югозападния ъгъл и има дължина 1,40 м, ширина от запад 1 м, ширина от изток 1,10 м и дълбочина 1 м. Ширината на северната ѝ стена е 0,60 м.

Притвор (обр. 2). В по-късен етап към северната фасада на църква №10 е бил пристроен притвор (Нурков 1973, 76; Отчет 1970, 2). Той има почти правилна четириъгълна форма с дължина 12,10 м и ширина 3,60 м. Ширината на северната му стена е 1 м, а на източната - 0,75 м. Запазената височина на северната стена е 2,60 м. Притворът е изграден от ломени камъни, споени с бял хоросан. От юг е долепен на fuga към църквата, а от запад - към крепостната стена, като отчасти стъпва върху изсечена част от нейния блокаж. Мястото на входа не е установено. Открита е настилка от каменни плочи (Дневник на обект 5 за 1972 г., 56-57). Притворът има две помещения. Източното е с вътрешна дължина 9,50 м и вътрешна ширина 2,40 м. То е отделено с дебела 1 м стена от западното помещение, с вътрешна дължина 2,50 м и запазена вътрешна ширина само 0,30 м. Явно ширината му е била 1,30 м, с което то е било подравнено със северната фасада на църквата и отчасти е стъпвало върху Западната крепостна стена. Самият притвор е издигнат върху южното помещение на разрушена по-рано сграда №1 от столичния период на Търновград (Нурков 1973, 76; Отчет 1968, 2-3).

Строителна периодизация

Представените пълни и подробни данни и описание на архитектурата на църква №10

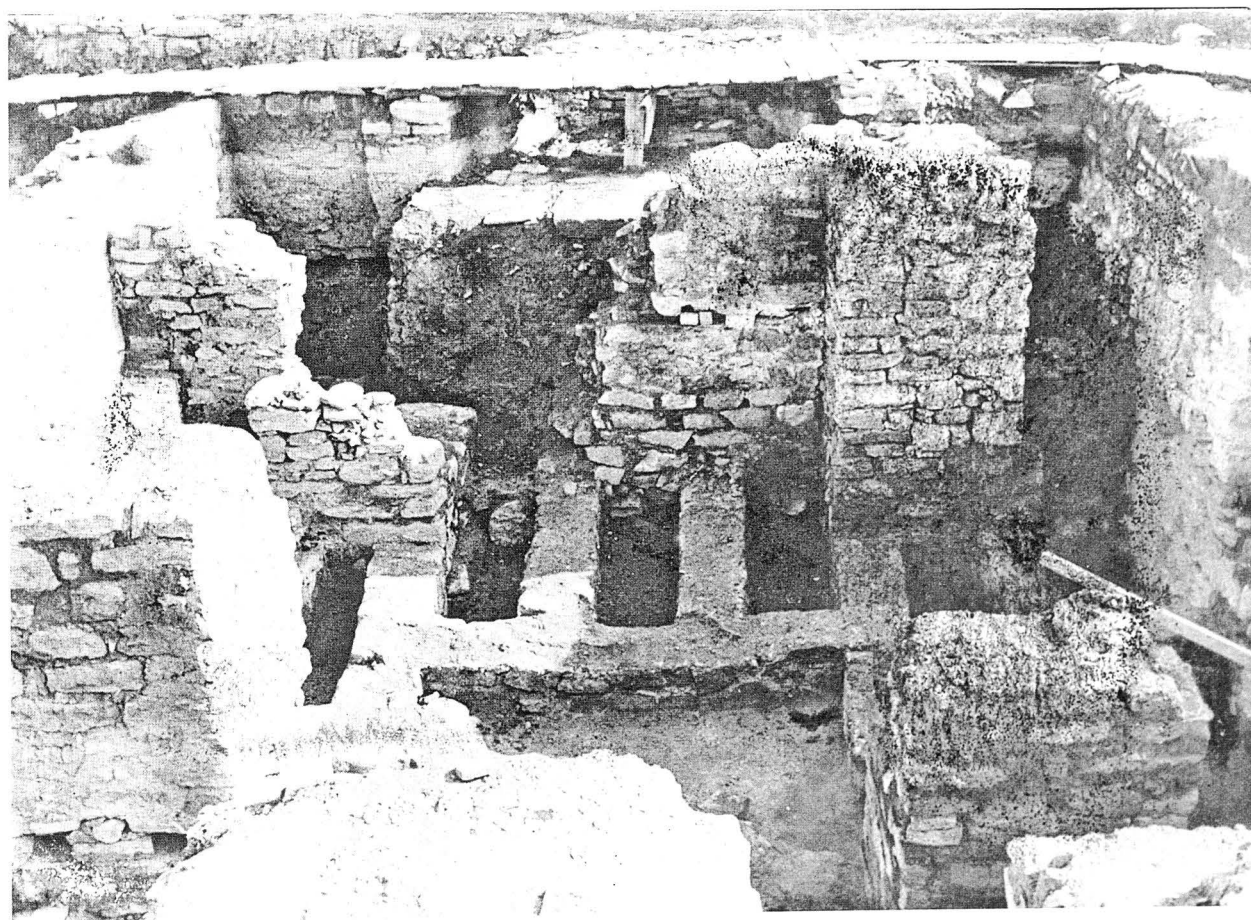
в цитаделата на хълма Царевец на столичния Търнов позволяват да се разграничат два основни периода в нейното функциониране.

Първи строителен период (обр. 12). Първоначално църквата е имала външна дължина 14,20 м с абсидата и коридора със стълбищата от запад, и външна ширина 9,60 м. Изградена е като кръстокуполна, с купол, стъпващ на двойка приолтарни стълбове от изток и на двойка стълбове от запад, едноабсидна, без отделен притвор. Наосът е с вътрешна дължина 8,65 м и вътрешна ширина 7,45 м. Имала е един вход от юг и два входа от запад. Подът е на нивото на входовете, но за неговата настилка няма конкретни данни. Най-вероятно настилката е направена от големи каменни плочи или тухли, положени върху хорсанова подложка или на трамбована пръст. Фундирането е на дълбочина около 2 м. По това време църква №10 не е имала полуподземната крипта с деветте гробници (обр. 12). Не може обаче да се изключи възможността във вътрешността ѝ да се вкопани гробове, или изградени няколко каменни гробници, каквито има и в други столични църкви, като например в църква №19 в цитаде-

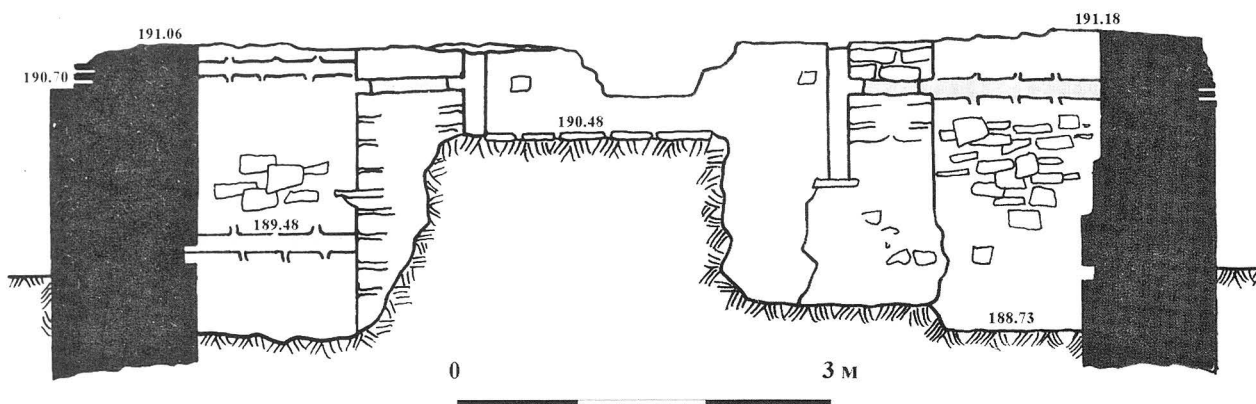
лата на хълма Трапезица (Тотев, Косева 2011, 239-241) и в църквата „Св. 40 мъченици“ (Дерменджиев 2002, 27-36).

Подът в абсидата е с 0,25 м по-високо от останалата част на наоса и също настлан с каменни плочи или тухли. Неговото ниво точно се определя по леглото на долния надлъжен сантрач на източната стена. Олтарното пространство е широко 1,50 м, ако се приеме, че олтарната преграда е монтирана към източната страна на приабсидните стълбове. Главният вход на църквата остава от юг.

Подходът към двата западни входа е осъществяван единствено от нивото на бойната пътека на Западната крепостна стена (обр. 12). От нея се е слизало в тесен коридор (с ширина 1,30 м) пред западната фасада на църквата, изцяло изсечен в дебелината на крепостната стена. Към входовете са водели две еднораменни стълбища, започващи от бойната пътека. Предвид разстоянието между входовете и надлъжните стени на църквата (2,25 м) може да се приеме, че стълбищата са били с дължина по 1,75 м. Така те са имали по 9 стъпала, с ширина 19,5 см и височина 19,5 см. В горния край на

Обр. 7 Църква №10 (източна стена и Вътрешна стена)-разкопки през 1966-1967 г.-поглед от запад (по Хр. Нурков)
Fig. 7. Church No. 10 (eastern wall and interior wall), excavations in 1966-1967, view from the west (after H. Nurkov)

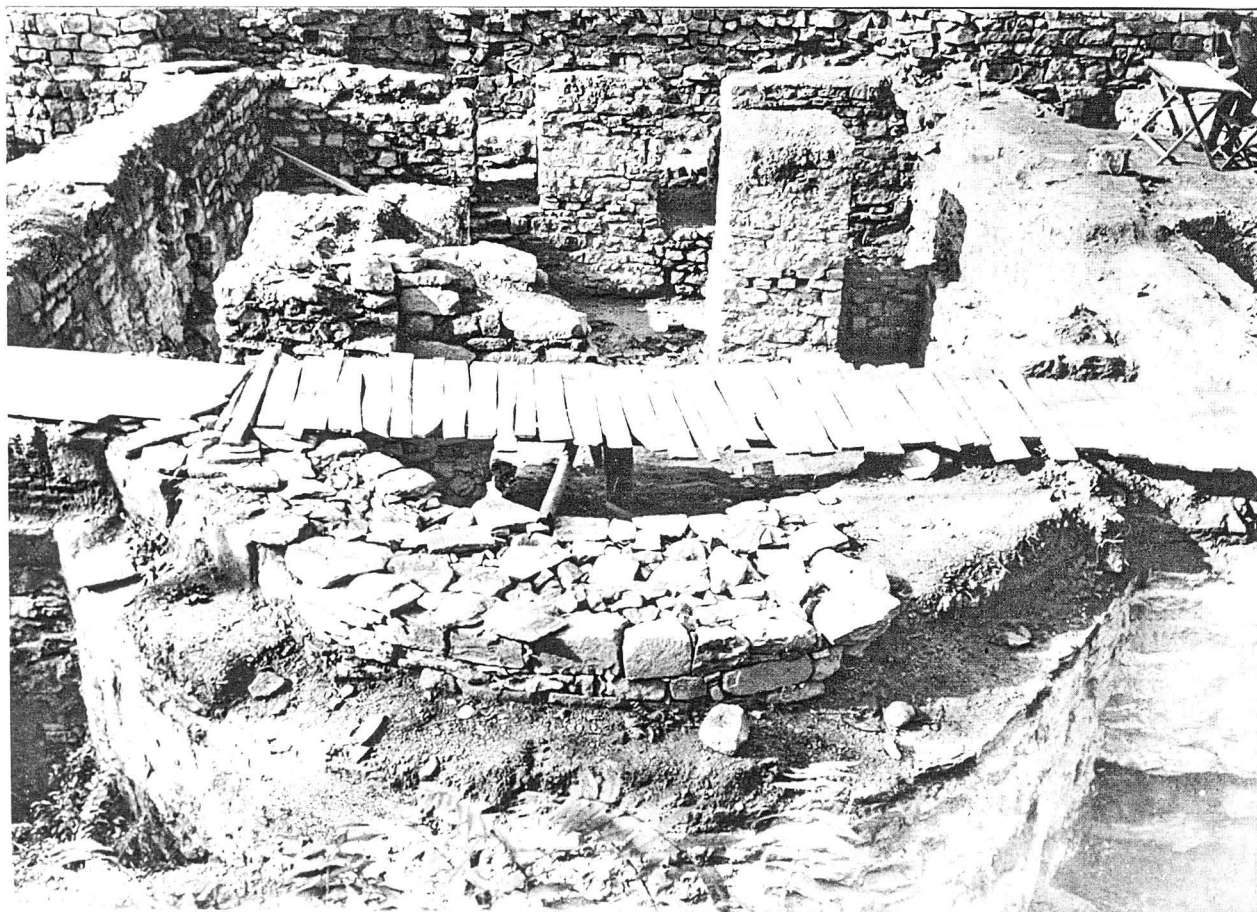

Обр. 8 Църква №10. Напречен разрез В – В, с поглед към източната стена и абсидата (по арх. Б. Кузупов)
Fig. 8. Church No. 10. Transverse cross-section B-B, with view to the eastern wall and the apse (after B. Kuzupov)

стълбищата е имало по 1 площадка с ширина около 1 м (обр. 12). По този начин може да се установи и височината на крепостната стена над терена във вътрешността на цитаделата в този участък, която е 1,75 м до бойната пътека, и около 3,75 м с парапета и зъберите. Общата височина на Западната крепостна стена със зъберите от външната страна, над скалния венец, е в рамките на 9,50 м.

Между коридора и стълбищата, водещи към двата западни входа на църквата, и пара-

пета със зъберите и бойниците на Западната крепостна стена, която тук е широка 3,10 м, остава проходната бойна пътека, с ширина 1 м (приемливата ширина на парапета е в рамките на 0,80 м) (обр. 12). Коридорът и стълбищата с ниско разположените входи е налагал тяхното покриване над нивото на бойната пътека, за да не влизат атмосферни води в църквата. Това покриване е било най-лесно да се осъществи чрез полуцилиндричен свод, започващ от западната фасада на църквата, а отпред е стъпвал

Обр. 9 Църква №10 (абсида и западна стена) – разкопки през 1966-1967 г. – поглед от изток (по Хр. Нурков)
Fig. 9. Church No. 10 (apse and western wall), excavations in 1966-1967, view from the east (after H. Nurkov)

върху аркада над парапета със зъберите и бойниците на Западната крепостна стена (обр. 12).

Малко вероятно е обаче тази аркада да е изцяло съобразена с броя и разположението на съществуващите зъбери. Може да се допусне, че за да има повече светлина в покритото пространство пред църквата и на бойната пътека, са направени нови, повече на брой, но с по-малка дължина зъбери. Така, според ширината на църквата е възможно пред нея да е имало седем зъбера с ширина 0,75 м и разстояние между тях 0,75 м, които във височина да са свързани със зидана аркада. По този начин пространството пред западната фасада на църква №10 е изцяло покрито, а бойната пътека остава свободна за движение на войниците от гарнизона по нея. Между коридора със стълбищата към западните входи на църква №10 и бойната пътека би трябвало да има тесен каменен или дървен предпазен парапет.

Може да се предложи и вариант с еркерно издаване на аркадата пред външното лице на крепостната стена, с което на практика се увеличава ширината на бойната пътека. Резултатите от разкопките обаче не дават конкретни данни за такава реконструкция.

Оформянето на подходите от запад на църквата показва, че тя всъщност е нямала отделен притвор (обр. 12). Ако непременно трябва да се търси такова помещение, то за тази цел би могло да служи пространството между западната стена и западната двойка стълбове.

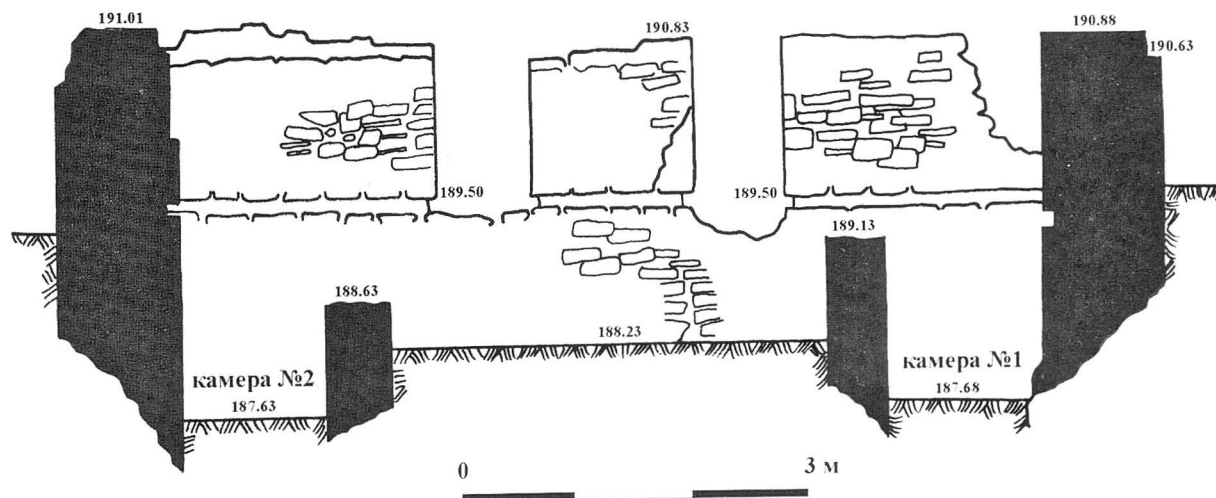
Липсва и информация, която да подсказва за съществуването на кула-камбанария от запад на църквата. - да се вмъкне това ново изре-

чение на нов ред

Данните за фасадната украса на църква №10 са малко. Имала е висок около 0,80 м външен цокъл, над който след тесен отстъп се издигали фасадните стени (обр. 9). Над цокъла има триредов тухлен пояс, което предполага във височина редуването на подобни пояси с няколко реда блокова каменна зидария. Тухлените пояси не са преминавали през цялата ширина на стените, а са вграждани само по фасадите за декорация. Няма преки данни за фасадното членение, украса и интериор на църквата. Със сигурност обаче стените са имали декоративни ниши, керамопластична украса и стенописи, както е характерно за църквите от това време.

По отношение на плана и вътрешното разпределение (разбира се, с някои различия), църква №10 намира най-близки паралели сред няколко църкви в Тракия и Македония (обр. 13): църквата „Св. Димитър“ в село Паталеница (Пазарджишко) от XII-XIII в. (Чанева-Дечевска 1988, 92-94, Фиг. 59); църквата в град Рила (Благоевградско) от средата на XIV в. (Чанева-Дечевска 1988, 94, Фиг. 61); църквата „Св. Архангели“ в Лесновския манастир (Щипско) от XIV в. (Чанева-Дечевска 1988, 86-88, Фиг. 55); църквата „Св. Никола“ при Люботен (Скопско) от XIV в. (Чанева-Дечевска 1988, 94, Фиг. 62) и църквата „Св. Йоан Богослов“ в Охрид от края на XIII в. - началото на XIV в. (Чанева-Дечевска 1988, 94, Фиг. 66).

Втори строителен период (обр. 14). Този период е свързан със събаряне на купола, покривите и горната част на стените на църква №10, на височина най-много до 1,50 м над ос-

Обр. 10 Църква №10. Напречен разрез Г-Г, с поглед към западната стена (по арх. Б. Кузупов)
Fig. 10. Church No. 10. Transverse cross-section G-G, with view to the western wall (after B. Kuzupov)

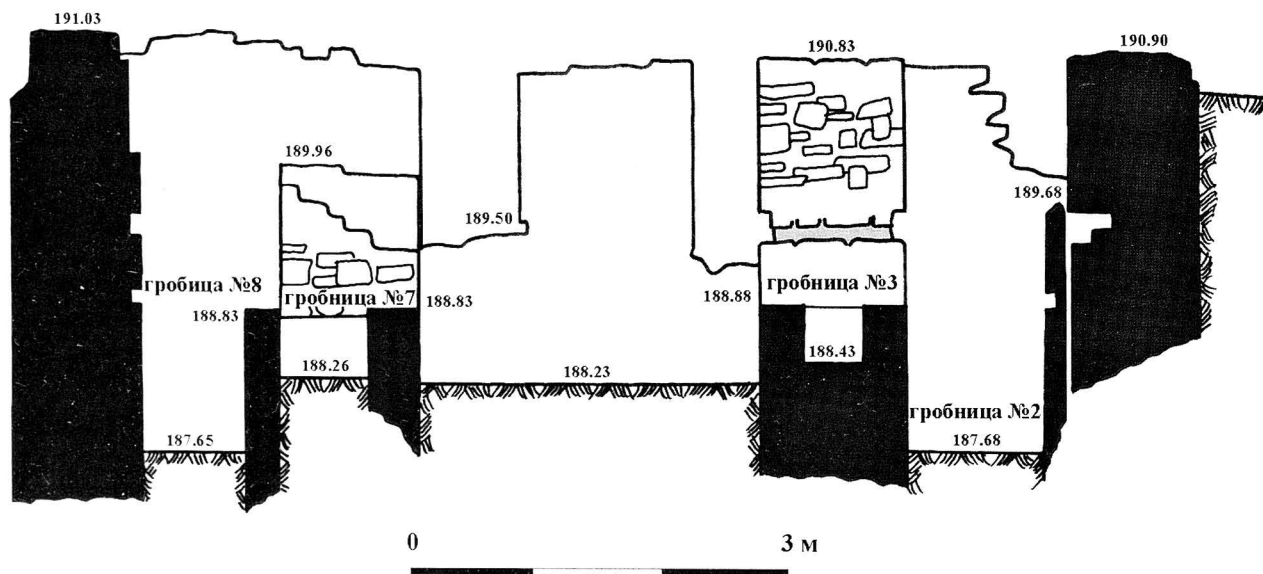
новите. Тогава тя е преустроена в църква-гробница с полуподземна крипта. За целта в наоса е демонтирана подовата настилка, а пръстът под нея е изкопан на дълбочина 1,10 м. В абсидата и в пространството пред нея обаче не е копано, а там са допълнително насипани пръст и пясък за повдигане на нивото (обр. 5, 7, 8). За да подпира така създаденото по-високо ниво в абсидната част на църквата, и за да се оформи криптата от изток, между надлъжните стени и двата приолтарни стълба е изградена Вътрешната стена (обр. 14 1, 5, 7). Тази стена отделя олтарното пространство от изкопаната част на наоса. Южният вход, чийто праг вече остава с 1,10 м по-ниско от новия под, е бил зазидан (обр. 5, 6).

Така е оформена полуподземна крипта, към която водят двата входа от запад (обр. 14 1, 9, 10). В нея са изградени деветте гробници и двете камери в двата западни ъгъла (обр. 14 1, 3, 5, 7). Подът около гробниците явно е бил настлан с каменни плочи. Таванът на криптата е повдигнат спрямо първоначалното подово ниво на църквата от първия строителен период с около 1 м. По този начин общата височина на криптата става 2-2,10 м. Чрез насипване на пластове пръст и пясък с дебелина 0,70 м зад Вътрешната стена е било подравнено нивото в олтара с новия под в наоса. Върху насипа в абсидата и олтарното пространство е положена настилка от големи каменни плочи (обр. 14 2, 7).

Таванът е изграден от напречен гредоред, стъпващ върху тънките дублиращи стенички

на гробници №1 и №2, долепени на фуга към северната стена (обр. 14 1, 3, 4), и при гробници №8 и №9 край южната стена на църквата. На гредите са наковани дебели талпи, а върху тях е насипан дебел пласт розов хоросан, смесен със счукана тухла. По такъв начин е оформен таванът на криптата и същевременно подовото ниво на новия наос на църква №10. Върху този хоросанов пласт са налепени различните по размери и форма разноцветни мраморни плочки, с които е декориран богато подът в наоса. След разрушаването на църквата те са намерени в строителните насипи, запълващи гробниците. Общата дебелина на този таван/под е в рамките на 0,50 м.

След направата на криптата двата западни входа са водили единствено към нея (обр. 14 1, 9, 10). Подходът към тях откъм крепостната стена през коридора и стълбищата остава непроменен. Новият таван на криптата обаче засича входовете на височина 1,10 м над долните им прагове. Затова от зидарията под северния вход са извадени 2-3 реда камъни (около 0,35 м) (обр. 10). По такъв начин общата височина на входа е увеличена до 1,45-1,50 м, което е напълно достатъчно да може да се преминава през него, за да се влезе в криптата. Южният вход изглежда не е ремонтиран, височината му остава само 1 м и явно той не е използван. Поради по-ниския под на криптата към северния вход вероятно е изградено стълбище с 3-4 стъпала, с което е преодолявана височината от 0,75 м.

Обр. 11 Църква №10. Напречен разрез Д – Д, през наоса, с поглед към западната двойка стълбове и западната стена (по арх. Б. Къзупов)

Fig. 11. Church No. 10. Transverse cross-section Д-Д through the naos, with view to the two western pillars and the western wall (after H. Kuzupov)

Наосът на църква №10 почти запазва своя първоначален вид и вътрешно разпределение (обр. 14 2). Подът в олтарното пространство е подравнен с пода в наоса, но не е имал мозаечна настилка, а е настлан с големи каменни плочи. Вътрешната стена, която отделя гробниците в криптата от наоса в абсидата, се е издигала и над пода в наоса на височина около 1 м (при разкриването на църквата тя е висока до 0,50 м над пода). Всъщност тази стена е служила за масивна олтарна преграда, с вход към олтара.

Двата входа от запад вече са водили единствено към криптата. Затова към наоса е направен нов западен вход, центриран в стената над старите входове и по надлъжната ос на църквата (обр. 14 2). Подходът към него остава по бойната пътека на Западната крепостна стена. За да се влезе през този нов вход обаче е трябвало да се премине над коридора със стълбищата, водещи към двата входа на криптата. За тази цел, в средата над коридора, е направена дървена или каменна платформа, по която директно се е влизало в наоса през новия западен вход. Може да се приеме, че сводът и арката, покривали коридора и бойната пътека на Западната крепостна стена зад църква №10, са изградени отново.

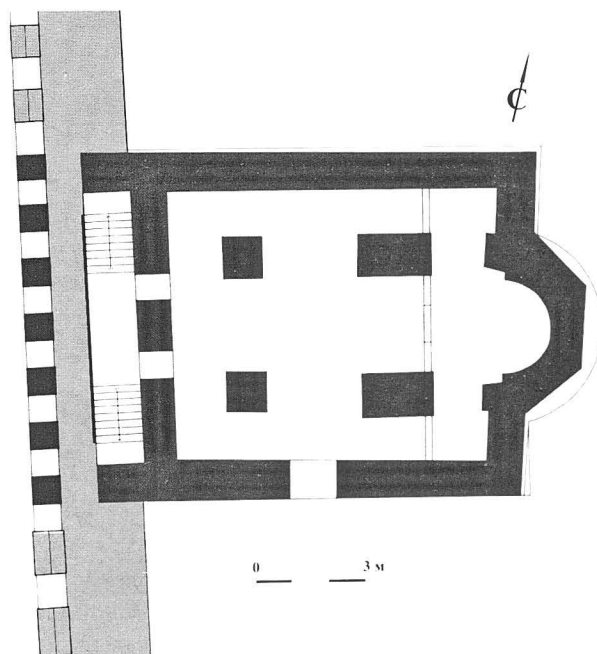
При възстановяването на църквата във височина не са направени промени в носещата конструкция на купола, с изключение на замяната на западната двойка стълбове с две мраморни колони, стъпващи върху техните останки (обр. 14 2). Самите колони, капители и няколко бази, които са антични, заедно с още осем мраморни плочи от подова настилка, една мраморна колонка, четири дъговидни мраморни рамки, един мраморен капител и три варовикови корниза са намерени в очертанията на турска къща, разположена северно от църквата, и в насипите около нея (Дневник на обект 5 за 1966 г. - I, 61, 65, 69, 143; Дневник на обект 5 за 1967 г., 72; Дневник на обект 5 за 1969 г., 32, 37-38; Отчет 1969, 2).

В строителните разрушения на църквата са открити фрагменти от тухли, бигорни блокчета и керемиди, използвани за изграждане на сводовете, купола и покривите (Дневник на обект 5 за 1966 г. - I, 73, 75-77, 81, 103). Фасадите са имали и плитки декоративни ниши, чиито места и размери не могат да се установят. Намерените в насипите керамични панички и розетки са вградени в арките над нишите, вратите и прозорците, завършвайки богатата фасадна керамопластична декорация на църквата (Днев-

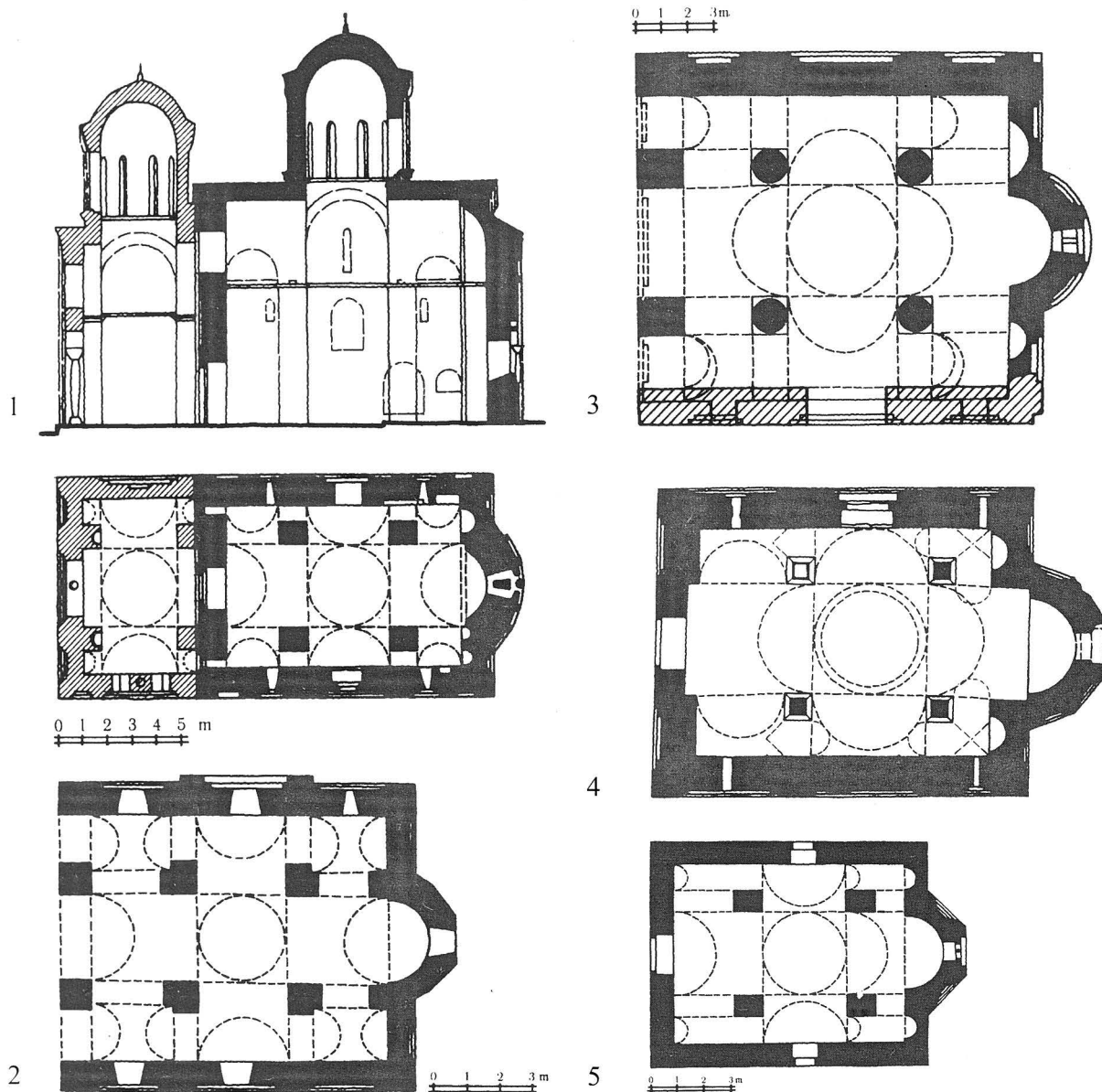
ник на обект 5 за 1966 г. - I, 49, 105-107, 125, 127, 131). Стените отвътре са били украсени с живопис (Дневник на обект 5 за 1966 г. - II, 12). Подът е покрит с разноцветна мраморна мозайка, 1137 плочки от която са открити в насипите и гробниците след окончателното разрушаване на църква №10 (Дневник на обект 5 за 1967 г., 31-33, 36).

Сега не може да се каже със сигурност кога точно е бил пристроен притворът на църквата - дали едновременно с нейното преизграждане, или на по-късен етап (обр. 14 2). За да не се затруднява придвижването на войниците по бойната пътека и същевременно поради липсата на достатъчно пространство от запад, върху крепостната стена, притворът е бил изграден до северната фасада на църквата. След затварянето на южния вход в църквата е можело да се влезе единствено по трасето на Западната крепостна стена. Поради това явно е бил направен северен вход откъм притвора, като неговото място може да се търси в средата на северната стена на наоса.

Може да се допусне, че в малкото западно помещение на притвора е имало стълбище с три стъпала, с което се е преодолявала височината от 0,60 м до бойната пътека на Западната крепостна стена (обр. 14 2). В такъв случай и арката пред западната фасада на наоса трябва да е продължена на север с още два аркирани стълба, за да обхване и пространството пред

Обр. 12 Църква №10. План на I-ви строителен период (реконструкция Е. Дерменджиев)
Fig. 12. Church No. 10. Ground plan of the First Building Period (reconstruction by E. Dermendzhiev)

Обр. 13 Планове на църкви по Н. Чанева-Дечевска. - 1- Църква „Св. Архангели“ в Лесновския манастир (Щипско) от XIV в.; 2- Църква „Св. Димитър“ в село Паталеница (Пазарджишко) от XII-XIII в.; 3 - Църква в град Рила (Благоевградско) от средата на XIV в.; 4 - Църква „Св. Никола“ при село Люботен (Скопско) от XIV в.; 5 - Църква „Св. Йоан Богослов“ в Охрид от края на XIII в. – началото на XIV в.

Fig. 13. Ground plans of churches, after N. Chanева-Dechevska. - 1. St. Archangels Church in Lesnovo Monastery near Štip, 14th c.; 2. St. Demetrios Church in the village of Pataleniša, Pazardzhik Region, 12th-13th c.; 3. The church in the town of Rila, Blagoevgrad Region, mid-14th c.; 4. St. Nicolas Church near the village of Lyuboten, Skopje Region, 14th c.; 5. St. John the Evangelist Church in Ohrid, late 13th – early 14th c.

притвора.

Не е изключено в западния край на притвора и над крепостната стена да е имало кула-камбанария. До нея е можело да се достигне по дървено стълбище, разположено в малкото помещение на притвора.

По отношение на изграждането на полуподземна крипта след преустройството ѝ в църква-гробница (макар и с някои основни различия), църква №10 се доближава до няколко подобни църкви (обр. 15): църква №5 след Главната порта на крепостта Перник от началото на XII в. (Чангова 1983, 67-79, Обр. 81-84; Васи-

лева 1983, 97-100, обр. 11-16); църква №5 до Главната порта на цитаделата на Ловеч от края на XIII в. - началото на XIV в. (Чангова 2006, 104-110, Обр. 106-113) и църквата-костница в Бачковския манастир от края на XI в. (Чанева-Дечевска 1988, 56-57, Фиг. 44).

Датиране

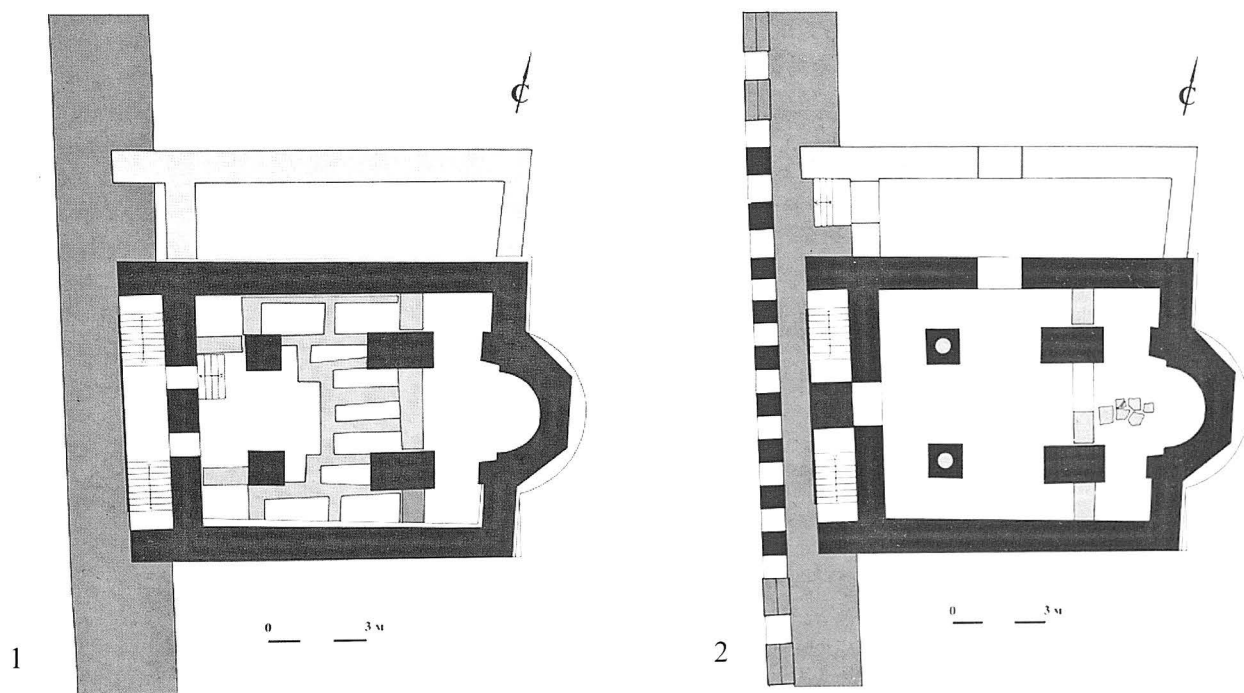
Въпросът за датирането на църква №10 досега не е бил спорен. Предложеното време на строеж на тази църква е в първите десетилетия на Търновското царство, по времето на цар Иван Асен II (1218-1241 г.) (Алексиев 2009,

275; Алексиев 2009а, 258) и в първата половина на XIII в. (Димова 2008, 220). Първата датировка е направена чрез формално сравнение на мозаечната украса от насипите на църква №10, с други мозайки, открити около църква №5 в столичната цитадела на хълма Трапезица и Дворцовата църква в главната столична цитадела на хълма Царевец. Като друго доказателство е посочен открития в гроб до църква №10 златен пръстен-печат с гръцки надпис ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΦΙΛΑΝΤΡΗ, за който е направено предположение, че е от средата на XIII в. Тук трябва обаче веднага да се посочи, че този тип пръстени-печати вече със сигурност се датират в края на XIII в. - началото на XIV в. (Тотев 2010, 86-87), а специално пръстенът на Теодор Филантри е изработен в Константинопол през XIV в. (Тотев 2010, 105-107).

Голяма част от мозайките от църква №5 на хълма Трапезица нямат нищо общо с откритите в развалините на църква №10 на хълма Царевец. Те представляват малки кубчета, с размери от 0,5 см до 1,5 см, от стъкло, керамика, камък, някои от които с позлата, и с около 35 различни цвята (Миятев 1921-22, 164-172). С тези кубчета са направени изящни стенни мозайки, основно с изображения на светци. Освен тях е имало и разноцветни мраморни елементи и керамични плочки в зелено и жълто от подо-

ва мозайка (Миятев, 1921-1922, 164). Датировката на църква №5 засега се поставя в самия край на XII в. или в началото на XIII в. (Миятев, 1921-1922, 175; Генова 1994, 105). Същите са и мозаечните кубчета от стенна декорация, открити в насипите след преизграждането на Дворцовата църква (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 122). Нейната датировка може да се търси в първите няколко години на XIII в. (Дерменджиев 2001, 194-197).

Мозаечните плочки от църква №10 обаче са само мраморни, с много по-големи размери: от 0,9 см x 1,1 см до 5,7 см x 8,1 см, с няколко цвята: розоволилави, зелени, бели, сиви и бледожълти, и с различни форми: триъгълни, квадратни, елипсовидни, трапецовидни, шестоъгълни, ромбовидни и правоъгълни. С тях е бил настлан подът в наоса на църква №10, чрез оформянето на различни геометрични фигури. Подобни мраморни плочки от подова мозайка са открити и край Патриаршеската църква (Ангелов 1980, 42, 87-90, обр. III, обр. IV). Плочките произхождат от насипите на църквата след нейното разрушаване през XV в., и са изхвърлени при проведените разкопки в началото на XX в. (Ангелов 1980, 90). Кога и къде точно са направени подови мозайки в Патриаршеската църква – само в наоса и притвора или е имало такива и в пристроения в средата на XIV в.

Обр. 14 Църква №10. План на II-ри строителен период (реконструкция Е. Дерменджиев).

1. Полуподземна крипта с коридор и стълбища; 2 Наос

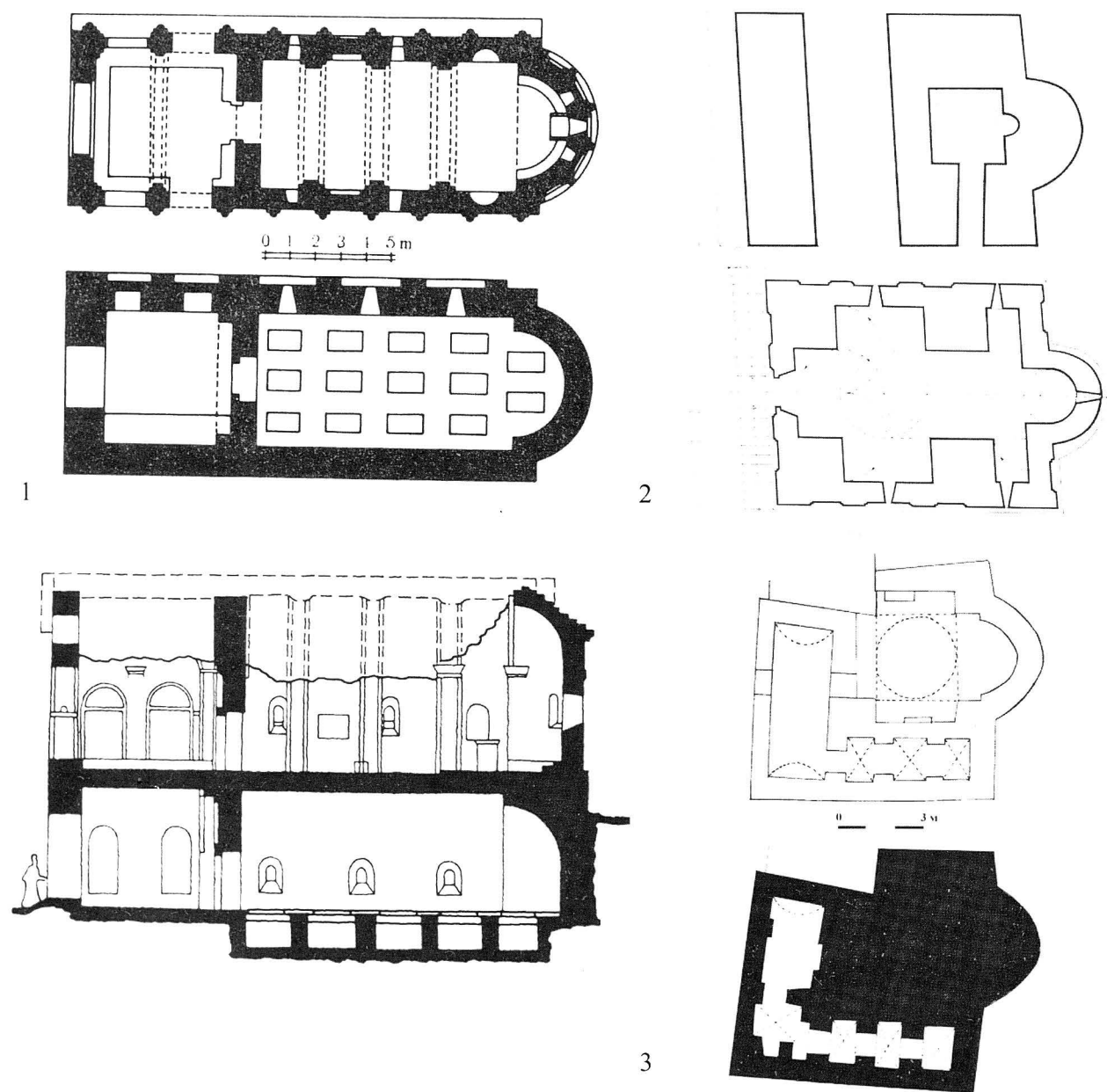
Fig. 14. Church No. 10. Ground plan of the Second Building Period (reconstruction by E. Dermendzhiev). 1. Semiunderground crypt with corridor and staircases; 2. Naos

екзонартекс, днес вече не е възможно да се установи.

Другата предложена датировка за църква №10 в първата половина на XIII в. се основава на специфичен начин на градеж: пояси тухлени редове, преминаващи през цялата дебелина на стената, без сантрачи (Димова 2008, 36-38, 93, 220). Представените данни показват, че това не е точно така: градежът на църквата всъщност е направен от тухлени пояси, поставени само по външната фасадна страна на зидовете, и с външни сантрачи, което според направената от В. Димова хронология би трябвало да отговаря

на втората половина на XIV в. (Димова 2008, 44-46, 94).

И при двата посочени начина на датиране на църква №10 обаче изобщо не са взети под внимание резултатите от археологическите разкопки и изводите, направени въз основа на тях. От особена важност за установяване на времето, когато е построена църквата са данните за съществуването на некропол, поранен от нея, и за гробове от него, които остават под нивото на изкопите за фундаментите (Дневник на обект 5 за 1970 г., 87-89; Отчет 1970, 1-2; Дерменджиев 2014, под печат). Така

Обр. 15. Планове на църкви-гробници с полуподземни крипти. 1 Църква №5 в крепостта Перник от началото на XII в. (по Й. Чангова); 2 Църква №5 в цитаделата на Ловеч от края на XIII в. – началото на XIV в. (по Й. Чангова); 3 Църква-костница в Бачковския манастир от края на XI в. (по Н. Чанева-Дечевска).

Fig. 15. Ground plans of funerary churches with semiunderground crypts. 1. Church No. 5 in the fortress of Pernik, early 12th c. (after J. Changova); 2. Church No. 5 in the citadel of Lovech, late 13th – early 14th c. (after J. Changova); 3. Ossuary church in Bachkovo Monastery, late 11th c. (after N. Chaneva-Dechevska).

например, два гроба, лежащи почти върху скалата, са били затиснати от градежа на вътрешната извивка на субструкцията на абсидата, а мокрият хоросан е полегнал върху дървените ковчези и е запазил техните форми в източните им части (Отчет 1970, 1-2). При черепа в единия гроб са открити чифт златни обеци¹ (Съкровищата на средновековна България 2008, 25, обр. 2.2)², фрагменти златосърмен текстил и 25 позлатени стъклени мъниста. В абсидата са проучени още два гроба (Дневник на обект 5 за 1970 г., 30, 49), а в предабсидното пространство - един, всичките без инвентар (Дневник на обект 5 за 1970 г., 80). Кости от поне два разрушени гроба има на дълбочина 2,30 м, под настилка в абсидата (Дневник на обект 5 за 1970 г., 45; Отчет 1970, 1). Освен това при изграждането на абсидата са разрушени стените на по-ранна средновековна сграда (Отчет 1969, 1-2).

Гробовете от некропола, развил се и на изток от мястото на църквата, са датирани като цяло в XIII в. - към първата половина на XIII в. (Долмова 2007, 23) или не по-късно от втората половина на XIII в. (Отчет 1970, 2). Фактът, че под трасето на Западната главна улица на столичната цитадела не са регистрирани гробове от този некропол, безспорно доказва, че те се появяват едва след нейното трасиране през втората четвърт на XIII в. (Долмова 2007, 18). Откритите в един от гробовете, върху който стъпва фундаменът на абсидата на църква №10, масивни златни обеци (Съкровищата на средновековна България 2008, 25, обр. 2.2) и златосърмен текстил наистина показват, че гробовете от този некропол могат с по-голяма увереност да се отнесат най-рано към втората половина и края на XIII в. (Отчет 1970, 2; Чокоев 2006, 63, 65-66; Дерменджиев 2009-2010, 166).

Техниката на градеж и използваните строителни материали (външния вид на фундаменти, цокъла, тухлените пояси и каменните блокчета по фасадите) на църква №10 в столичния Търнов са еднакви с тези на църква №14 от първата половина на XIV в., която също се на-

мира в столичната цитадела на хълма Царевец (Димова 2008, 251-254) и църква №10 от края на XIV в. в Червен (Димова 2008, 261-264).

Стратиграфските наблюдения и открития монетен материал в различните културни пластове подкрепят предложената датировка на строителните периоди на църква №10 (Дерменджиев 2014, под печат).

Посочените данни показват, че църква №10 най-вероятно е построена през първата половина на XIV в. Това е първият ѝ строителен период, когато тя все още няма крипта (обр. 12). По това време до южната фасада на църква №10 е погребан притежателят на златния пръстен-печат с надпис ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΦΙΛΑΝΤΡΗ (Тотев 2010, 40).

През втората половина или в края на XIV в. е извършено основното преизграждане на църква №10 с направата на полуподземна крипта, чрез която тя се превръща в двуетажна църква-гробница (обр. 14). По това време около нея възниква малък градски некропол, от който са проучени деветнадесет гроба (Дерменджиев 2014, под печат). Предположението за изграждане на градски манастир край църквата в края на XIII в. или началото на XIV в. (Алексиев 1995, 76-77, 80) не може да се подкрепи с конкретни данни (Дерменджиев 2014, под печат).

Пряката и специфична връзка на църква №10 със Западната крепостна стена чрез подхода по бойната пътека към двата западни входа към наоса, а по-късно и към криптата (обр. 14), показва, че тя по-скоро има отношение и връзка с обслужването на офицери и войници от столичния гарнизон. Край самата църква има няколко сгради, оформящи архитектурен комплекс (Дерменджиев 2014, под печат). Военният характер на църква №10 обаче подсказва, че комплексът е изпълнявал по-скоро функции, свързани с охраната и защитата на цитаделата, отколкото с монашеския живот. В такъв случай църква №10 може да е била посветена на някой от военните светци: Св. Архангели Михаил и Гавраил, Св. Димитър, Св. Георги, Св. Теодор Тирон, Св. Теодор Стратилат или Св. Мина.

С новопостроеното полуподземие-крипта църква №10 добива и друго предназначение, тя е превърната в църква-гробница. Тази нова функция на военната църква дава основание да се предположи, че тя става гробнична църква на определен кръг боляри и пълководци, свързани с царската армия, владетелската охрана и отбраната на столичния Търновград.

Не е ясно кога точно църква №10 е разру-

¹ Формата на тези обеци е същата като на сребърна обеца без украса от наситите в некропола на манастира „Св. Йоан Продром“ при Кърджали, датирана най-общо в края на XI-XIII в. (Овчаров, Коджаманова 1992, 118, обр. 72). Но като материал (злато), начин и техника на украса, и обща форма тези обеци са много близки до обецата с двуглав орел от манастира „Св. Св. Петър и Павел“ във Велико Търново (Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2011, 449, Обр. 1), двата чифта обеци с двуглав орел и монограм на Тертер от некропола в Дръстър (Ангелова 2002, 593-598, обр. 2-4) чифтът наушници от Драгичево край Велико Търново (Филов 1924, 62, обр. 45) и чифтът наушници от Оризари в Македония (Манева 1992, 59-60, Табл. 24/23а, б), датирани най-общо в XIV в.

² В анотацията в каталога е объркан помера на църквата.

шена - още в края на XIV в. или през XV в., но е сигурно, че не е била опожарявана. Впоследствие, около останките ѝ възниква малък некропол със седем гроба от следстоличния период на Търнов (Дерменджиев 2014, под печат). При разкопките в абсидата и предабсидното пространство са установени следи от ог-

нище и вкопавания, запълнени с материали от османската епоха – от времето, когато стените на църквата са събаряни, а строителният материал е вземан за други строежи (Дневник на обект 5 за 1966 г. - I, 79, 93; Дневник на обект 5 за 1967 г., 14; Дневник на обект 5 за 1970 г., 21-22).

Цитирана литература:

Алексиев 1995: Й. Алексиев. Търновските манастири. Манастирите на Царевец. - Годишник на музеите в Северна България, 20, 1995, 73-90.

Алексиев 2009: Й. Алексиев. За средновековните църкви-гробници от столичния Търнов. - В: Иванка Акрабова-Жандова. In memorem. София, 2009, 271-283.

Алексиев 2009а: Й. Алексиев. Църква №10 на Царевец. - В: Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova. 2. София, 2009, 255-259.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в. (Царевград Търнов, 3), София, 1980.

Ангелов, Попов 1985: Н. Ангелов, А. Попов. Царевград Търнов /пътеводител/. София, 1985.

Ангелова 2002: С. Ангелова. Един тип средновековни обеци от Силистра. - Питиџ. Изследвания в чест на проф. И. Маразов, София, 2002, 593-597.

Василева 1983: Д. Василева. Реконструкция на черквите. - В: Крепостта Перник VIII-XIV в. (Перник, 2), София, 1983, 89-119.

Генова 1994: З. Генова. Разкопки на църква №5 на Трапезица. – Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г. София, 1994, 105.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на Двореца. - В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов, 1), София, 1973, 39-166.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителна периодизация на Дворцовата църква в Търновград. - Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Св. Епископ Константин Преславски“, 2001, 4, 192-202.

Дерменджиев 2002: Е. Дерменджиев. Царските гробници в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търновград. - Минало, 2002, 4, 24-39.

Дерменджиев 2009-2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 24-25, 2009-2010, 159-182.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Площад след Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - Известия на

Регионален исторически музей - Велико Търново, 26, 2011, 125-149.

Дерменджиев 2014: Е. Дерменджиев. Столичен комплекс край църква №10 в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 29, 2014, под печат.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII-XIV в. София, 2008.

Дневник на обект 5 за 1966 г. - I: Дневник на археологическите разкопки на обект 5 през 1966 г. на хълма Царевец, ръководител Хр. Нурков. НА на РИМ – В. Търново, инв. № 100/1966 г.

Дневник на обект 5 за 1966 г. - II: Дневник на археологическите разкопки на обект 5 през 1966 г. на хълма Царевец, ръководител Хр. Нурков. НА на РИМ – В. Търново, инв. № 101/1966 г.

Дневник на обект 5 за 1967 г.: Дневник на археологическите разкопки на обект 5 през 1967 г. на хълма Царевец, ръководител Хр. Нурков. НА на РИМ – В. Търново, инв. № 107/1967 г.

Дневник на обект 5 за 1969 г. - II: Дневник на археологическите разкопки на обект 5 през 1969 г. на хълма Царевец, ръководител Хр. Нурков. НА на РИМ – В. Търново, инв. № 132/1969 г.

Дневник на обект 5 за 1970 г. - I: Дневник на археологическите разкопки на обект 5 през 1970 г. на хълма Царевец, ръководител Хр. Нурков. НА на РИМ – В. Търново, инв. № 157/1970 г.

Дневник на обект 5 за 1972 г.: Дневник на археологическите разкопки на обект 5 през 1972 г. на хълма Царевец, ръководител Ат. Писарев. НА на РИМ – В. Търново, инв. № 160/1972 г.

Дневник на обект 5 за 1973 г.: Дневник на археологическите разкопки на обект 5 през 1973 г. на хълма Царевец, ръководител Ат. Писарев. НА на РИМ – В. Търново, инв. № 227/1973 г.

Долмова 2007: М. Долмова. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. Велико Търново, 2007.

Манева 1992: Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. Скопие, 1992.

Миятев 1921-22: К. Миятев. Мозайки от Трапезица. - Известия на българския археологически институт, I, св. II, 1921-22, 163-176.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. - В: История на Велико Търново. 1. София, 1986, 231-282.

Нурков 1973: Х. Нурков. Разкопки на Царевец - обект V. - Археологически открития и разкопки през 1972 г. София, 1973, 75-76.

Овчаров, Коджаманова 1992: Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Средновековният манастир в гр. Кърджали - център на епископията Ахридос (XI-XIV в.). - (Разкопки и проучвания, 24), София, 1992.

Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, В. Георгиева, И. Петракиев. Археологически проучвания на манастира „Св. Св. Петър и Павел” и храма „Св. Иван Рилски” във Велико Търново. - Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448-451.

Отчет 1969: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969, ръководител Хр. Нурков. НА на РИМ-В. Търново.

Филов 1924: Б. Филов Старобългарското изкуство. София, 1924.

Отчет 1970: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1970, ръководител Хр. Нурков. НА на РИМ-В. Търново.

Съкровищата на средновековна България 2008: Съкровищата на средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2008.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство (1185-1396 г.). Велико Търново, 2010.

Тотев, Косева 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква №19 и Централен площад. - В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. 1. Велико Търново, 2011, 191-270.

Чангова 1983: Й. Чангова. Градоустройство и архитектура. - В: Крепостта Перник VIII-XIV в. (Перник, 2), София, 1983, 12-88.

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII-XIV в. София, 2006.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI-XIV в. София, 1988.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията. Велико Търново, 2006.

Church No. 10 on Tsarevets hill in Veliko Tarnovo: Architecture, construction periods, and date (Abstract)

Evgeni Dermendzhiev

Church No. 10 adjoins the Western Curtain Wall of the main citadel of the capital Tarnovgrad, some 310 m away from the Main Gate (Fig. 1, 2). Until now, no complete and detailed study of the church has been published.

Architecture. Church No. 10 is built of split stones on white mortar, with external strengthening timbers and foundations up to 2 m deep (Figs. 3-10). Only on the façades, there are belts of three courses of bricks. The floor is paved with multicoloured marble mosaic. The thickness of the walls is 1 m and the preserved height is 3.50 m. The northern wall is 11.50 m long, and the southern one is 12.30 m long. In the middle of the southern wall, there is a walled up entrance, 1.30 m wide. The eastern wall is 9.60 m long (Figs. 7-8). On the outside, it has a step-like plinth, with the façade rising above it. The plinth under the three-sided apse is semicircular, with 5.20 m outer diameter (Fig. 9). On the inside, the apse is semicircular, 2.50 m in diameter, flanked with small pilasters

(Fig. 2). In the apse, the flooring of large stone slabs is partially preserved.

The western wall is 9.60 m long, with two entrances, each one 0.80 m wide (Figs. 9-11). In front of them, a 1.30 m wide corridor is hewn in the masonry of the Western Curtain Wall. In the middle of the church, there are four solid masoned pillars (Figs. 2, 3, 5, 7, 9). In the interior of the church, nine stone tombs were built, measuring 1.50/2 m by 0.50/1 m, 0.60 m deep (Figs. 2, 3, 5, 7). In both inner western corners, two rectangular chambers were built (1.45 by 1/1.30 m, 1-1.40 m deep) (Fig. 2). Later, a two-partite narthex (12.10 m long and 3.60 m wide) was built to adjoin the church from the north (Fig. 2). It was constructed of split stones on white mortar, with walls 0.75-1 m thick.

First Building Period (Fig. 12). The church is 14.20 m long, the apse included, and 9.60 m wide. It was a cross-in-square church, with dome that stepped on the two pillars next to the altar in the eastern part and two pillars in the western part. It

had one apse with no separate narthex. The interior of the naos is 8.65 m long and 7.45 m wide. The floor is of stone slabs, and its level in the apse is 0.25 m higher than in the naos. The church had one entrance from the south and two from the west. The two western entrances were accessible only from the platform of the Western Curtain Wall. One could descend into a corridor that was hewn in thickness the curtain wall, with two single-flight staircases of nine steps each. The corridor with the staircases and the part of the Western Curtain Wall above them were most probably covered with barrel-wedged vault that stepped on the battlements in the front. The arrangement of the accesses to the church indicates that it did not have a separate narthex. There is no direct evidence about the layout of the façade, the decoration and the interior of the church.

Second Building Period (Fig. 14). The second period is related to the dismantling of the church to a height of 1.50 m above the foundations. Then, it was transformed into a church-tomb with semi-underground crypt. For the purpose, the flooring in the naos was removed and the earth was excavated to a depth of 1.10 m, except for the apse and the altar. An inner wall was built to support this higher ground. The southern entrance was walled up and a semiunderground crypt was created, in which 9 graves and 2 chambers were constructed (Fig. 14, 1). The ceiling of the crypt was raised with about one meter above the initial floor of the church and was built of wooden beams, planks and mortar. The crypt was accessible only from the west, through the original entrances. The naos of church No. 10 almost preserved its original interior layout (Fig. 14, 2). The floor of the altar was leveled with

the floor of the naos.

When the church was rebuilt, no changes were made in the construction that carried the roof, except for the two western pillars that were replaced by two marble columns (Fig. 14, 2). The vaults, the dome and the roofs were made of travertine blocks and roof tiles. The facades were embellished with decorative niches and glazed ceramic elements. The walls inside were painted. The floor was paved with multicoloured marble mosaic. It remains unclear when the narthex from the north was built – if it was constructed simultaneously with the reconstruction, or it was added later.

The specific link of Church No. 10 with the Western Curtain Wall by means of the access to the battlements indicates that it was meant to service the officers and the soldiers of the capital's garrison. In this case, the church would be dedicated to one of the warrior saints: the archangels Michael and Gabriel, St. Demetrios, St. George, St. Theodore Tyron, St. Theodore Stratelates, or St. Minas.

With the newly-constructed semiunderground crypt, Church No. 10 became a funerary church. This new function of the former military church provides grounds to suggest that boyars and generals, related to the king's army and the defense of the capital Tarnovo, were buried here.

Date. Most probably, Church No. 10 was built in the first half of the 14th c. (Fig. 12). Later, in the second half or the late 14th c., it was thoroughly reconstructed with the construction of the semiunderground crypt and became a two-storey funerary church (Fig. 14). The hypothesis about the creation of an urban monastery around the church was not supported by the evidence. The church was demolished in the late 14th or the 15th c.

Нови „псевдо-кипърски“ амфори от Аполония

Маргарит Дамянов

През 2005 г. Кръстина Панайотова публикува седем амфори „кипърски“ тип от некропола на Аполония Понтика (Панайотова 2005) - три от некропола в м. Харманите (кат. №№ 1-3) и четири от м. Калфата (кат. №№ 4-7). Една част от тях са с неясен контекст и датировка, но - съдейки по другите примери - всичките са били използвани като урни. През същата 2005 г. при разкопките на некропола на Аполония в м. Калфата са намерени още две подобни амфори, отново послужили за депониране на горели човешки кости¹. Двата гроба с ново-

¹ Настоящата статия представя част от материалите от участък, проучен през 2005-2006 г. Работата е в рамките на българо-френски проект, който предвижда публикуване на монография (от К. Панайотова, А. Баралис и автора) като продължение на Hermay et al. 2010.

откритите амфори – №№ 422 и 441 – са в същата част от некропола, където са открити и предходните екземпляри; проучени са на ок. 4 м един от друг, но вероятно принадлежат към два различни семейни участъка. Контекстът на откриване позволява да се допълнят наблюденията върху хронологията на този тип амфори и разпространението им в Аполония.

Амфора 1 (обр 1; 3 1) е открита в гроб № 441 (яма) с ПИ№ 4590 и има следните размери: височина 39,5 см, диаметър на устието 13,4 см, максимален диаметър 28,4 см и диаметър на столчето 12,2 см. Повърхността ѝ е бежово-кафява. Понастоящем е реставрирана и се съхранява в Археологически музей – Созопол.

Амфората има ниско пръстеновидно стол-

Обр. 1. Созопол (Аполония Понтика). „Псевдо-кипърска“ амфора от гроб № 441 в м. Калфата, 2005 г., ПИ№ 4590 (АМ-Созопол)

Fig. 1. Sozopol (Apollonia Pontica). „Pseudo-Cypriot“ amphora from Grave No. 441, Kalfata locality, 2005, Field Inv. No. 4590 (Sozopol Museum of Archaeology)

че, на което стъпва високо заоблено тяло с максимален диаметър в горната част. Плещите са наклонени и преминават сравнително плавно в къса шия, която завършва със силно издаден навън устиен ръб. Дръжките са хоризонтални, с кръгло сечение, и са захванати за максималния диаметър. Рисуваната украса е в черно и червено. Ръбът на устието, шията и плещите са покрити с ивици с различна ширина, като произволно се редуват черно и червено. Основната украса се състои от по три стилизирани лотосови цвята, нарисувани с червена боя, които са двойни от едната страна, а от другата са тройни (обр. 4). Отдолу има три черни пръстена, като горните два са частично застъпени от лотосовите цветове. Столчето е оцветено в червено. Надлъжно върху дръжките минават широки ивици, продължават и по тялото надолу и постепенно изтъняват; нагоре образуват две „рогчета“ над захващането на дръжките.

Амфора 2 (обр. 2; 3 2) е открита в гроб № 422 (яма) с ПИН № 4408 и има размери: височина 29,5 см, диаметър на устието 11,2 см, максимален диаметър на тялото 19,2 см, диаметър на столчето 7,9 см. Има бежово-кафява повърхност. Понастоящем е реставрирана и се съхра-

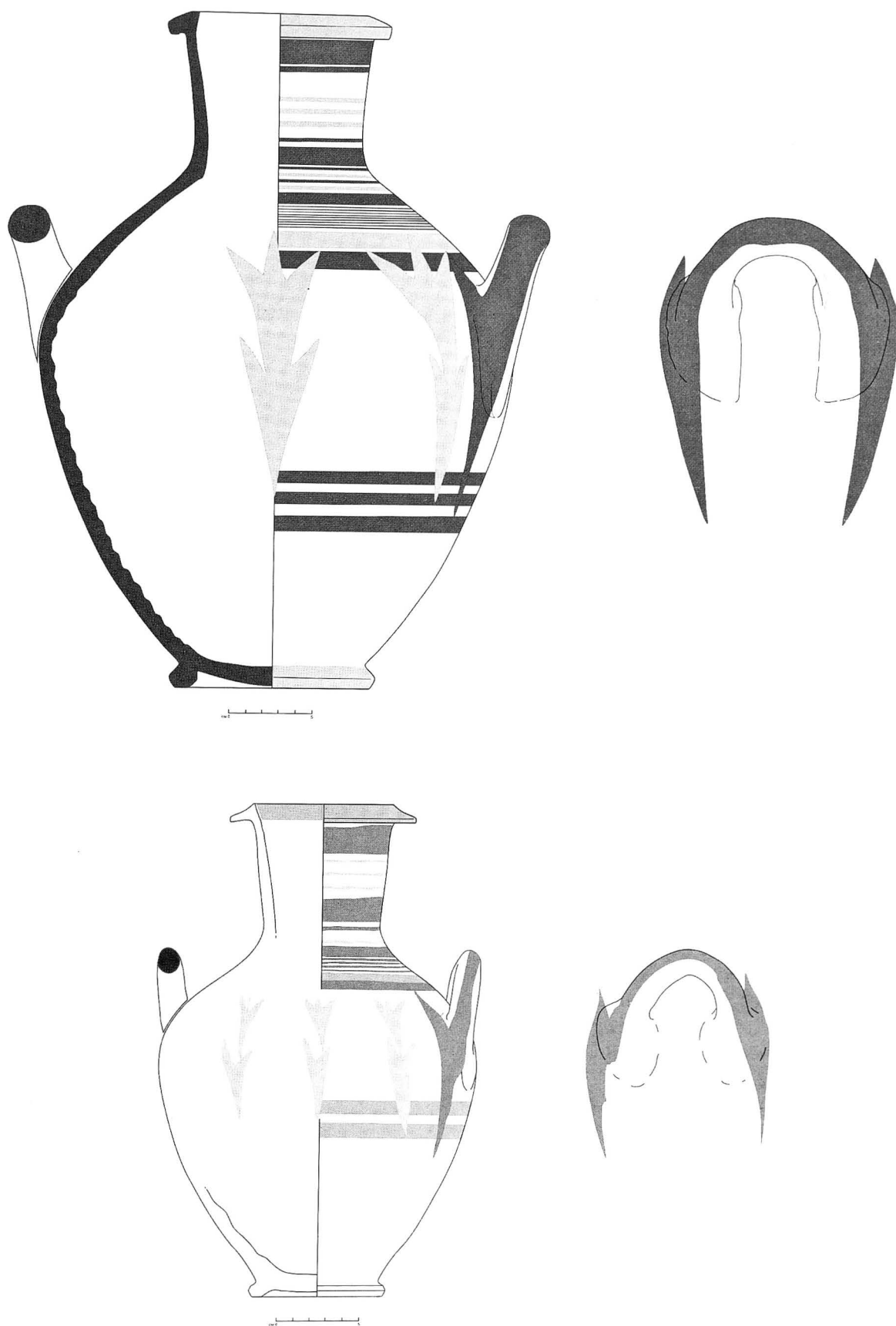
нява в Националния археологически музей в София.

Амфората има ниско пръстеновидно столче, което леко се издава навън. Тялото се разширява нагоре и максималният диаметър е около средата на съда. Има полегати плещи и почти цилиндрична, съвсем леко разширяваща се нагоре шия, която завършва със силно издаден навън устиен ръб с триъгълно сечение. На границата между тялото и плещите, около максималния диаметър, са захванати две дъговидни хоризонтални дръжки с кръгло сечение. Устийният ръб, цялата шия и почти целите плещи са покрити с украса от рисувани ивици в три цвята: кафяво, черно-кафяво и червено-кафяво. Устието е оцветено в кафяво. Под него по шията следват: широка черно-кафява ивица, три линии в червено-кафяво, широка черно-кафява ивица. На границата между шията и плещите са оформени две тънки ивици: черно-кафява отгоре и червено-кафява отдолу. Плещите са плътно покрити с по-тесни и по-широки ивици в трите цвята. На лицевите части на най-широката част на тялото са нарисувани по три стилизирани двойни лотосови цвята в червено-кафяв цвят. В основата им, около средата на тялото,

Обр. 2. Созопол (Аполония Понтика). „Псевдо-кипърска“ амфора от гроб № 422 в м. Калфата, 2005 г., ПИН № 4408 (НАМ-София). Снимка: Красимир Георгиев, НАИМ

Fig. 2. Sozopol (Apollonia Pontica). „Pseudo-Cypriot“ amphora from Grave No. 422, Kalfata locality, 2005, Field Inv. No. 4408 (National Museum of Archaeology). Photograph: Krasimir Georgiev, NIAM

Обр. 3. Созопол (Аполлония Понтика). „Псевдо-кипрски“ амфори от гробове №№ 441 (горе) и 422 (долу) в м. Калфата, 2005 г. Рисунки
 Fig. 3. Sozopol (Apollonia Pontica). „Pseudo-Cypriot“ amphorae from graves Nos. 441 (top) and 422 (bottom), Kalfata locality, 2005. Drawings

има две широки кафяви ивици, частично застъпени от лотосовите цветове. По горната страна на дръжките има надлъжни чернокафяви ивици, които в основата на дръжките продължават надолу и нагоре по тялото като заострени езици.

Заедно с амфора 2 в гроб № 422 са открити следните предмети: два червенофигурни леки-та с палмети (обр. 5 4-5), две чернофирнисови панички (обр. 5 1-2), голяма местна купа (обр. 5 5), железен предмет (обр. 5 6) и бронзова халкичка.

В литературата тази група съдове е известна още като кипърски имитации (Williams 1969, 57) или „псевдо-кипърски“ (Rotroff 2006, 142) и обединява сравнително малки амфори с хоризонтални дъговидни дръжки на прехода между търбуха и плещите и характерна украса в два основни цвята, която се състои от хоризонтални ивици върху шията и в долната част на търбуха и върху тялото между дръжките, по три стилизирани лотосови цвята от всяка страна. Групата има сравнително широко разпространение с находки в Егейския басейн, континентална Елада (Коринт, Атина) и Македония², както и в Черноморието.

От морфологична гледна точка двете амфори демонстрират определени разлики. Амфора 1 е по-голяма и с по-тромави пропорции заради скъсената шия; венецът е леко издаден навън и масивен. Амфора 2 е значително по-малка, с по-издължена, леко конвексна шия и широк, силно издаден навън изтъняващ венец на устието. Наблюдават се и разлики в украсата, която при амфора 2 изглежда по-небрежно изпълнена и изтеглена по-нагоре. Любопитна подробност е, че при амфора 1 от едната страна лотосовите цветове са тройни, а от другата – двойни. Освен това при амфора 1 украсата отдолу е ограничена с три тъмни ивици, а при амфора 2 те са само две.

Публикуваните по рано-екземпляри от Аполония са с височина между 39,5 и 44 см, тъй че амфора 1 е на долната граница на този стандарт, а амфора 2 е значително по-малка. Прави впечатление, че основната серия „псевдо-кипърски“ амфори от Аполония е със значително по-големи размери от паралелите от други обекти, които са високи ок. 30 см и рядко надминават тази граница³.

² Вж. Rotroff 2006, 143-144, с карта на разпространението, на която обаче липсват черноморските находки

³ Олинт – 34 см; Коринт – 27,4 см (Williams 1970, 5, No. 5, Pl. 1); Атина – 28-29,5 см (Rotroff 2006, Nos. 396, 398); Вергина – 29-29,5 см (Дроугов 2005, 44-45); Дервени – 28,1-30,5 см (Θεμέλης, Τουράτσογλου 1997, A16, H3); Теодосия – 33 см (Айбабин 1978, 82);

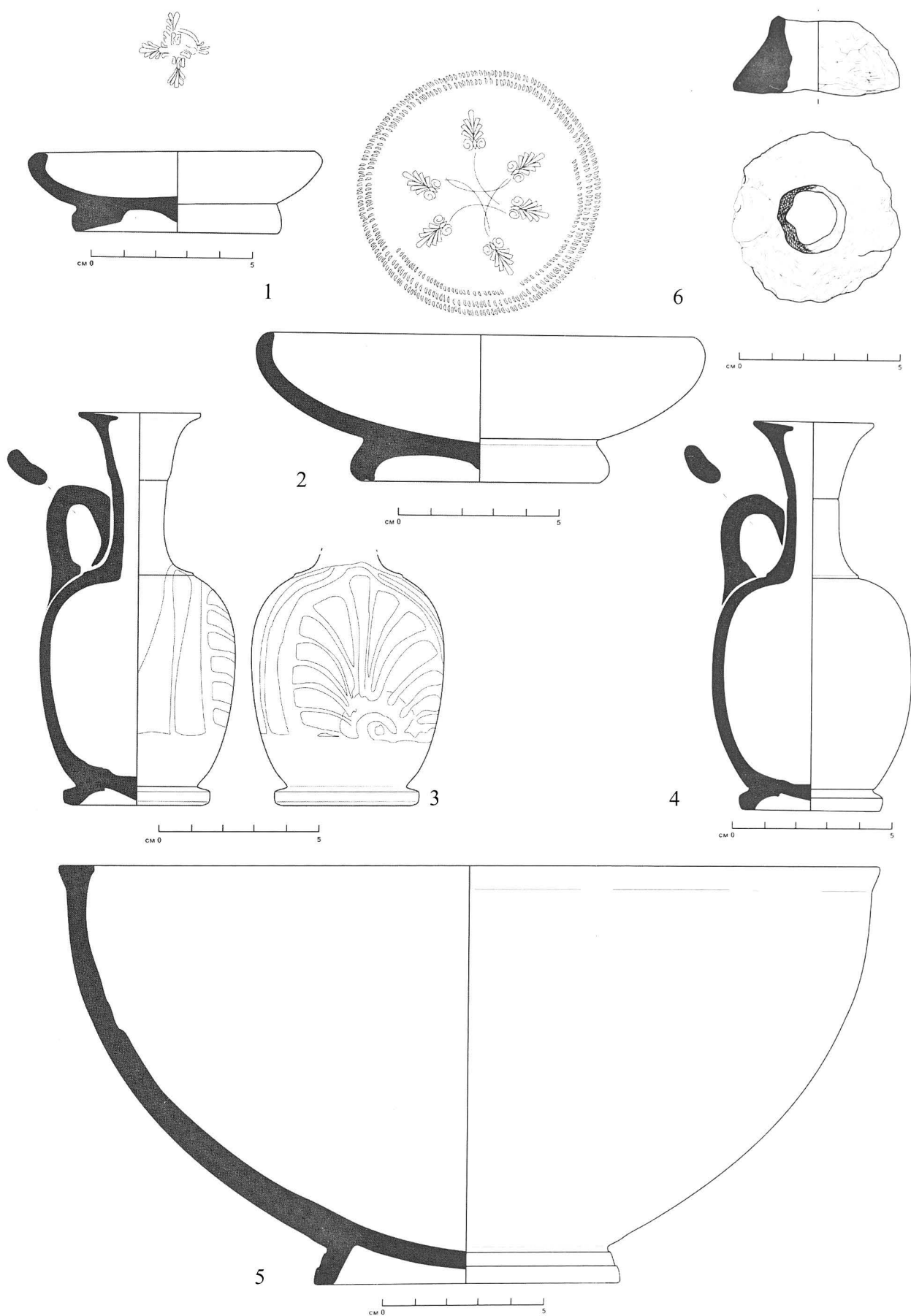
Обр. 4. Созопол (Аполония Понтика). Детайли от украсата на „псевдо-кипърска“ амфора от гроб № 441 в м. Калфата, 2005 г.

Fig. 4. Sozopol (Apollonia Pontica). Details of the decoration of the „pseudo-Cypriot“ amphora from Grave No. 441, Kalfata locality, 2005

Интересно е, че формата на венеца на устието отличава двете амфори от досега известните от Аполония, при които той е масивен, висок, конвексен и в някои случаи профилиран, но задължително издаден навън и нагоре. Разбира се този вариант на устието също е представен с паралели в гръцкия свят – например в някои екземпляри от Коринт (Williams 1969, 57, Fig. 8; Williams 1970, Pl. 1), Атина (Sparkes, Talcott 1970, Nos. 1486, 1488), Македония (от Вергина – Дроугов 2005, 44; от Дервени – Θεμέλης, Τουράτσογλου 1997, A16, H3) и Северното Черноморие (Шургая 1966, 289; Айбабин 1978, 82, рис. 3; Katyushin 2003, 694, Fig. 4). Устията на македонските екземпляри са подобни, макар и не идентични с това на амфора 2.

Трудно е да се прецени доколко разликите в големината и оформянето на устието притежават датираща стойност, тъй като хронологията на „псевдо-кипърските“ амфори не е напълно изяснена. Благодарение на известния екземпляр от Олинт (Robinson 1933, 34-35, No. P 52) е ясно, че се появяват най-късно около средата

Ермитажа – 31, 37 см (Шургая 1966, 287-288).

Обр. 5. Созопол (Аполлония Понтика). Гробни дарове в гроб № 422 в м. Калфата, 2005 г.
 Fig. 5. Sozopol (Apollonia Pontica). Grave goods from Grave No. 422, Kalfata locality, 2005

на IV в. пр. Хр. Предложената „предперсийска“ дата на олинтската амфора отдавна е отхвърлена (вж. Williams 1969, 57-58; Sparkes, Talcott 1970, 191, n. 26; Rotroff 2006, 143, n. 55), като същото се отнася и за един екземпляр от Селада на остров Тера (Daux 1967, 761, 767, Fig. 7), първоначално датиран в V в. пр. Хр. (Rotroff 2006, 143, n. 55). За разпространението на типа през втората четвърт на IV в. говори една имитация на „псевдо-кипърска“ амфора от Миеза в Македония (Κεφαλίδου 2012, 290, Ек. 5-6). Някои от атинските амфори също може би датират от края на първата половина на IV в. пр. Хр. (Sparkes, Talcott 1970, No. 1484; Rotroff 2006, 143, Nos. 396-398).

От друга страна една голяма серия от Македония е отнесена към последните десетилетия (или последната четвърт) на IV в. пр. Хр. – сред тях са примерите от гробове *A* и *H* в Дервени (Θεμέλης, Τουράτσογλου 1997, 184), от могила *A*, гроб II от Айнея (Вокотопούλου 1990, 25) и от гробница *B* в *Мегали Тумба* във Вергина⁴. Цитираните примери рамкират съществуването на групата между края на втората четвърт и края на IV в. пр. Хр.

Двата нови екземпляра от некропола на Аполония със сигурност попадат в зададените хронологически рамки (ок. средата – края на IV в. пр. Хр.) и евентуално биха могли да хвърлят допълнителна светлина върху ситуацията. Наблюденията са затруднени от липсата на установена типология (отчитаща например разликите в оформянето на устието) и от неясната датировка на повечето от вече публикуваните аполонийски екземпляри.

Амфора 1 не е съпроводена от други материали, което затруднява нейното датироване. Въпреки това контекстът и нивото на вкопаване на гробната яма я свързва с група разположени в близост гробове от втората четвърт – средата на IV в. пр. Хр.

Повече внимание заслужава *амфора 2*. Заедно с нея в гроб № 422 е открит сравнително многоброен инвентар, включително два червенофигурни лекита с палмети и две чернофирнисови панички (обр. 5).

Лекитите с палмета са пословично трудни за датироване и не могат да се разглеждат като сигурен хронологически белег. Според типологията на Т. Иванов за Аполония двата лекита

принадлежат към Тип VII, варианти Е-3 (Иванов 1963, 110-116), при които определяща е палметата с по-дълъг централен лист, вписана в рамка от две издължени листа, които не се събират горе. Избраният критерий е доста несигурен и е предложена твърде широка дата във втората половина на IV до началото на III в. пр. Хр. Двата лекита от гроб № 422 (обр. 5 3-4) са с издължени пропорции и подчертано конкавен профил на устието, които изглеждат са сравнително късни белези, с паралели от Аполония (Иванов 1963, №№ 105, 110, 120, 121, 132). Следва да се отчете обаче, че лекити с подобни характеристики са откривани както в Олинт, с дата най-късно ок. средата на IV в. пр. Хр. (вж. Robinson 1950, Nos. 100, 105-107, 110, Pl. 103-105), така и в контексти от последните десетилетия на същото столетие (вж. Δρούγου 2005, 82, No. 2; 88, No. 1). В случая може да се предложи дата в третата четвърт на IV в. пр. Хр., вероятно по-късно в периода.

Подобна датировка на гроб № 422 се потвърждава и от чернофирнисовата керамика. Паралелите на паничката със завит навътре устиен ръб (*echinus bowl*) и шампована украса от свързани палмети (обр. 5 2) насочват към средата – третата четвърт на IV в. пр. Хр. (Sparkes, Talcott 1970, Nos. 832-33). Според наблюденията на Ротроф формата принадлежи към класическия тип, а подобна украса е типична най-вече за времето до ок. 325 г. пр. Хр. (Rotroff 1997, 161-162). Втората паничка (обр. 5 1) (*small bowl, broad base*) е сходна с екземпляри от Атина от последните десетилетия на IV в. пр. Хр. (Sparkes, Talcott 1970, No. 889; Rotroff 1997, Nos. 1050-1055), като притежава характеристиките на класическия тип – непокрита с фирнис долна повърхност на столчето и (небрежно) шамповани на кръст палмети (Rotroff 1997, 165). Подобни панички са откривани в Македония в комплекси с „псевдо-кипърски“ амфори и дата в последните десетилетия на IV в. пр. Хр., например в *Мегали Тумба* във Вергина (Δρούγου 2005, 52-53, Nos. 5-6; 58, No. 9; 76-7, No. 3; 86, No. 9; 92-93, No. 5).

Въз основа на съпътстващия инвентар, *амфора 2* може да се датира в края на третата четвърт на IV в. пр. Хр. (ок. 330-320 г. пр. Хр.). При това положение тя е с поне две десетилетия по-късна от *амфора 1*. Наличието на хронологическа разлика между двете „псевдо-кипърски“ амфори донякъде се потвърждава и от голямата разлика в нивата на вкопаване на двете гробни ями (надм. вис. 3,57 м срещу 4,34 м, т.е. гроб № 422 е с ок. 0,80 м по-високо).

⁴ С. Другу дискутира хронологията на амфорите от Вергина в широките рамки на втората половина на IV в. пр. Хр. (Δρούγου 2005, 165-167). Последно, включително въз основа на керамиката, беше подкрепено обвързването на Гробница *B* с Филип III, което би означавало дата на затваряне в 317/16 г. пр. Хр. (Borza, Palagia 2007, 103-106, 117-118).

Амфора 1 е по-подобна на ранните екземпляри от Олинт, Атина и Тера (и на публикуваните съдове от некропола на Аполония), докато *амфора 2* се доближава – като размери, пропорции и форма – повече до късната серия от Македония. По-небрежно изпълненият декор на *амфора 2* също може би насочва в тази посока, както и изместването му по-високо по съда; близка е украсата на екземплярите от гробница *В* в *Мегали Тумба*, при които стилизираните лотосови цветове значително застъпват двете широки ивици, които ограничават декоративното поле от долната страна.

Наблюденията върху двете нови „псевдо-кипърски“ амфори и техния контекст позволяват да се предположи хронологическа разлика от поне четвърт век – между средата и края на

третата четвърт на IV в. пр. Хр. В идеалния случай те маркират началния период и края на употребата им. Ако отбелязаните по-горе морфологични разлики имат и хронологическо значение, то основната група от Аполония следва да е по-ранна, от десетилетията около средата на IV в. пр. Хр., и да предхожда масовото разпространение на „псевдо-кипърските“ амфори в некрополите в Македония в началото на ранноелинистическата епоха. Тъй като за момента няма основания да се предполага местен произход, може би става въпрос за сравнително кратък епизод в търговските отношения на Аполония, като въпросът за центъра/центровете на производство остава отворен⁵.

⁵ С. Ротроф защитава коринтския произход на „псевдо-кипърските“ амфори (Rotroff 2006, 145).

Използвана литература:

Айбабин 1978: А. И. Айбабин. Античное погребение в Феодосии. – Краткие сообщения института археологии 156, 80-84.

Иванов 1963: Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. - В: Венедиков, И. (ред.). Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947-1949. София, 1963, 65-274.

Панайотова 2005: К. Панайотова. Амфори „кипърски“ тип от Аполония Понтика. - В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. София, 2005, 540-554.

Шургая 1966: И. Г. Шургая. Из истории александрийской эллинистической керамики. – В: Культура античного мира. Москва, 1966, 287-293.

Borza, Palagia 2007: E. Borza, O. Palagia. The Chronology of the Macedonian Royal Tombs at Vergina. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 122, 2007, 81-126.

Daux 1967: G. Daux. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1966. – Bulletin de correspondance hellénique 91, 1967, 2, 623-890.

Hermay et al.: A. Hermay, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve-IIIe s. av. J.-C.). Paris, 2010.

Katyushin 2003: E. Katyushin. Theodossia. – In: Grammenos, D., Petropoulos, E. (eds.). Ancient Greek Colonies in the Black Sea, I. Thessaloniki, 2003, 645-695.

Robinson 1933: D. Robinson. Excavations at Olynthus. Part V. Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931. Baltimore, 1933.

Robinson 1950: D. M. Robinson. Excavations at Olynthus. Part XIII: Vases Found in 1934 and 1938. Baltimore, 1950.

Rotroff 1997: S. Rotroff. Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material (The Athenian Agora, 29). Princeton, NJ, 1997.

Rotroff 2006: S. Rotroff. Hellenistic Pottery: The Plain Wares (The Athenian Agora, 33). Princeton, NJ, 2006.

Sparkes, Talcott 1970: B. Sparkes, L. Talcott. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C. (The Athenian Agora, 12). Princeton, NJ, 1970.

Williams 1969: Ch. K. Williams II. Excavations at Corinth, 1968. - Hesperia, Vol. 38, 1969, No. 1, 36-63.

Williams 1970: Ch. K. Williams II. Corinth, 1969: Forum Area. - Hesperia, 39, 1970, No. 1, 1-39.

Βοκοτοπούλου 1990: I. Βοκοτοπούλου. Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας. Αθήνα, 1990.

Δρούγου 2005: Σ. Δρούγου. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας. Αθήνα, 2005.

Θεμέλης, Τουράτσογλου 1997: Π. Θεμέλης, I. Τουράτσογλου. Οι τάφοι του Δερβενίου. Αθήνα, 1997.

Κεφαλίδου 2012: Ε. Κεφαλίδου. Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα. – In: Δινήσσσα. Τιμητικός τόμος για την ατερίνα Ρωμιοπούλου. Θεσσαλονίκη, 2012, 289-297.

New "pseudo-Cypriot" amphorae from Apollonia (Abstract)

Margarit Damyanov

The article discusses two "pseudo-Cypriot" amphorae, discovered in the necropolis of Apollonia Pontica in Kalfata locality in 2005. They were used as cinerary urns in Graves Nos. 422 and 441. With these two vases, the "pseudo-Cypriot" amphorae from the necropolis of Apollonia are already nine (see Панайотова 2005), forming a rather large group. The context of the new specimens provides the possibility to offer new observations on the chronology of the finds from Apollonia.

The term "pseudo-Cypriot" or "imitation-Cypriot" denotes a group of amphorae with two horizontal handles on the shoulders and specific bichrome (black and reddish) painted decoration: stripes on the mouth, the neck and the lower part of the body, and stylized lilies on the body

Amphora 1, from Grave No. 441 (Fig. 1; Fig. 3 1), is larger (39.5 cm) and has bulkier and heavier proportions, with short neck and thick projecting rim. *Amphora 2*, from Grave No. 422 (Fig. 2, Fig. 3 2), is smaller (29.5 cm), with slender proportions, elongated neck and relatively thin, widely projecting rim. *Amphora 1* is similar to the already published "pseudo-Cypriot" amphorae from Apollonia, as well as to some "early" examples, e.g.

from Olynthus, Athens, and the island of Thera, dated to before or about the middle of the 4th c. On the other hand, *Amphora 2* is similar to an Early Hellenistic group of "pseudo-Cypriot" amphorae from sites in Macedonia (e.g. Megali Toumba in Vergina, Derveni, and Aiani).

Grave No. 441 did not contain any other items, but the context of discovery points to a date in the late second quarter or the middle of the 4th c. In Grave No. 422, there were two red-figure palmette lekythoi, two black-glazed bowls, and a large plain bowl (Fig. 5). The lekythoi and the black-glazed pottery indicate a date in the very late third quarter of the 4th c., probably 330-320 BC. Thus, there would be a chronological difference of about a quarter of a century between the two amphorae. The same is suggested by the morphological differences and the respective parallels. As the already published "pseudo-Cypriot" amphorae from Apollonia are similar to the earlier *Amphora 1*, it seems that the majority of the group belongs to the decades about the middle of the 4th c., predating the widespread popularity of the type in Early Hellenistic Macedonia. *Amphora 2* would be the latest, discovered so far in Apollonia.

Начало на монетосеченето в Сердика

Дочка Владимирова-Аладжова

От години в научната книжнина се води дискусия за ролята на монетите, открити при археологически проучвания (Lockyear 2007, 211-224; Burnett 1991; Casey 1986, 86; Grierson 1975; Laing 1968). Темата е актуална и в България, въпреки липсата на публикации по проблема. Няма съмнение, че монетите от разкопките са особено важни за датировката на стратиграфските контексти и коректив за останалия археологически материал. Извън функцията им на датиращ фактор, откритите парични знаци предоставят и специфична нумизматична информация.

През последните години при интензивните археологически проучвания в центъра на антична Сердика (съвременна София) - разкопките на метрото, западната крепостна стена и други отделни сектори на града, бяха открити голям брой монети. Между тях има и такива, които предлагат нова информация за историята на Сердика, за отделните монетни серии, за разпространението на изключително редки и дори непознати до днес екземпляри. Такъв е случаят с откритата през лятото на 2013 г. бронзова монета на Сердика, неописана досега в специализираната литература¹. Екземплярът е сравнително добре запазен, без наледи и обичайната благородна патина, причина за което вероятно е съприкосновението на монетата с минералната вода, просмукала пласта, в който е открита².

Монетата е на император Марк Аврелий (161-180 г.) (обр. 1) и може да бъде представе-

на така:

Лице:I M AVR..... Бюст на император Марк Аврелий с характерната му прическа, оформена от едри къдрици, надясно. Около изображението - зрънчест кръг.

Запазените букви върху лицето са част от надписа AV KAI M AVPH ANTΩNEINOC, изписван върху монетите на император Марк Аврелий.

Опako: Трите нимфи в дълги хитони, коси прибрани на тила в кок, прави насреща; крайните фигури с обърнати глави към средната и всяка - с ръка върху раменете ѝ (лявата с лява, дясната с дясна). В свободните си ръце те държат по едно вретено; средната гледа насреща, държи вретено в дясната ръка, а лявата е свободно спусната покрай торса. Долу, в отреза, е изписан надписът: CΕΡΔΩΝ. Около изображението - зрънчест кръг. Монетата е от бронз, с диаметър 18 мм и тегло 3,30 г.

При отсичането печатът не е центриран спрямо ядрото и това е причина зрънчестият кръг върху лицето и опакото да е запазен само в едната част върху монетата - вляво при аверса и вдясно при реверса. По тази причина в надписа върху опакото - CΕΡΔΩΝ, първата буква С е отпечатана само в горната част, а на следващата Е също липсва долната част (обр. 2).

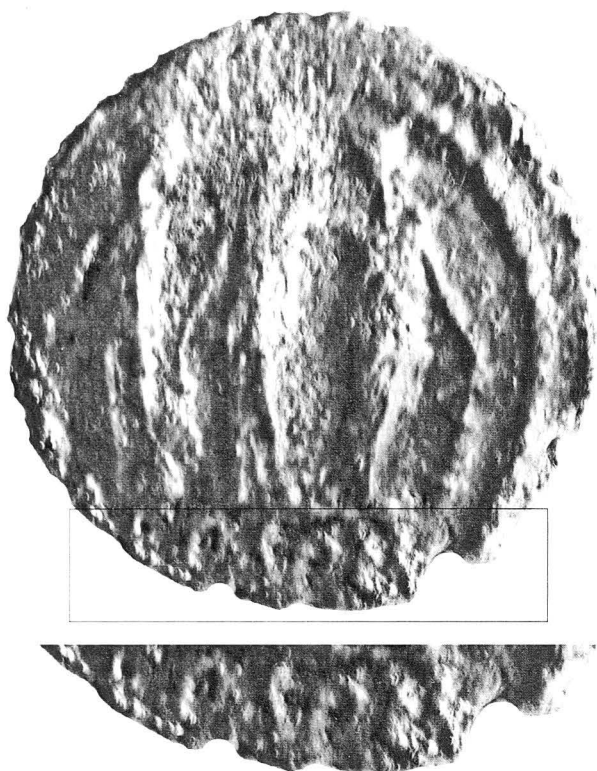

Обр. 1. Сердика. Бронз. Монета на Марк Аврелий (лице и опako).

Fig. 1. Serdica. Bronze. Coin of Marcus Aurelius (obverse and reverse)

¹ Монетата е открита при разкопките източно от северната кръгла кула на антична Сердика, ул. Веслец № 13. Ръководител на археологическите проучвания е Жарин Величков, благодаря му за възможността да опиша и публикувам монетите.

² Обектът се намира в непосредствена близост до минералния извор.

Обр. 2. Сердика. Бронз. Монета на Марк Аврелий (опако)
Мащаб 4:1

Fig. 2. Serdica. Bronze. Coin of Marcus Aurelius (reverse)
Scale 4:1

Идентифицирането на предметите в ръцете на нимфите е затруднено, поради слабия релеф и износеност на повърхността. Най-добре личи вретеното в лявата ръка на нимфата вдясно (обр. 3). За останалите две се вижда, че те държат дълъг предмет, опрян на земята. Изображението се доближава максимално до реверса на монета на Луций Вер от Августа Траяна, описано като трите нимфи, които държат по едно вретено (Schönert-Geiss 1991, 66-67 и Abb. 89, R 71)³.

Монетосеченето на Сердика е обект на изследване и каталогизиране от близо век (Ruzicka 1915; Мушмов 1926; в по-новите трудове с допълнение на нови екземпляри Върбанов 2002а; Христова, Жеков 2007). Първите монети на Сердика са отсечени при управлението на император Марк Аврелий (161-180 г.) (Мушмов 1926, 1), а изображението на трите нимфи се появява върху паричните знаци на императорите Каракала (198-217 г.) и Галиен (253-268) (Мушмов 1926, 19). Публикуваните в последно време книги на Стаал за митологията на трите грации (Staal 2004) и на Христова и

Жеков за монетосеченето на Сердика (Христова, Жеков 2007, 20)⁴ доказва, че типът с трите богини се явява по-ранно в Сердика - още при император Марк Аврелий.

Описанието на двете монети в книгата на Христова и Жеков е следното: лице: AV KAI M AVPH ANTΩNEINOC и бюст на императора в профил надясно, с броня⁵; опако: три харити (грации), облечени в дълги хитони, държащи се за раменете. Долу под чертата - надпис CERΔΩN (Христова, Жеков 2007, 20). Върху втората монета аверсният печат е като на първата. Опакоето е вариант на предната монета: три танцуващи харити, държащи се за ръце. Долу под чертата има надпис: CERΔΩN. Диаметърът и на двете монети е 19 мм, а теглото им - 4,5 и 3,2 г (Христова, Жеков 2007, 20)⁶.

Монетата от разкопките в Сердика се различава от публикуваните екземпляри от Стаал и Христова/Жеков.

Н. Христова и Г. Жеков определят трите божества върху реверса като харити (грации). На друго мнение е М. Стаал, който приема, че трите божества в хитони, държащи се за раменете върху монета на Марк Аврелий от Сердика, са нимфи (<http://ancientcoinage.org/three-graces-and-nymphs-mythology.html>). Това поставя въпроса - харити, нимфи или грации са трите женски божества върху монетите? В научната литературата съществуват различни мнения, понякога напълно противоположни, но все още липсва категорично становище по въпроса (Imhoof-Blumer 1908; Staal 2004; Hoover 2004). В изследването на Имхоф-Блумер от началото на миналия век един от критериите е божествата да са с облекло (хитони) или не, като в първия случай те се определят като нимфи, а във втория като грации (Imhoof-Blumer 1908). В труда си за монетите на Сердика Ружичка определя трите женски божества също като харити (Ruzicka 1915, №№ 215, 490). В рецензията си на този труд Богдан Филов отбелязва: „Трите женски фигури върху монетите с номер 215, 490, трябва да се означат не като харити, а като нимфи, добре известни в този вид според надписите върху многобройните оброчни плочки от Тракия, където техният култ е твърде разпространен“ (Филов 1915, 304-305). Никола Мушмов приема аргументите, основани върху

³ На снимката в публикацията много добре и отчетливо се виждат вретената. Според Иван Върбанов описанието на реверса е: „Трите нимфи в дълги тоги, прави насреца, прегърнати, тази вляво държи вретено“ (Върбанов 2002а, 105, № 87).

⁴ Сърдечно благодаря на Нина Христова и Господин Жеков, които ми предоставиха снимки от публикацията си с интересующите ме монети.

⁵ Според мен изображението е с лавров венец.

⁶ Редкостта на монетите е отбелязана с R 9, което според цитираната в книгата таблица означава от 3 до 5 известни екземпляра.

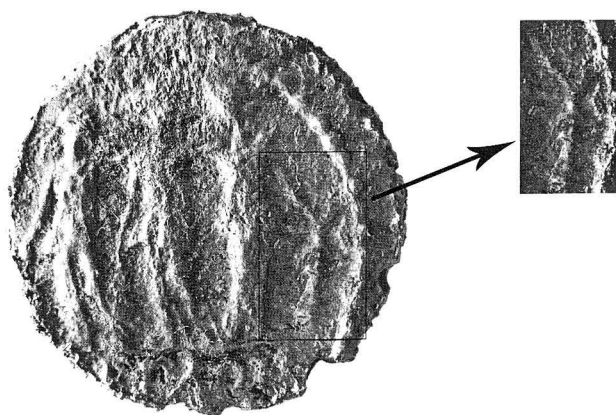
изследванията на В. Добруски и Б. Дякович за надписите и изображенията на оброчните плочки с тези божества (Добруски 1896, 398-442; Дякович 1922, 3-16) и описва монетите с тях като нимфи (Мушмов 1926, №№ 110, 111, 134). В по-късните изследвания за монетите на Хадрианоупол, Августа Траяна, Сердика и други градове се говори отново за нимфи (Юркова 1987, 75-78; Юркова 1999, 24-25; Schönert-Geiss 1991, 48⁷; Върбанов 2002, 9; Върбанов 2002а, 22; Юркова 2012, 290-291⁸). Една от причините за терминологичните различия е, че в култа към нимфите са напластени свойствени за тракийската религия стари местни представи (Юркова 1987, 75), така както е в култа към други божества в Тракия (Schönert-Geiss 1972, 34).

В оброчните плочки трите богини са наричани нимфи и са представени сами, облечени в хитон или голи, както и изобразявани заедно с други божества. При самостоятелното им изобразяване местните скулптури са използвали най-често иконографията на трите харити в гръцкото изкуство или на трите грации в римското (Юркова 1987, 75). По подобие

на грациите, трите нимфи често са показвани голи, като едната се вижда в гръб, а двете в лице, или трите като танцуващи. В ръцете си понякога те държат стомни, от които се излива вода, житни класове, ябълка, цветя, клонки и пр., които са символи на покровителствената от тях растителност. Тези изображения са възприети и върху монетите, но като цяло образите на трите нимфи се явяват в ограничен брой емисии.

В Сердика култът към трите нимфи е свързан с почитането на Асклепий и Хигия (Мушмов 1926, 19), а връзката им с минералните лечебни извори ги определя като здравеносни божества. Тази теза на пръв поглед се разминава с изображението, на което нимфите държат вретено и което е новост в иконографията на сердикийското монетосечене. Вретеното като предмет е свързано с други три божества - Парките⁹, орисници, почитани като богини на съдбата¹⁰. Така, вярата в трите здравеносни нимфи се съчетава с почитта към други женски божества, които предат нишката на живота и определят неговия край. За формирането на синкретичния образ на нимфите върху монетите от 70-те години на II в. в Сердика вероятно влияят стари или местни вярвания¹¹. Паричните знаци на Марк Аврелий (161-180 г.) от Сердика и тези на Луций Вер (160-169 г.) от Августа Траяна с нимфи с вретено в ръце, свидетелстват за култ, разпространен в Тракия, върху който са напластени нови елементи, материализирани в иконографията на трите богини. Известните монети с коментираните изображения са от най-малкия бронзов номинал и засега са само няколко на брой. Този факт може да означава, че популярността на трите нимфи с тези им качества е все пак ограничена.

Представената нова монета на Марк Аврелий от Сердика обогатява познанията за началото на монетосеченето в този град, както и допълва репертоара с познатите изображения на трите нимфи в Тракия през II в.

Обр. 3. Сердика. Бронз. Монета на Марк Аврелий (опако)
Мащаб 2,8:1
Fig. 3. Serdica. Bronze. Coin of Marcus Aurelius (reverse)
Scale 2.8:1

⁹ Парките (Parcae) са трите богини на съдбата в римската митология, дъщери на Юпитер и Юстиция, които съответстват на мойрите в древногръцката митология.

¹⁰ Благодаря на д-р Красимира Карадимитрова от НАИМ-БАН, която ме насочи към паметници с изображения на тези богини.

¹¹ За култа към парките в Одесос вж. Тончева 1960, 81.

Цитирана литература:

- Върбанов 2002:** И. Върбанов. Гръцки императорски монети, II. Бургас, 2002.
- Върбанов 2002а:** И. Върбанов. Гръцки императорски монети, III. Бургас, 2002.
- Добруски 1896:** В. Добруски. Материали по археология на България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 13, 1896, 398-442.
- Дякович 1922:** Б. Дякович. Барелефи на трите нимфи в група със Зевс и Хера. - Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1922, 3-16.
- Мушмов 1926:** Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926.
- Тончева 1960:** Г. Тончева. Неиздадени култови паметници във Варненския музей. - Известия на Варненското археологическо дружество, 11, 1960, 71-94.
- Христова, Жеков 2007:** Н. Христова, Г. Жеков. Монетосеченето на Тракия I-III в. Сердика. Благоевград, 2007.
- Филов 1915:** Б. Филов. Leon Ruzicka. Die Münzen von Serdica. Numismatische Zeitschrift, XLVIII, Wien, 1915, 82 стр. - Известия на Българското археологическо дружество, 4, 1915, 303-305.
- Юркова 1987:** Й. Юркова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия II-III в. Хадрианопол. София, 1987.
- Юркова 1999:** Й. Юркова. Иконографска характеристика на градските монетосечения в източните римски провинции. - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 19-32.
- Юркова 2012:** Й. Юркова. Иконографска характеристика на градските монетосечения в източните римски провинции. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 2012, 283-298.
- Burnett 1991:** A. Burnett. Interpreting the Past: Coins. London, 1991.
- Casey 1986:** P. J. Casey. Understanding Ancient Coins. London, 1986.
- Grierson 1975:** P. Grierson. Numismatics. London, 1975.
- Hoover 2004:** O. D. Hoover. The Three Graces and their Numismatic Mythology. Mark A. Staal, The Three Graces and their Numismatic Mythology. Santa Clara: No Publisher, 2004. Pb. 181 pp., 24 b/w pls., 10 color pls. - American Numismatic Society, Winter 2004, Volume 4, Number 3, 129-136.
- Imhoof-Blumer 1908:** F. Imhoof-Blumer. Die Nymphen und Chariten auf griechischen Münzen. Hestia, 1908.
- Laing 1969:** L. R. Laing. Coins and Archaeology. London, 1969.
- Lockyear 2007:** K. Lockyear. Where do we go from here? Recording and Analysing Roman Coins from Archaeological Excavations. - Britannia, 38, 2007, 211-224.
- Ruzicka 1915:** L. Ruzicka. Die Münzen von Serdica (Numismatische Zeitschrift XLVIII). Wien, 1915.
- Schönert-Geiss 1972:** E. Schönert-Geiss. Griechisches Münzwerk: Die Münzprägung von Byzantion. Berlin, 1972.
- Schönert-Geiss 1991:** E. Schönert-Geiss. Griechisches Münzwerk: Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis. Berlin, 1991.
- Staal 2004:** M. A. Staal. The tree Graces and their Numismatic Mythology. Santa Clara, 2004.
- Youroukova 1993:** I. Youroukova. Originalité iconographique des monnayages municipaux dans les provinces romaines orientales. - In: Proceedings of the XIth International Numismatic Congress. Brussels, 1991, 343-356.
- <http://ancientcoinage.org/three-graces-and-nymphs-mythology.html>

The beginning of Serdica's coinage (Abstract)

Dochka Vladimirova-Aladzhova

In the summer of 2013, during archaeological investigations in the centre of ancient Serdica, a bronze coin of the city was discovered – of type that was unknown so far in the literature. The coin is relatively well preserved, without accretions and the usual patina on the metal, probably because of

its contact with mineral water that filtered in the layer, in which it was discovered.

The coin is of Emperor Marcus Aurelius (161-180) (Fig. 1), with the following description:

Obverse:I M AVP..... Bust of Emperor Marcus Aurelius with his typical hairstyle, ren-

dered in large locks, to the right. Beaded circle around the image.

The preserved letters on the obverse belong to the inscription AV KAI MAVPH ANTΩNEINOC, inscribed on coins of Marcus Aurelius.

Reverse: The Three Nymphs in long chitons, with hairs tied up in buns, standing facing. The heads of the two on the sides are turned to the one in the middle and each one of them has its hand on one of the shoulders of the central figure (the left hand of the one on the left, and the right hand of the one on the right); in their other hands, each one holds a spindle. The central figure is facing, holding a spindle in her right hand, while the left one hangs at ease by her side. In the field beneath the figures, there is an inscription CEPΔΩN. Beaded circle around the image. The coin is made of bronze, 18 mm in diameter, weighing 3.30 g.

The coin from the excavations of Serdica differs from the specimens, published by Staal and Hristova/Zhekov.

The spindle is related to three other deities –

the Parcae, worshiped as goddesses of destiny. Thus, the faith in the three health bearing nymphs is combined with the worship of other three female deities that spin the line of life and predefine its end. Probably, earlier or local beliefs influenced the emergence of the syncretized image of the nymphs on the coins of Serdica of the 170s. The monetary signs of Marcus Aurelius (161-180), minted in Serdica, and of Lucius Verus (160-169), minted in Augusta Traiana, depicting nymphs holding spindles, suggest a cult that was widespread in Thrace, with added new elements, illustrated in the iconography of the three goddesses. However, the coins with the depictions of nymphs are of the smallest bronze denomination and are only a few, which could indicate that these functions of the Three Graces were of limited popularity.

The newly-published coin of Marcus Aurelius from Serdica enriches our knowledge about the beginning of this city's coinage and expands the repertoire of the known depictions of the Three Nymphs in 2nd c. Thrace.

Оброчна плочка на Тракийския конник от Акропола на Перперикон

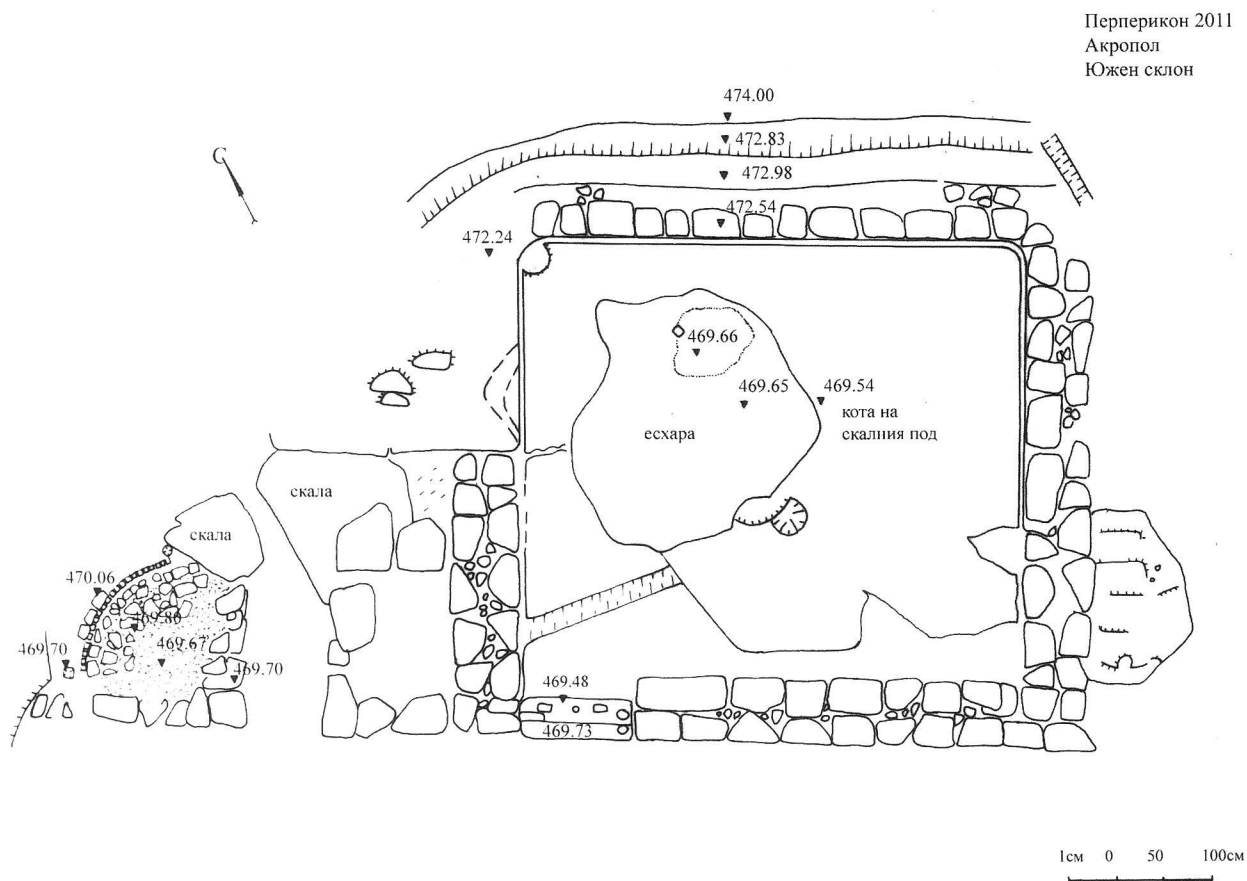
Николай Русев

През месец август 2011 година¹ при редовните археологически разкопки на Акропола на Перперикон е открита мраморна плочка с изображение на Тракийския конник.

В сектор „Южен склон“ от Акропола на Перперикон бе проучена голяма скална сграда (обр. 1) (Овчаров, Коджаманова, Димитров 2012, 432). Тя е с форма, близка до квадрат, ориентирана в посока север-юг, с отклонение

на северозапад и размери 4,60 x 5,30 м. Входът е от юг-югозапад. Непосредствено върху подовото ниво е разкрит глинен олтар, изграден от оранжева глинеста пръст с размери 2,50x2,57 м. Югоизточно от него има канал за оттичане, ориентиран в посока североизток-югозапад. Сградата е изградена върху скалната основа, за конструкцията на стените са използвани големи и средни грубо обработени камъни, без спойка между тях. Северната страна на сградата е с ширина 5,45 м и височина - 5,30 м. По средата ѝ, в скалната основа, са оформени две

¹ Изказвам искрена благодарност на проучвателите проф. Николай Овчаров, гл. ас. Здравко Димитров и Даниела Коджаманова за възможността да публикувам археологическия паметник.

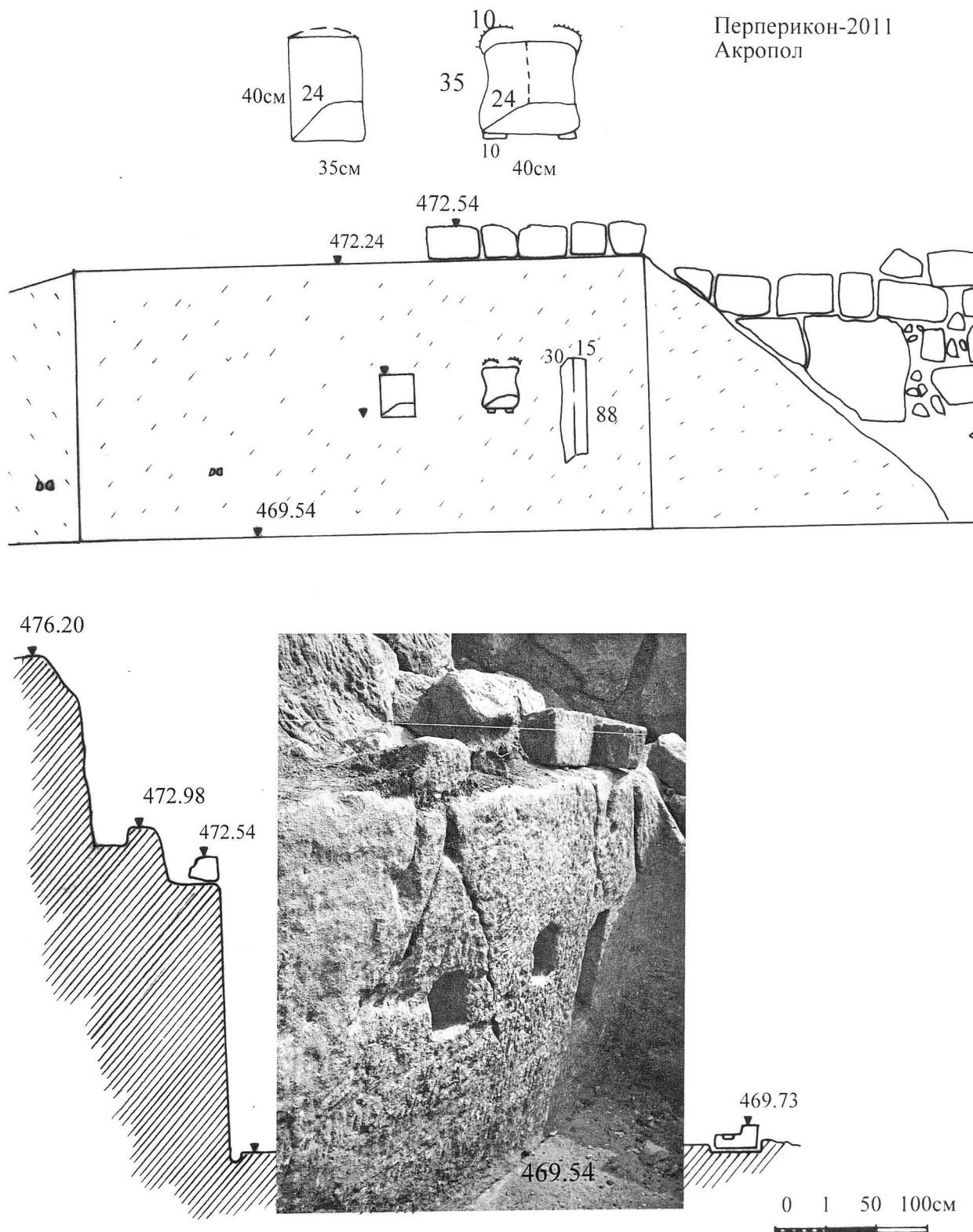

Обр. 1. Перперикон. Скална сграда (храм, свързан с култа към Тракийския конник) от Акропола на Перперикон
Fig. 1. Perperikon. Rock-cut building (temple, related to the cult of the Thracian Horseman) on the acropolis of Perperikon

ниши за поставяне на оброчни релефи с дълбочина 0,04 м и ширина 0,10 м (обр. 2). Непосредствено пред входа е намерен йонийски капител, характерен за III в. (Овчаров, Димитров, Коджаманова 2012, 432). На нивото на олтара е открита оброчна плочка на Тракийския кон-

ник, която е била поставена в изсечените в северната стена на сградата ниши.

Самата плочка не е намерена *in situ* в споменатите ниши. Тя е открита на нивото на глинения олтар. Попадането ѝ там най-вероятно се дължи на изоставянето на храма, повдига-

Обр. 2. Перперикон. Северната страна на храма с нишите за поставяне на оброчни релефи
Fig. 2 Perperikon. The northern wall of the temple with niches for placing votive reliefs

не нивото му и използване пространството на сградата за други цели.

Оброчната плочка на Тракийския конник е направена от бял мрамор (обр. 3), с височина 13,7 см, запазена широчина 8,3 см и дебелина 3 см. Тракийският конник е представен в ход надясно. Липсват главата и част от тялото му. Обут е във високи ботуши. Върху релефа се вижда само предната част на коня. Пред конника е представена жена в цял ръст, която е облечена в дълга дреха, а гърдите ѝ са подчертани добре. Цялата картина е обградена с рамка. Релефът има сравнително добро качество на изпълнение. По типологията на Диляна Ботева, която разделя релефите на Тракийския конник на „изображения-образи“ и „изображения-разкази“, разглежданата тук плочка попада във втората категория. Доста по-интересна е фигурата на женската фигура. Както е известно, при представянето на конника с женска фигура пред него, тя е основният елемент (Ботева 1988, 111-114). Женските фигури се считали за адорантки-обожателки, поклоннички в миналото, а също така и за женско божество (Аладжов 1994, 59). По типологията на Тотко Стоянов женско-

то изображение от релефа от Перперикон спада към тип III. 1. (Стоянов 1987, 20). В този вариант, застъпващ най-масовия тип с многобройни примери на жени пред конника, е представено сумарно изображение на женска фигура, чиято глава има най-общо кръгла форма, а тялото конична или цилиндрична.

При този тип фигурата на жената е винаги по-ниска, или е изобразена под нивото на холката на коня (Стоянов 1987, 20). Що се отнася до релефи с изображение на Тракийския конник с женска фигура пред него, то са известни множество примери. Близък до релефа от Перперикон е този от Орешак, Варненско (Стоянов 1987, 24).

Отличен паралел се намира и в непубликувана оброчна плочка от РИМ-Кърджали (обр. 4). Изработена е от сив мрамор с доста по-лошо качество на релефа, но подобна иконографска схема. Конникът е представен с ясен контур и е добре открит в релеф. В изображението на коня е подчертана гривата. Тук отново е изобразена права женска фигура. Наподобява цилиндрична колона, от която се различава само главата с издължена форма. Цялата сцена е рамкирана. Релефът произхожда от светилище при Пчеларово.

Обр. 3. Перперикон. Оброчен релеф с изображение на Тракийския конник от храмов комплекс на Акропола на Перперикон

Fig. 3. Perperikon. Votive relief with depiction of the Thracian Horseman from the temple complex on the acropolis of Perperikon

Обр. 4. Пчеларово. Оброчна плочка на Тракийския конник от светилище при Пчеларово, съхранявана в РИМ-Кърджали

Fig. 4. Pchelarovo. Votive plaque of the Thracian Horseman from the sanctuary at Pchelarovo, kept in Kardzhali Regional Museum of History

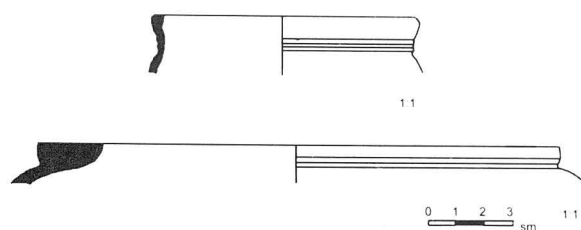
рово, което се намира на около 9 км по права линия от Перперикон.

Друг паралел на оброчния релеф е плочката от землището на Бей-къой, дн. Големанци, Хасковско (Велков 1922, 250). В землището на селото наред с плочката на Тракийския конник са открити и множество метални предмети (Велков 1922, 250). В това съобщение се предполага, че въпросните находки са от Перперикон или Хиперперакион (Велков 1922, 250). За съжаление не е ясно как изглеждат предметите и къде се съхраняват в момента.

Ролята на женските изображения върху паметниците на Тракийския конник и мненията по въпроса са вече дискутирани в научната литература (Стоянов 1987, 18-19). В други изследвания, посветени на тракийския конник, образът на жената също е разгледан (Boteva 1997, 28). Оброчната плочка от Перперикон за съжаление не е запазена в цялостен вид, което допълнително затруднява интерпретирането ѝ. Върху запазената част няма посветителен надпис. При споменатият непубликуван досега оброчен релеф на тракийския конник от РИМ Кърджали също нямаме такъв, въпреки, че е цялостно запазен. Присъствието на жената върху релефите на тракийски конник и липсата на други елементи върху релефа все още не е изяснен в литературата. Липса на олтар, дърво и други предмети при тези сцени говорят за еднаква позиция на жената и конника в йерархията (Boteva 1997, 28).

За датировката на оброчния релеф спомагат намерените с него метални предмети, керамика и точните аналогии. Заедно с плочката се намират керамика - две устия от питоси и гърнета, купи - силно горели и фрагмент от червенолакова чашка (обр. 5). Червенолаковата чашка е с перфектни аналогии от римската керамика от комплекса на вила Армира - чаши, тип III (Кабакчиева 1986, 18). Също така датиращ може да бъде и един фрагмент от купа с хоризонтален перваз на устието. Формата е известна и от северозападния квартал на Перперикон, сигурно датирана в стратиграфски нива от втората половина на III век (Овчаров, Димитров 2008, 211-212). Останалата керамика е силно фрагментирана - главно стени от недобре пречистена глина със слабо червенолаково покритие.

Основавайки се на релефа, представен върху оброчната плочка от Акропола на Перперикон, както и на нумизматичните материали - бронзови монети от времето на имп. Гордиан III (238-244) и Филип Араб (244-249), изграждането на храма може да се датира към или малко след средата на III век. Друго доказател-

Обр. 5. Перперикон. Римска керамика от храма, свързан с Тракийския конник

Fig. 5. Perperikon. Roman pottery from the temple, related to the Thracian Horseman

ство за датирането на култовата сграда в този период е фактът, че тя не е прекъсната от крепостната стена, която заобикаля храма. Самото издигане на крепостните стени на Акропола на Перперикон е датираното на базата на сигурни стратиграфски данни по времето на Аврелиан или началото на управлението на имп. Диоклециан (Овчаров, Димитров 2008, 207-208).

Със сигурност оброчният релеф е бил вграден в една от специално изсечените в скалната основа ниши. Подобни храмови комплекси с ниши за поставяне на оброчни релефи, свързани със Силван и Диана, са известни от Филипи (Collart 1937, 407, Pl. LXVI), като на места дори скалната материкова основа е издълбавана като оброчни релефи (Collart 1937, 442-443, Pl. LXXII-LXXIV). В последно време се обнародваха известни данни за храмов комплекс, свързан с култа към Тракийския конник от светилище близо до град Сливница (Boteva 2011, 84-105). Разкритата и проучена там сграда е с правоъгълна форма (Boteva 2011, 88, Fig. 3), а един от намерените капители в храма е идентичен с този от Перперикон (Boteva 2011, 91, fig. 8).

В заключение, бих посочил, че става въпрос за храм на Тракийския конник, който е обслужвал нуждите на Акропола на Перперикон през римската епоха. Днес все още не може да се установи със сигурност докога е функционирал култовият комплекс. Като обща горна хронологична граница можем да поставим средата на IV - началото на V в. Тази датировка е единствената възможна, на базата на нумизматичните и стратиграфските данни от вторият строителен период на храма, когато подовото ниво във вътрешността на сградата е повдигнато и интериорното пространство е използвано за други цели (Овчаров, Коджаманова, Димитров 2012, 432-433). Напоследък се доказва, че има доста плочки на Тракийския конник, които може да се датират към периода на късната римска императорска епоха (Ботева 2008, 212-224; Boteva 2011, 84-105).

Цитирана литература:

- Аладжов 1994:** Д. Аладжов. Оброчна плочка на тракийския херос от с. Тракия, Старозагорско. - Известия на музеите в Югоизточна България, 17, 1994, 59-63.
- Ботева 1988:** Д. Ботева. Оброчните плочки на тракийския конник като знакова система. Rés.: The Votive Tablets of the Thracian Horseman as a Sign System (an Attempt at a New Typology). - Terra Antiqua Balcanica, 3, 1988, 110-119.
- Ботева 2008:** Д. Ботева. За датирането на тракийските посветителни паметници. - Известия на Регионален Исторически Музей Русе, 12, 2008, 212-224.
- Велков 1922:** В. Велков. Новооткрити старини. - Известия на Българския Археологически Институт, 11, 1921-1922, 244-251.
- Кабакчиева 1986:** Г. Кабакчиева. Керамиката от вилата при Ивайловград, II-IV век. - Разкопки и проучвания, 15. София, 1986.
- Овчаров, Димитров 2008:** Н. Овчаров, З. Димитров. Северозападният квартал от Акропола на Перперикон през римската и късноримска епоха (втора половина на III - началото на V в.). - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, 3, 2008, 204-229.
- Овчаров, Димитров, Коджаманова 2012:** Н. Овчаров, З. Димитров, Д. Коджаманова. Редовни археологически разкопки на Перперикон през сезон 2011. - Археологически открития и разкопки, 2012, 431-433.
- Стоянов 1987:** Т. Стоянов. За иконографията и семантиката на женските изображения в паметниците на тракийския конник. - Векове, 1, 1987, 18-30.
- Boteva 1997:** D. Boteva. A New Approach to the Monuments of the Thracian Horseman. - Archaeologia Bulgarica, 1, 1997, 25-30.
- Boteva 2011:** D. Boteva. The 'Thracian Horseman' reconsidered. - Journal of Roman Archaeology, 82, 84-105.
- Collart 1937:** P. Collart. Philippos. Ville de Macedoine. Paris, 1937.

Votive plaque with depiction of the Thracian Horseman from the acropolis of Perperikon (Abstract)

Nikolay Rusev

In 2011, during regular excavations of the ancient and medieval town of Perperikon, in the so-called Southern Slope Sector, a large rock-cut building was discovered. It was a temple, related to the cult of the Thracian Horseman. A beaten clay altar on the floor, grooves for draining away liquids, hooks for tying up animals, an Ionic capital, and niches for placing votive gifts that were deliberately carved in the northern wall: all evidence reveal the apparent cult functions of the complex.

During the investigations of the temple, a fragment was discovered of a votive plaque that was once placed in a niche. The relief is carved of white marble. The scene on the plaque is among the most popular on such monuments – the horseman and a woman standing in front of him. The figure of the horseman lacks the head and part of the body, but it can be seen that he wears high

Thracian boots. The woman is depicted wearing a long garment. There are numerous parallels of the newly-discovered votive relief. Following the existing typology of votive plaques, the one under consideration probably belongs to the so-called "image-narrative". A votive relief from the sanctuary at Pchelarovo, at present in Kardzhali Regional Museum of History, has the same composition, but is made of gray marble.

The votive relief is an important element of a temple from the pagan period of Perperikon. On the grounds of the precise stratigraphic evidence, the numerous finds and the parallels, the building's construction could be dated to the middle of the 3rd c. or slightly later. It functioned as a temple until the late 4th - early 5th c., after which the floor was raised and the building lost some of its sacred functions.

Фрагмент от втори *vas diatretum* от Сердика

Марио Иванов

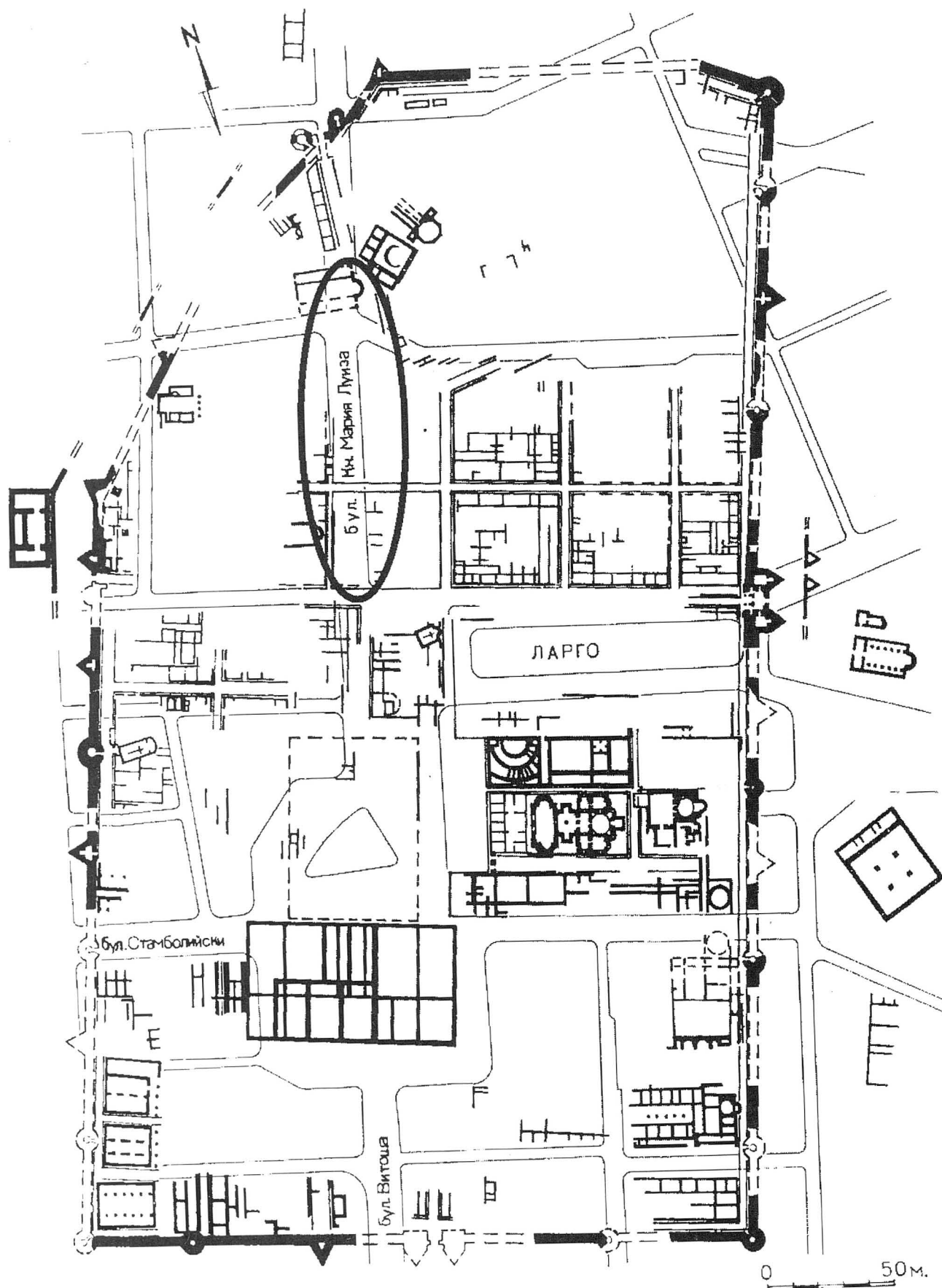
Луксозните стъклени съдове с ажурна декорация, известни в специализираната литература като *vasa diatreta*, присъстват неизменно във фокуса на изследователите вече десетилетия наред. Причината за нестихващия интерес към тези артефакти се крие в техническата сложност на тяхната украса, съчетана с изключителната им рядкост. Всеки *vas diatretum*, дори и във фрагментарен вид, заслужава специалното внимание, присъщо на шедьоврите от античността.

В периода 2010-2012 г. в центъра на София беше проучена значителна част от антична Сердика (обр. 1) с обща площ около 6000 кв. м. (вж. Иванов 2011; Иванов 2011а; Иванов 2012). В продължение на три археологически сезона последователно бяха разкрити антични улици и сгради в сектор Юг, сектор Север, сектор Централен и сектор Изток. Последният сектор - Изток - беше проучен изцяло през 2012 г. (Иванов 2013). При разкопките на източната част на една от големите късноантични сгради в този сектор беше открит фрагмент от стъклен ажурен съд с полеви инвентарен номер И 840, който ще бъде публикуван тук за първи път. Фрагментът произхожда от помещение 13 на сграда А5 (обр. 2). Открит е на дълбочина между + 539.00 и + 538.80, на 1,40 м от южната стена на помещението и на 0,30 м западно от по-късната стена, преграждаща помещението през VI в. От синхронните нива в помещение 13 произхождат 7 монети от втората половина на IV - началото на V в. В съседното помещение 12 на тази кота са открити 11 монети от последната четвърт на IV - началото на V в.

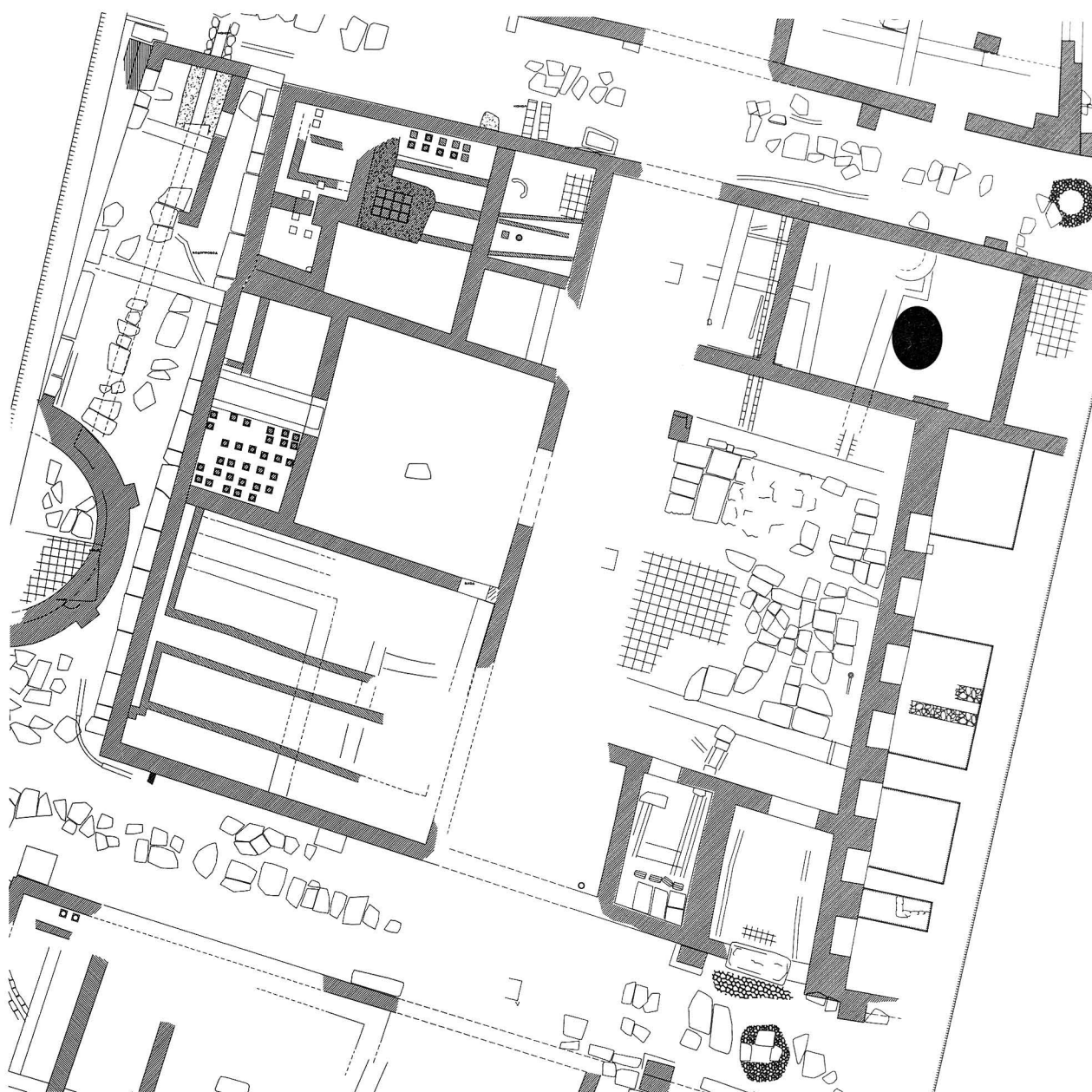
Фрагментът от *vas diatretum* (обр. 3) е с неправилна триъгълна форма и запазени размери 4,5 x 4,1 см, дебелина на стъклото - от 0,12 до 0,18 см. Идентификацията му като част от ажурен стъклен съд е на база запазените части от „мостчета“, свързващи основното тяло на съда с ажурната украса. Върху външната повърхност на фрагмента са запазени седем

подобни мостчета, разположени в три хоризонтални реда (обр. 4). Те са с размери, както следва: първи ред - едно мостче - 0,6 x 0,18 см, втори ред - три мостчета - 0,6 x 0,16 см, 0,56 x 0,19 см и 0,2 x 0,19 см (фрагментирано) и трети ред - три мостчета - 0,2 x 0,25 см, 0,2 x 0,16 см и 0,19 x 0,26 см. Върху външната страна на стъкления съд, между мостчетата, се наблюдават леки вдълбавания с неправилна форма, разположени вертикално и хоризонтално (обр. 5). Около основата на самите мостчета има допълнителни следи от обработка. По вътрешната страна на съда подобни следи липсват. Запазената част от тялото му (на съда), както и самите мостчета, са изработени от полупрозрачно, натурално оцветено стъкло с бял оттенък. Единствено на върха на мостчето, разположено най-близо до устието, е запазен съвсем малък участък със зелен цвят (0,16 x 0,16 см) от оцветяването на ажурната украса. Разстоянието между съхранените мостчета отгоре надолу е следното: между първи и втори ред - 1,34 см; между втори и трети ред - 0,86 см. Определянето на горната част на съда се обуславя от характерната плавна S-видна извивка от устието към средната част на съда. Хоризонтирането на стената на съда е на базата на визуалното подравняване в една равнина на мостчетата от ажурната украса (обр. 6). Липсата на вариационност във формата на вътрешната стена на съдовете *vas diatretum* не предизвиква съмнения в начина на оформяне на стените на сердикийския екземпляр. Разположението, размерите и разликата в разстоянието между мостчетата от първия и втория ред и тези от втория и третия ред показва, че ажурната украса на разглеждания съд най-вероятно се е състояла от два компонента: надпис и мрежа. На базата на изложените наблюдения върху особеностите на фрагмента и по аналогия с подобни изцяло запазени съдове е предложена графична реконструкция на целия съд (обр. 7).

Съгласно възстановката, сердикийски-

Обр. 1 Обхват на археологическите проучвания през 2010-2012 г. в общия план на Сердика
 Fig. 1. The scope of the archaeological investigations of 2010-2012, set in the general plan of Serdica

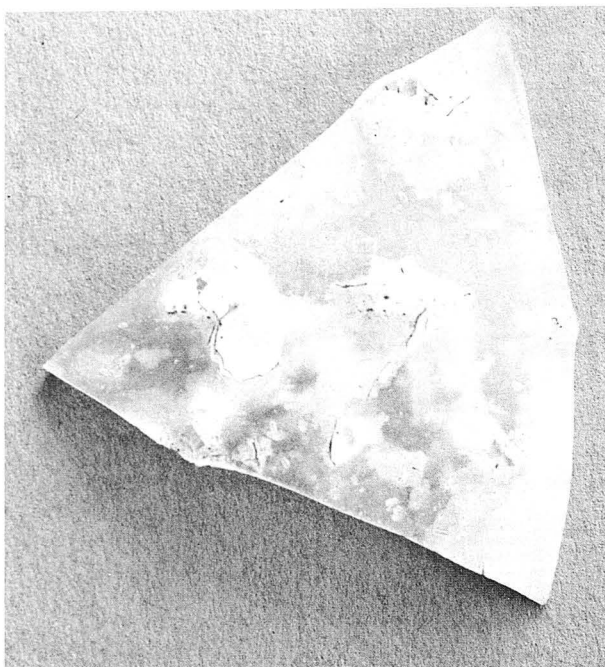

Обр. 2 Общ план на сграда A5 с местонамирането на фрагмента в помещение 13
Fig. 2. Ground plan of Building A5 with the finding place of the fragment in Room 13

ят *vas diatretum* е бил с диаметър около 11,5 см и височина 7,2 см. Според предложените класификации за тези съдове той принадлежи към група В - съдове само с мрежеста украса (Doppelfeld 1960, 412-413). Симетричното разположение на запазените мостчета ясно показва, че ажурната декорация е била също симетрична, тоест мрежа от регулярно редуващи се халки, а не фигурална. При по-рядко срещаните съдове с фигурална украса от група А разположението на мостчетата е нерегулярно, тъй като се обуславя от конкретиката на избрания мотив, който винаги е различен. По идентични съображения фрагментът от Сердика не може да се отнесе и към предложената неотдавна група С - съдове с комбинирана украса от мрежа и фигури (Ivanov

2004, 57).

Най-близки паралели за разглеждания съд дават екземплярите от Бригещио, Унгария (Barkoszy 1988, 218-219, Taffel CXVII, 555) и Корнинг мюзийм ъф глас (Whitehouse 1988, 29-30, Fig. 1-4). Те са използвани като прототип за хипотетичната възстановка на украсата на разглежданият тук съд. Интересна особеност на тези два екземпляра, както и на новият *diatretum* от Сердика, е формата на съдовете, която не е цилиндрично-конична, както е при повечето подобни артефакти, а е по-близка до полусфера. Подобно оформяне на съдовете обуславя по-малкия им размер във височина, респективно по-малък обем. Не е изключено точно тези екземпляри да са използвани като

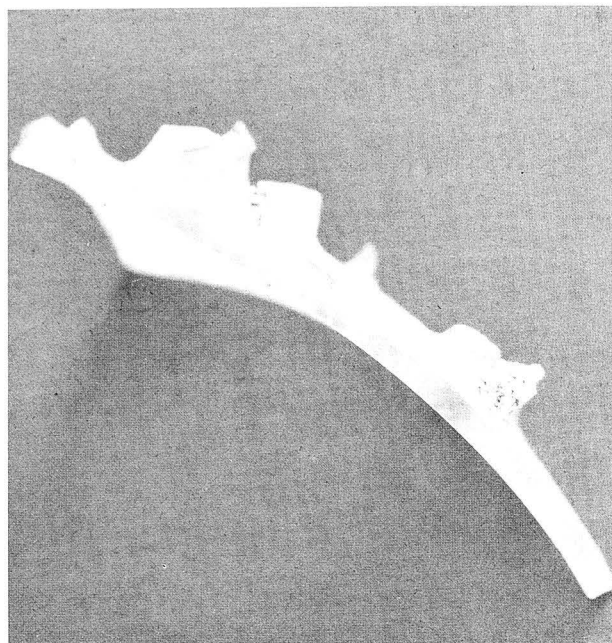

Обр. 3 Фрагментът от *vas diatretum* от Сердика. Снимка – авторът

Fig. 3. The fragment of *vas diatretum* from Serdica. Photograph by the author

kaniskia/ canistra - стъклени лампи с ажурна украса и метален държач (Whitehouse 1988, 28; Marianne Stern 2003, 100). Именно разглежданите няколко съда с полусферично-конична форма се отличават с по-малка вместимост, респективно - с по-малка тежест в напълнено състояние, което ги прави по-подходящи за окачване посредством метален обръч, висящ на бронзови верижки. Тази им функция се илюстрира най-добре от екземпляра от Корнинг, който е открит заедно с металните части (Whitehouse 1988, 29-30).

Новият фрагмент от Сердика е вторият подобен съд, откриван в града и изобщо четвъртият от територията на България. Към момента подобни луксозни изделия са засвидетелствани на много малко места в страната. Съдът от Ямбол е фрагментарно запазен и има цилиндрично-конична форма и ажурна украса в пет цвята (Dimitrova 1974). Няколко малки фрагмента от *vas diatretum* са известни и от проучванията на британския екип в Никополис ад Иструм (Shepherd 1999, 361-365). През последните години беше открит най-атрактивният екземпляр, произхождащ от голям късноантичен мавзолей в кв. Лозенец, София (Ivanov 2004). Едва ли може да има съмнение, че този уникален съд е принадлежал на високопоставен гражданин на Сердика. Разглежданият в настоящото съобщение фрагмент е открит в една от големите градски резиденции на Сердика,

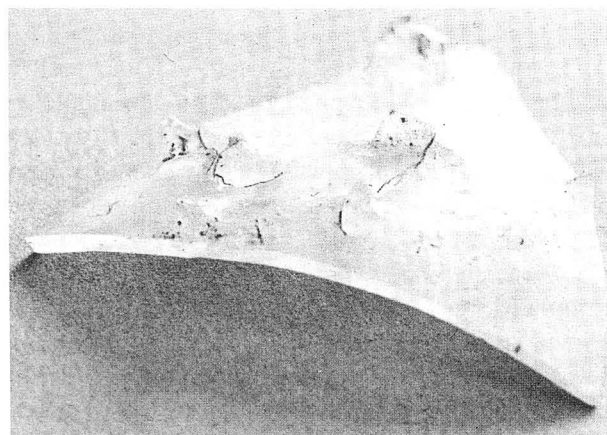

Обр. 4 Стъклени мостчета върху фрагмента, свързващи основата на съда с ажурната украса. Снимка – авторът

Fig. 4. Glass stems on the fragment, linking the base of the vase with the open-work decoration. Photograph by the author

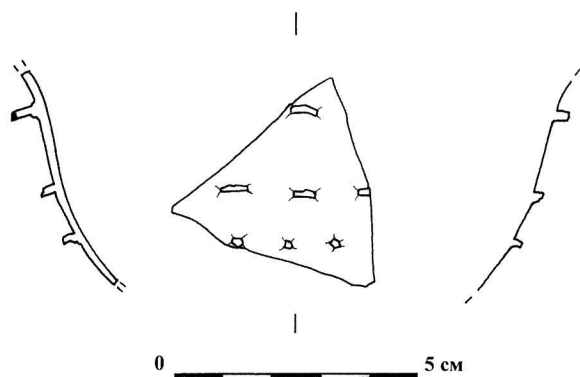
заемаща цяла инсула. Наличието на множество помещения, голям вътрешен двор и откритите фрагменти от мозаечни подове (вж. Иванов 2011, 6; Noeva, in print) подсказват значителни финансови възможности и благосъстояние на собственика на ажурния стъклен съд. Наличието на два екземпляра от подобна луксозна продукция в Сердика са допълнително свидетелство за разцвета на града през IV в. Вероятно бъдещите археологически проучвания ще добавят и други находки на подобни редки съдове.

Хронологията на фрагмента от Сердика се определя от общата хронология на ажурните

Обр. 5 Хоризонтални и вертикални вдълбавания върху външната повърхност на фрагмента. Снимка – авторът

Fig. 5. Horizontal and vertical cavities on the external surface of the fragment. Photograph by the author

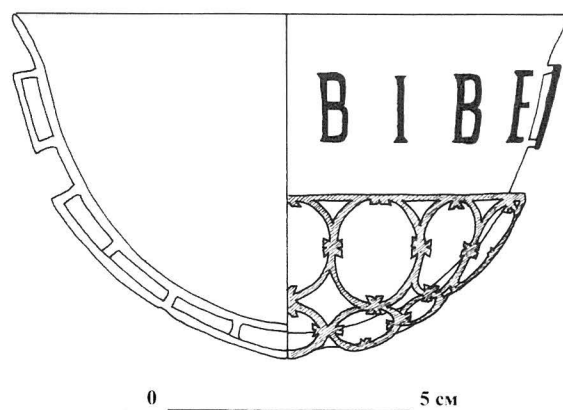

Обр. 6 Графично заснемане на фрагмента. Автор М. Иванов

Fig. 6. Graphic rendering of the fragment. Drawing by the author

стъклени съдове, както и от откритите в синхронните пластове монети и материали. По-горе беше споменато, че в помещение 12 и 13 са регистрирани 18 бр. монети от периода втора половина на IV - началото на V в. Датировката на съдовете *diatreta* като цяло е в границите на IV в. (Harden 1987, 239). Другият екземпляр от града е също от втората половина на IV в. (Ivanov 2004, 56). Подобно синхронизиране на двете находки от Сердика едва ли е случайно. Комплексната информация позволява да новият фрагмент да се датира като цяло във втората половина на IV век.

Описаните вдълбавания по външната повърхност на фрагмента (обр. 5) се дължат на допълнителната обработка на съда със специални инструменти и абразиви. Съществуват две мнения по отношение на технологията на изработка на съдовете *diatreta*. Според традиционното схващане, стъклената ажурна украса се изработва чрез пробиване, изрязване и шлифование на първоначално значително по-дебелите стени на съда (срв. Marianne Stern 2003, 98-99). Според друга, по-нова теория, основата и ажурната украса на съдовете се свързват заедно чрез пресоване на горещата стъклена маса на основата през перфориран междинен калъп. Проникналото през дупките на междинния калъп стъкло образува мостчетата, свързващи основата с ажурната украса. След отстраняването на калъпа така получената заготовка се обработва допъл-

Обр. 7 Хипотетична графична възстановка на сердикийския *vas diatretum*. Автор М. Иванов

Fig. 7. Hypothetical graphic reconstruction of the *vas diatretum* from Serdica. Drawing by the author

нително чрез изрязване, пробиване и шлифование до постигането на съответния мотив (Lierke 1995, 251-269). Отбелязаните по-горе следи от обработка върху външната повърхност на сердикийския фрагмент позволяват да се приеме по-скоро първия вариант на изработка - чрез постепенно отнемане, изрязване и оформяне на значително по-дебелата първоначално стена на съда. Хоризонталните и вертикални вдълбавания в стените на съда могат да се свържат с употребата на инструмент с въртяща се абразивна глава, с помощта на който е отнемана излишната стъклена маса под ажурната декорация и между мостчетата. Подобни следи едва ли биха останали, ако дейностите по довършване на *diatretum*-а се свеждат само до оформяне на ажурната украса. В този смисъл сердикийският фрагмент е ново скромно свидетелство по отношение на технологичните характеристики на разглежданата категория луксозни съдове.

В заключение може да се каже, че новият *vas diatretum*, открит в Сердика, е важен артефакт за изследването на късноантичното стъкларско изкуство не само в града, но и в ареала на източните провинции на римската империя. Въпреки фрагментарния си характер, съдът позволява важни наблюдения върху технологията на тези луксозни съдове и разкрива нови аспекти по отношение на тяхната функционална интерпретация.

Цитирана литература:

Иванов 2011: М. Иванов. Обект "Метростанция 8-II", гр. София, Античен период. - В: Археологически открития и разкопки през 2010г. София,

2011, 316-319.

Иванов 2011а: М. Иванов. Резултати от археологическите проучвания във връзка с

изграждането на Метростанция 8-II, София. - Паметници, реставрация, музеи, 3-4, 2011, 3-10.

Иванов 2012: М. Иванов. Археологическо проучване на обект „Метростанция 8-II“, гр. София, Централен сектор, Античен период. - В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 315-317.

Иванов 2013: М. Иванов. Археологическо проучване на обект Метростанция 8-II, сектор Изток, гр. София през 2012 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 290-292.

Barkoszy 1988: L. Barkoszy. Pannonische Glassfunde in Ungarn. Budapest, 1988.

Dimitrova 1976: A. Dimitrova. A *Vas Diatretum* from Thrace. - Journal of Glass Studies, 16, 1976, 14-17.

Doppelfeld 1960: O. Doppelfeld. Das neue Kölner Diatretglass. - Germania, 38, 3-4, 1960, 403-414.

Harden 1987: D. Harden. Glass of the Caesars. Mailand, 1987.

Ivanov 2004: M. Ivanov. *Vas diatretum* from Serdica.

- Archaeologia Bulgarica, 1, 2004, 51-57.

Lierke 1995: R. Lierke. *Vasa Diatreta*. Teil II: Die Herstellung des römischen Glasnetzbecher. - Antike Welt, 26, 4, 1995, 251-269.

Marianne Stern 2003: E. Marianne Stern. *Kaniskia*: Glass and Metal Openwork Lamps. - Annales du 15e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. New York - Corning 2001: Bristol 2003, 98-101.

Noeva in print: V. Noeva. Bodenmosaiken aus dem sog. Gebäude A5. - In: R. Pilinger, V. Popova-Moroz (eds.). Corpus des frühchristlichen Mosaiken Bulgariens. Wien, in print.

Shepherd 1999: J. Shepherd. The Glass. - In: A. Poulter (ed.). Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and Glass. London, 1999, 297-378.

Whitehouse 1988: D. Whitehouse. A Recently Discovered Cage Cup. - Journal of Glass Studies, 30, 1988, 28-33.

Fragment of a second vas diatretum from Serdica (Abstract)

Mario Ivanov

The present report discusses a fragment of glass open-work vase – *vas diatretum*, discovered in 2012 during excavations in the centre of Sofia (Fig. 1). The fragment was discovered at elevation 539.00-538.80 in Room 13 of one of the large Late Antique buildings that occupied an entire insula (Fig. 2). In the contemporary levels of the building, 18 coins of the second half of the 4th – early 5th c. were found.

The fragment of *vas diatretum* (Fig. 3) is of irregular triangular shape and dimensions as follows: 4.5 by 4.1 cm, 0.12-0.18 cm thickness of glass. On its outer surface, seven stems of the open-work decoration are preserved, organized in three horizontal rows (Fig. 4). They have the following dimensions: first row – one stem, 0.6 x 0.18 cm; second row – three stems, 0.6 x 0.16, 0.56 x 0.19 cm, and 0.2 x 0.19 cm (fragmentary); and third row – three stems, 0.2 x 0.25 cm, 0.2 x 0.16 cm, and 0.19 x 0.26 cm. On the external surface of the glass vase, between the stems, there are irregular concavities, situated vertically and horizontally (Fig. 5). The body of the vase and the stems are made of translucent, naturally coloured glass of white hue. On the top of the stem that is closest to

the rim, there is a small green piece of the open-work decoration.

Identifying the upper part of the vase depends on the typical S-shaped curve from the rim to the middle of the cup, and its horizontal position is based on the visual alignment in one plane of the stems of the open-work decoration (Fig. 6). The position, the dimensions and the different spaces between the stems of the first, second, and third row indicate that the open-work decoration consisted of two elements – an inscription and net. Based on the presented observations and following the parallels with similar entirely preserved vases, a graphic reconstruction of the vase is offered (Fig. 7).

According to this reconstruction, the *vas diatretum* from Serdica had a diameter of 11.5 cm and was 7.2 cm high. It belongs to Group B – vases with reticulated decoration only. The closest parallels of the discussed vase are the specimens from Brigetio, Hungary, and from Corning Museum of Glass, used as prototypes for the hypothetical reconstruction. One specific feature of the vase from Serdica is its hemispheric shape that predefined the smaller dimensions and volume. Probably,

such vases were used as *kaniskia*/ *canistra* – glass lamps with open-work decoration. Because of their smaller dimensions and weight, these *diatreta* were better suited for hanging by means of a metal ring, hung on bronze chains.

The newly-found fragment from *Serdica* is the second similar vase from the city and the fourth in Bulgaria. At present, such luxury items are known from *Yambol*, *Nicopolis ad Istrum*, and *Serdica*. The new piece clearly puts *Serdica* in the lead regarding these vases.

The chronology of the fragment from *Serdica* depends on the general chronology of the open-work glass vases and on the coins that were dis-

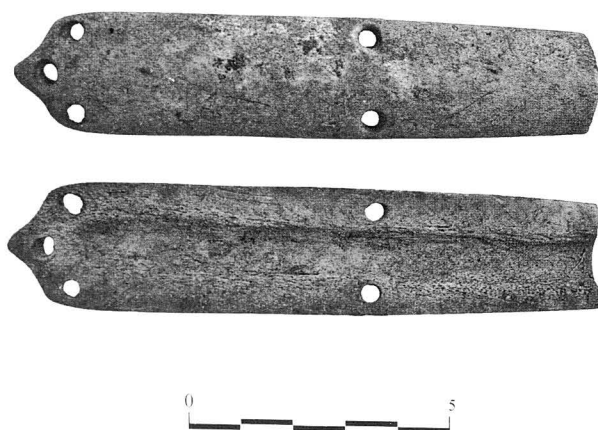
covered in the contemporary layers. The combined evidence indicates a date in the second half of the 4th c.

The concavities on the external surface of the fragment (Fig. 5) resulted from the additional treatment of the vase with special tools and abraders. These traces on the *diatretum* from *Serdica* could be seen as evidence that the vase was made through gradual cutting and carving of the wall that was initially considerably thicker. There would not have been such traces if the finishing work on the vase was limited to completing the open-work decoration after the vase was already formed on an intermediate mould.

Костена пластина от арбалет от средновековна Трапезица във Велико Търново

Деян Рабовянов

От втората половина на XII до средата на XV в. арбалетът се превръща в основно метално оръжие в по-голямата част от Западна и Централна Европа (Alm 1998, 21-25; Bachrach 2004; Contamine 1994, 132-137; Heer 1973; Kallmar 1971, 137-151; Rackevičius 2007; Serdon 2005, 23-32, 45-52). Въпреки доминирането на рефлексния лък в Източна Европа и Близкия Изток и тук той става популярно оръжие, особено във военни действия по море и при обсадата на крепости. Това се наблюдава не само в райони с изразено западноевропейско влияние като Прибалтика и Северозападна Русия (Медведев 1966, 90-93; Ekdahl 1992; Nadolski 1994, 129-131, 215-218; Nowakowski 1994, 96-101; Nowakowski 1998, 52-60; Rackevičius 2007, 59-60), но и на места, където арбалетът дълго време е бил отхвърлян, като Византия през XIV в. (Bartusis 1992, 331-333). Всъщност, той е отдавна използвано оръжие в арабския свят (Медведев 1966, 90; Nicolle 1999; Petrin 1992, 280-291), особено типично за Магреба.

Обр. 1. Костена пластина за арбалет от Трапезица, снимка Д. Рабовянов

Fig. 1. Bone plaque from a crossbow from Trapezitsa. Photograph: D. Rabovyanov

Едва наскоро обаче започна да се обръща внимание на ролята, играна от арбалета във военното дело на Второто българско царство. Данните от археологическите проучвания показваха, че през XIV в. неговото значение е далеч по-голямо, отколкото се смяташе преди (Рабовянов 2010а).

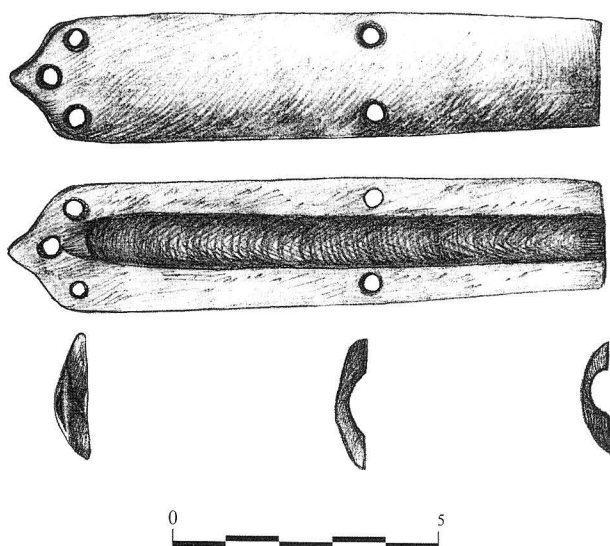
Именно новооткрит паметник, свързан с това оръжие - костена пластина от ложата на арбалет (обр. 1, 2), е предмет на настоящето съобщение. Тя не само е сигурно датирано свидетелство за употребата на арбалета в средновековна България, но е и първият паметник от този тип, открит в българските земи. Специфичната му форма и функция прави необходимо запознаването с него, за да се избегнат погрешни интерпретации или недооценяване на подобни образци, открити в бъдеще.

Местонамиране и описание на находката

Пластината е открита по време на редовни археологически проучвания на обект „Средновековен град Трапезица - сектор Южен“ във Велико Търново, проведени през 2011 г. Произхожда от боклучна яма¹, чиято стратиграфска позиция и откритите в нея 20 монети не оставят съмнение, че изкопаването и запълването ѝ е осъществено през 50-те години на XIV в. Това дава и сигурна датировка на периода на излизане от употреба на предмета.

Пластината е изработена от срязана надлъжно тръбеста кост на едро преживно животно (обр. 1). Гъбичното вещество отвътре е почти изцяло отнето. Пластината е огладена отвътре и отвън, но по външната ѝ страна липсва друга обработка, която да промени естествения про-

¹ Пластината бе открита в яма 38, разположена в квадрати CLVII² и CLVII¹⁴ и застъпена от пода на жилище 4, принадлежащо на жилищния квартал, построен в средата на XIV в. (Рабовянов 2010б, 117-118).

Обр. 2. Костена пластина за арбалет от Трапезица, рисунка Х. Хубанов

Fig. 2. Bone plaque from a crossbow from Trapezitsa. Drawing: H. Hubanov

фил на извивката на костта.

Получената форма наподобява силно издължен трапец, чиято по-широка основа е оформена като профилиран триъгълен издатък, а срещуположната по-тясна е равно отрязана. В профил наподобява срязана елипса, с равна основа и изпъкнал окръглен гръб (обр. 2). В равната основа, по протежение на дължината на пластината, чрез отнемане на материал, е оформен полуцилиндричен жлеб с дължина 9,8 см, ширина 1 см и дълбочина 0,4 см. Плоските кантове, заобикалящи жлеба, са широки 0,7-0,8 см, но десният се стеснява до 0,5 см, придавайки известна асиметричност на находката.

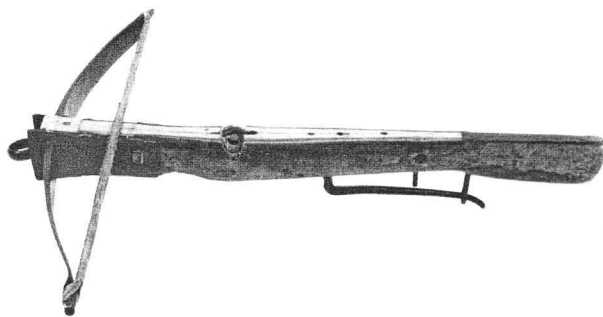
На 4,1 см от равноотрязаната основа на пластината, от двете страни на жлеба, на разстояние 0,1 см от него, са пробити два кръгли отвора с диаметър 0,4 см. Те също не са съвсем симетрични един спрямо друг. Други три отвора със същите размери ограждат основата на жлеба в профилно оформената триъгълна страна на пластината. Петте отвора са служили за приковаване на пластината към дървената ложа на оръжието посредством клинове. Отворите са малко по-широки и неправилни откъм закръгления тил на пластината, факт, свидетелстващ, че пробивите със свредел са правени именно от тази страна.

Като се изключи профилираният триъгълен издатък върху едната къса страна, пластината не е украсена. Този издатък е по-скоро резултат от необходимостта да има още един отвор за приковаване срещу основата на жлеба, с което да се осигури по-сигурно закрепване.

Размери: дължина - 11,2 см, ширина - 2 см на тясната и 2,35 см на широката страна, деб. 0,5-0,56 см. Пол. инв. номер 3049.

Характер и функция

Като оръжие, изработвано основно от органични материали, арбалетът трудно се съхранява. Това обяснява защо почти липсват запазени образци, по-ранни от средата на XV в. В полето на изследванията остават отделни негови части, изработвани от метал, кост и рог, като "ореха", стремето, спусковата ръчка и кука за опъване. По-рядък и неособено познат елемент е пластината от кост и по-рядко от рог, покриваща горната част на ложата, разположена между спусъка и лъка (обр. 3, 4). Важно е да се отбележи, че тя не е задължителен елемент за оръжието и е типична най-вече за арбалетите от Централна Европа и Германия (Пейн-Голлуей 2005, 127-128, 169; Alm 1998, 36-37, 48; Heer 1973, 60; Rackevičius 2007, 61-64). Основната функция на тази част е била да предпазва ложата на арбалета от изтъркване, причинено от бързото движение на дебелата тетива и стрелата, като последната е получавала и по-сигурно насочване чрез жлеба. Същевременно, светлата пластина от кост или рог се е откроявала върху тъмния фон на дървото и му е придавала изразен декоративен ефект. Откриваните досега подобни елементи (в по-голямата си част фрагментирани) са дълги до 26 см, широки от 2,4 до 3 см и дебели между 0,3 и 0,5 см (обр. 4). Принадлежали на напълно развити като оръжие арбалети, те отразяват и тяхната форма. Пластините са правоъгълни, тесни към спусъка и забележимо разширяващи се, най-често с отстъп, към лъка. Подобно оформление се обуславя от профилираната форма на ложата на оръжието, което става

Обр. 3. Ловен арбалет от 1528 г. по <http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=7516&page=2&pp=30&highlight=crossbows>

Fig. 3. Hunting crossbow from 1528, after <http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=7516&page=2&pp=30&highlight=crossbows>

най-широко при спусъка с “ореха” и при лъка. Пространствата между тях и приклада са забележимо по-тесни. Това намалява теглото, без да нарушава здравината. В повечето случаи гърбът на пластините е надраскан, за да улесни залепването към ложата, но винаги има два или три отвора за клинове, осигуряващи допълнително закрепване (Durdík 1973; Rackevičius 2007, 61-64; Wojciechowski 1989, 493). Запазе-

ните паметници от този тип, които произхождат от археологическа среда, хронологически близка до находката от Трапезица, са основно от Централна и Източна Европа (Чехия, Полша, Литва и Скандинавия) (обр. 4) (Alm 1998, 36-37, 48; Durdík 1973; Rackevičius 2007, 61-64; Wojciechowski 1989, 493). Те датират най-рано от края на XIV, но основно от XV и XVI в., и са от по-развитата профилирана форма. Досега в

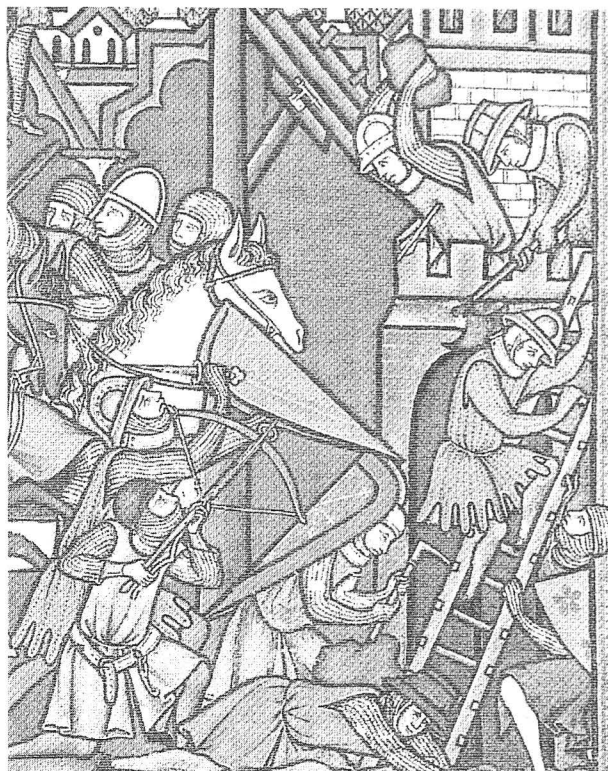

Обр. 4. Костени пластини за арбалет от Вилнюския замък по Rackevičius 2007, 62, Fig. 3
Fig. 4. Bone plaques from a crossbow from Vilnius Castle, after Rackevičius 2007, 62, Fig. 3.

България не бяха откривани такива предмети, а от територията на Източните Балкани е познат един фрагмент от Сталач в Сърбия. Той има ширина 2,4 см и запазена дължина 6,3 см и е свързан със защитата на града, просъществувал през последните три десетилетия на XIV и началото на XV в. (Minić, Vukadin 2007, 6-9, 153, 231)². Не може да се каже дали фрагментът е принадлежал на пластина, подобна на трапезишката или на такава с по-сложна форма, но той така или иначе е останал неопределен в представящата го публикация.

Особеностите във формата и размерите на пластината от Трапезица насочват към определени заключения. На първо място дължината ѝ (11,2 см), при равно отрязания ѝ и загладен преден край показва, че находката е била част от съставна пластина. Пространството между спусъка и лъка на арбалета е преодоляно чрез две или три допиращи се части. Макар и порядко използван като решение, подобен прием не е изключение, вероятно при отсъствие на подходящ материал за изработка на цяла пластина (обр. 3). В конкретният случай е трудно да се установи оригиналната дължина на този елемент. Поради използване на по-къси, но с по-голяма сила на опъване композитни и стоманени лъкове през XV и XVI в., стрелите, а съответно и пластините между спусъка и лъка на оръжието, стават по-къси (Rackevičius 2007, 61-64). Тенденцията обаче се наблюдава още през средата на XIV в. в Германия (Alm 1998, 30). По този начин интересуващите ни пластини през XV в. са вече не по-дълги от 26-28 см. Отчитайки, че като цяло стрелите за арбалети от периода преди XV в. са по-дълги, трябва да се предположи наличието на още една, а по-вероятно - две пластини с правоъгълна форма и дължина около 10 см за оръжието, на което е принадлежала находката от Трапезица.

Друга важна информация дава формата на пластината. Въпреки по-широкия си заден край тя трябва да се отнесе към образците с непрофилирана (без стесняване) правоъгълна форма. Те са употребявани при арбалети, чиято ложа е с еднаква широчина по цялата си дължина. Това е и най-старата форма на оръжието която остава непроменена и се запазва при някои по-примитивни или по-евтини арбалети дори след усъвършенстването му в края на XIV-XV в. (Alm 1998, 7). Арбалетът с права, непрофилирана ложа всъщност е типичното средновековно оръжие за периода до края на XIV в. (обр. 5).

Обр. 5. Миниатюра от Библията на Мацйеловски, Северна Франция ок. 1270 г. по Serdon 2007, 178, Fig. 89
Fig. 5. Illumination from Maciejowski Bible, Northern France, c. 1270, after Serdon 2007, 178, Fig. 89

Гърбът на пластината от Трапезица има полуелипсоидно сечение. Оставен е неизравнен и ненадраскан, за да се улесни залепването му към основа, както е обичайно за тези паметници (обр. 4). Очевидно майсторът е разчитал големият брой нитове (5 на брой) да осигурят стабилно закрепване към дървената ложа. Допълнителна причина тилът на пластината да не е заравнен е, че това би довело до счупването ѝ, при наличието на толкова дълбок жлеб (обр. 2).

Защо подобен добре изработен и със сложна форма предмет, който очевидно не е счупен, е попаднал в боклучна яма, остава неясно. В яма 38, а и на цялата проучена площ на обекта (ок. 900 кв. м) досега не бяха открити други части от арбалет. Възможно е да става въпрос за изхвърлена неуспешно направена пластина, или пък за сменена такава. Независимо от това, разглежданият паметник допълва с нова информация данните за употребата на арбалета през средата на XIV в. в българската столица (Рабовянов 2010а). От особено значение е, че той се явява пряко доказателство, ако не за направа, то за осъществяване на поправка или производство на необходими части за арбалет в Търновград. Следователно, едно вносно оръжие, така диaboлично описвано от Анна Комнина в края на XI в. и традиционно свързвано

² Сталач е унищожен от султан Муса през 1413 г.

със западноевропейците, вече е станало познато и използвано в българските земи. Същевременно, изработването на толкова специфичен като форма и функция предмет по образец, е поредното свидетелство за наличието на специализирани работилници за обработка на кост

в средновековната българска столица (Рабовянов 2011, 69).

Сигурната хронологическа среда на находката (50-те години на XIV в.) и опростената ѝ форма я правят един от най-ранните паметници от този тип в Европа.

Цитирана литература:

Медведев 1966: А. Медведев. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. Москва, 1966.

Пейн-Голлуэй 2005: Р. Пейн-Голлуэй. Книга арбалетов. Москва, 2005.

Рабовянов 2010а: Д. Рабовянов. За употребата на арбалета в средновековна България. - Във: Велико-търновският университет „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология. 1. Велико Търново, 2010, 561-570.

Рабовянов 2010б: Д. Рабовянов. Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията. - Археология, 2010, 3-4, 103-122.

Рабовянов 2011: Д. Рабовянов. Средновековни костени апликации за колчан от хълма Трапезица, Велико Търново. - Археология, 2011, 2, 53-72.

Alm 1998: J. Alm. European Crossbows. Leeds, 1998 (=Royal Armouries Monograph, 3).

Bartusis 1992: M. Bartusis. The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453. Philadelphia, 1992.

Contamine 1994: P. Contamine. War in the Middle Ages. Oxford, 1994.

Durdík 1973: T. Durdík. Kostěné obložení sochy kuše v Českých a Moravských nálezech. - Archeologické rozhledy, 3, 1973, 344-345.

Ekdahl 1992: S. Ekdahl. Die Armbrust im Deutschordensland Preussen zu Beginn des 15. Jahrhunderts. - Fasciculi Archaeologiae Historicae, 5, 1992, 17-48.

Heer 1973: E. Heer. Notes on the Crossbow in Swit-

zerland. - Arms and Armour Annual, 1, 1973, 56-65.

Kalmar 1971: J. Kalmar. Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.

Minić, Vukadin 2007: D. Minić, O. Vukadin. Srednjovekovni Stalać. Beograd, 2007.

Nadolski 1994: A. Nadolski (red.). Polska technika wojskowa do 1500 roku. Warszawa, 1994.

Nicolle 1999: D. Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. London, 1999.

Nowakowski 1994: A. Nowakowski. Arms and Armour in the medieval Teutonic order's state in Prussia. Łódź, 1994.

Nowakowski 1998: A. Nowakowski (red.). Uzbrowienie w Polsce średniowiecznej 1450-1500. Toruń, 1998.

Petrin 1992: N. Petrin. Philological Notes on the Crossbow and Related Missile Weapons. - Greek Roman and Byzantine Studies, 3, 1992, 265-291.

Rackevičius 2007: G. Rackevičius. The crossbow – the weapon of the invaders and defenders of the Vilnius Castle (The late 14th-early 15th centuries). - Fasciculi Archaeologiae Historicae, 20, 2007, 59-70.

Scalini 1996: M. Scalini. The Armoury of the Castle of Churburg. Udine, 1996.

Serdon 2005: V. Serdon. Armes du diable. Arcs et arbalètes au Moyen Age. Rennes, 2005.

Wojciechowski 1989: T. Wojciechowski. Znalezione fragmenty kuszy na ziemiach polskich. - Kwartalnik historii kultury materialnej, 37, 1989, 481-496.

Bone plaque of a crossbow from medieval Trapezitsa in Veliko Tarnovo (Abstract)

Deyan Rabovyanov

The paper presents a bone plaque from the stock of a crossbow, found during archaeological investigations in the Southern Sector of Trapezitsa – the second citadel of the medieval Bulgarian capital Tarnovo. The artifact was discovered in waste pit, the filling of which is dated with coins from the 1350s.

The plaque is made of a sawn long bone (Figs. 1, 2) and has rectangular shape, with a carved tang on one of the short sides. It is 11.2 cm long, 2/2.35 cm wide and 0.5/0.56 cm thick. On the flat side, there is a groove, 9.8 cm long, 1 cm wide and 0.4 cm deep.

Undoubtedly, the plaque served to cover the top

of a crossbow's stock between the trigger and the bow. There are such examples from intact weapons (Fig. 3), as well as finds from archaeological sites (Fig. 4). The small dimensions and one of the short sides that is sawn flat indicate that it was part of a composite plaque of a crossbow. That is to say that for the distance between the trigger and the bow, several touching plaques were needed (probably three). The simple shape indicates that the plaque belonged to a weapon with simple stock of constant width (Fig. 5). What is unusual is the absence of streaks on the back of the plaque to facilitate the gluing. The probable reason could

be the large number of holes for fastening with rivets – or the plaque was left unfinished.

The artifact from Trapezitsa provides new and well-dated evidence of the use of crossbows in Medieval Bulgaria, that in the 14th c. seems to have been wider than previously thought (Рабовянов 2010a). This is one of the earliest artifacts of this type, discovered so far. In the same time, the plaque indicates the presence of specialized bone-carving workshops in the Bulgarian capital, capable of manufacturing objects of specific shape and function, following foreign models.

Милена Тонкова. P. Kiashkina, A. Bojkova, T. Marvakov. A Guide to the collections of the Archaeological Museum of Nessebar, Nessebar, 2012. Published for the Archaeological Museum of Nessebar by Vessela Publishers.

През 2012 г. бе публикуван луксозният гид на колекциите на Археологическия музей в Несебър. Автори на публикацията са директорът на музей „Старинен Несебър“ Петя Кияшкина, доцент д-р Анелия Божкова от Националния археологически институт с музей при БАН и Тодор Марваков, уредник в АМ Несебър. Книгата съдържа текст с архивни и модерни снимки на археологически и архитектурни паметници от Несебър, както и богато илюстриран каталог. Изданието има 192 страници и 128 образа. В каталожната част са представени с великолепни фотографии (дело на Драгомир Ушев) и кратки анотации 128 избрани образци от всяка една от колекциите на музея. Преводът на английски език е на доц. д-р Петър Делев от СУ „Кл. Охридски“. Качествената полиграфия на книгата е визитка за пловдивското издателство „Vessela Publishers“ и печатницата „Poligraph commerce“. Гидът на АМ Несебър е публикуван с подкрепата на Фондация „Левентис“, още един израз на ангажирането ѝ с опазването на културното наследство на Несебър.

Книгата е водач към богатите колекции на музея. В същото време тя има качества на стойностна научна публикация, тъй като нейните автори са изследователите на археологическото наследство на Несебър през последното десетилетие.

В уводната статия на книгата Петя Кияшкина проследява историята на музея и най-важните етапи на археологическите проучвания на Месамбрия-Месемврия-Несебър. Този кратък очерк създава най-обща идея за изявеното място на Несебър като град-музей, вписан в листата на ЮНЕСКО за световното културно наследство. В статията са представени основните проучватели на археологическото наследство на града и най-важните открития. Проследени са изследванията на древния град – от най-ранния научен интерес към неговото минало от XVIII в. и откриването на първите археологически находки от началото на XX в., през системните археологически разкопки през втората половина на XX в. и мащабните спасителни проучвания през последното десетилетие. Проследено е институционализирането на проучванията със създаването на музея през 1956 г. и изграждането на нова модерна сграда и експозиция през 1994 г. Представени са многобройните известни археолози, свързали името си с изследванията на древния град: Иван Гълъбов, Люба Огненова, Велизар Велков, Михаил Лазаров, Йорданка Чангова, Янка Младенова, Иван Карайотов, многогодишният директор на музея в Несебър Жана Чимбулева, Христо Прешленов и много известни историци. В библиографията към

гида са отразени най-важните техни публикации. През този период е проучена укрепителната система на античния и средновековен град – на полуострова и чрез подводни археологически разкопки, както и средновековни църкви, ранновизантийски бани, храмове, жилищни постройки и участъци от античния некропол на Месамбрия. Представени са и резултатите от най-мащабните и значителни археологически проучвания в последните години, извършени от екип, ръководен от авторите на настоящата публикация. По време на спасителни археологически разкопки през 2007 и 2010 г. е проучен квартал от античността и средновековието в северната част на Стария град, както и над 1300 гроба от античния и средновековен некропол на града. Част от най-представителните находки, открити по време на тези кампании са изложени в залите на музея и илюстрирани с прекрасни снимки в гида му. Те се публикуват тук за пръв път.

Необикновено богатите колекции на музея от първокласни образци на античното и средновековно изкуство – над 6000 археологически артефакти и икони, са представени от Анелия Божкова. Обърнато е внимание на факта, че освен високата им естетическа стойност, те притежават и важно качество за научните изследвания-повечето от тях са открити по време на археологически разкопки и имат ясен контекст. Това ги превръща в достоверен извор за историята на града. Каменни скулптури и релефи, епиграфски паметници, многобройни керамични съдове, великолепни бронзови съдове, изящни теракоти и представителни накити от злато и полускъпоценни камъни свидетелстват за частния и обществен живот на един богат и витален град.

Колекциите от различни категории артефакти са представени с кратки, но много информативни текстове. Най-голяма и най-разнообразна е колекцията от антични и средновековни керамични съдове, чрез които се проследява хронологията на града. Преобладава древногръцката и средновековна керамика. В каталога са илюстрирани някои от най-представителните образци на атическите чернофигурни, червенофигурни и чернофирнисови съдове, както и образци от елинистически съдове с *West Slope* украса с атически, малоазийски и понтийски произход. Представени са и характерните за града купи с релефна украса, вносни и местни. Колекцията от византийски съдове е илюстрирана с образци от сграфито и рисувана белоглинеата керамика.

Сред най-представителните паметници в изложбените зали са колекциите от антични каменни релефи и скулптури, представящи божества, герои, заслужили граждани, както и надгробни релефи. Многобройните антични и средновековни каменни надписи са от голямо значение за историята на града. Сред тях е известният надпис от III в. пр. Хр. за тракийския цар Садала, много важен документ за отношенията на Месамбрия със съседните тракий-

ски владетели.

Една от най-впечатляващите колекции на музея в Несебър е съставена от ювелирни изделия. Тя е сред най-значителните колекции от предримски накити в българските музеи. Високохудожествените накити от злато и полускъпоценни камъни са типични за града през елинистическата епоха. Характерни са и предназначения за погребението накити от златно фолио. Те са изделия както на местни ателиета, така и на известни ювелирни центрове, каквито са представените в каталога обеци, огърлици, диадеми, лента за крак, пръстени. Колекцията от антични теракоти е също забележителна – многобройни изцяло фигурки на божества, хора и животни, както и погребални релефи. Последните, изобразяващи протоме на богиня със специфичен жест и богата украса за глава, са типични за Месамбрия в период от няколко столетия – от V до III в. пр. Хр. Те предоставят нов поглед към модата на жителките на града, както и към техните вярвания.

Колекцията от икони от Несебърския музей е представителна извадка на значителното иконографско наследство от 13-19 в. на България. В залите

на музея са изложени образци от най-ранната средновековна иконопис, както и голям брой образци от 16-19 в. Основна част от тях са произведения на Несебърската иконографска школа. В галерията е обърнато специално внимание и на друга важна колекция – от монети (съкровища и отделни образци), които представят цялото монетосечение на града от предримската, римската епоха и средновековието.

В изданието е обособена и група от представителни артефакти, които макар и ограничени като количество са много важни за историята на града. Сред тях са емблематичните за месамбрийския некропол вносни бронзови хидрии със сцени от гръцката митология. Транспортни амфори от различни антични центрове, както и елементи от архитектурната декорация на жилища и обществени сгради от елинистическата и римската епоха също са част от експозицията на музея.

Новият гид на Археологически музей, Несебър е безценен водач за неговите посетители, но преди всичко той е едно великолепно издание с висока стойност за всички изследователи и ценители на древното изкуство.

Милена Тонкова

Константин Тотев, Валентин Плетньов. Византийско изкуство (Християнски реликви от Варненско XI-XIV век). Издателство „Славена“. Варна. 2011, 199 с., 81 цветни ил.

В средата на 2011 г., по повод XXVII Международен конгрес за византийски изследвания, проведен в София, беше издадена една скромна по обема си, но грижливо изработена книга с каталог, в която са представени 33 подобрени християнски паметника от фондовете на Регионалния исторически музей във Варна, музеите в Провадия и в Балчик и от няколко частни сбирки. Тъй като изданието е първо по рода си в България, смятам за необходимо да представя в следващите редове накратко този труд, който не само има несъмнени научни достойнства, но би могъл да бъде следван и като модел за изработване на други подобни издания.

На първо място трябва да споделя приятната си изненада от добре премислената структура на книгата, в която, рядко за такъв тип издания, е обърнато специално внимание на историческия контекст, върху който авторите са представили подобрените от тях паметници. Това е Първата глава от книгата, озаглавена Варненската епархия. Крепости и църкви (с. 9-18 и 19-29 за английския текст). В нея, в изключително стегнат, обобщен вид е представено развитието на Варненската епархия от възникването ѝ през IV в. до средата на XV век¹. Крепостите и

църквите се споменават на фона на политическите събития от същия период. Всъщност, тази по същество си уводна част от книгата е канавата, върху която авторите представят отделните групи паметници и впоследствие конкретните образци, включени в каталожната част на труда.

Втора глава, озаглавена Творби на християнския култ, е поделена на основните групи паметници, представени в книгата, а именно: 1. Процесийни кръстове, 2. Матрици и модели, 3. Икони и енкалпиони, 4. Медальони от стъклена паста и 5. Евлогии на св. Димитър, разделена на две части: Ампули кутрувии и Керамични съдове с монограм на св. Димитър. В тази глава, всяка обособена група от разглежданите паметници е представена в сравнително обобщен вид, съобразно специфичното им място, които те заемат във византийското изкуство. Това са малки, но достатъчно съдържателни статии, предназначени не само за специалисти, но и за по-широк кръг читатели с интереси в областта на източнохристиянската ритуалност и изкуство.

В каталожната част на книгата са представени десет процесийни кръста или елементи от тях, най-ранният от които е датиран в средата на X-XI век (№ 2), а най-късният – към XII-XIII век (№ 4). За съжаление, нито един от образците не е със съхранени медальони с изображения. Тази липса на особено интересните от гледна точка на изкуството декоративни елементи се компенсира отчасти от предметите от следващите ги три обособени групи – матрици

¹ По-подробно тази тема представя В. Плетньов. - Вж.: Плетньов, В. Изграждането на Варненската крепост и варненската митрополия (XI-XIV век). - В: Сборник Християнската култура в

Средновековна България. Велико Търново, 2008, 354-371.

и модели (№№ 11-12), Икони и енкалпиони (№№ 13-18) и Медальони от стъклена паста (№№ 19-21). Тъй като повечето от представените образци са едни от интересните произведения на византийското изкуство от средно и къснотизантийския период, те са били обекти на по-стари публикации на К. Тотев, В. Плетньов, В. Павлова, В. Степаненко и Г. Кузманов. № 20 обаче – стъклен медальон с изображение на Иисус Христос от втората половина на XII – началото на XIII век, е публикуван в книгата за пръв път. Предметите с №№ 22 и 23 са образците, които представят групата на ампулите кутрувии с образите на св. Димитър Солунски. Следващите предмети, включени в каталога под №№ 24-33 са дъна от купи с изписани върху тях монограми на св. Димитър. С изключение на първите две от тях, всички останали се публикуват в книгата за пръв път.

В обобщение ще спомена, че изследването е посветено на сравнително скромна дял от византийското приложно изкуство - в него са разгледани само няколко групи творби, достигнали до крайбрежните градове и крепости във Варненския регион. Някои от тях, изпълнени от скъпи метали, имат висока художествена стойност, а онези, върху които се четат дарителски надписи, са използвани като специални подаръци, вероятно с дипломатически цели или са били поръчани като израз на християнско благочестие. Други от паметниците обогатяват представата ни за сюжетното и стилово разнообразие на поклонническата продукция, свързана със Солун и покровителя му - св. Димитър. По-голямата част от разгледаната продукция е била пред-

назначена за ползване от по-широки кръгове от средновековното общество. Част от паметниците са стилово близки, а някои от тях са изработени дори чрез едни и същи матрици, модели и калъпи.

Както е прието за подобен род издания, в края на книгата е направено кратко заключение и са представени няколко десетки заглавия, включени като библиографско приложение. Особено достойнство на труда, което задължително трябва да се подчертае, е дублиращият текст на английски на всеки елемент от изданието, което го прави достъпен и за чуждите изследователи на византийското изкуство. Към качествата на изданието трябва да се добави и чудесният цветен печат, даващ възможност илюстративният материал да се възприема пълноценно.

Изводите от изследването на специфичните паметници от Варненско внасят яснота за високата динамика на развитие на Северното Черноморие, особено в края на XIII и XIV в., когато Варна е била най-голямото пристанище на България - факт, изрично споменаван в редица генуезки и венециански извори от епохата. В същото време се добива ценна информация за връзките на българския североизток и със Солун, и с Атон, което очевидно се дължи в значителна степен на развитието на поклонничеството към тези забележителни религиозни центрове, развили се от X век насетне.

В заключение ще спомена още веднъж, че въпреки малкия обем на книгата, като структура и метод на работа тя заслужава вниманието на колегията ни, на която я препоръчвам най-горещо.

Николай Марков

ЛII Национална археологическа конференция в Хисаря

От 28 до 31 май 2013 година в СПА комплекс Аугуста, Хисаря се проведе ЛII-та Национална археологическа конференция. Ежегодният научен форум беше открит от директора на НАИМ доц. д-р Людмил Вагалински и от кмета на община Хисаря инж. Пенка Ганева. Домакините създадоха изключително уютна и предразполагаща обстановка, в която да бъдат представени най-добрите резултати от теренните и кабинетни изследвания на българските археолози през 2012 година. Научните заседания започнаха с обобщаващ доклад изнесен от доц. д-р Митко Маджаров, който представи състоянието и проблемите на археологическите проучвания на територията на община Хисаря.

Приятен акцент в програмата на Конференцията беше гостуването на учени от Гърция - Dr. George Kakavas, Director of the Numismatic Museum, Athens и Yorka Nikolaou, Numismatic Museum, Athens и от Сърбия - Miloš Jevtić, Faculty of Philosophy, Belgrade University и Gordana Milošević, University of Belgrade, които представиха интересни нумизматични и археологически изследвания провеждани в двете държави. Това даде възможност за обмяна на мнения и археологически практики, а българската археология показва, че не е капсулирана само в обхвата на съвременните територии на държавата.

Вторият ден от НАК, както обикновено, беше посветен на най-интересните доклади от отчетите на археологическите секции. Секцията по Праистория, ръководена от доц. д-р Крум Бъчваров представи три доклада, от които безспорно се откриха резултатите от проучванията на „Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата“ изнесен от проф. д. и. н. Васил Николов. Докладът беше посветен на продължаващите проучвания на халколитната каменната отбранителна система в Северозападния сектор на селищната могила, където е открит къснохалколитен каменен бастион, както и на разкопките на къснохалколитния некропол, където са установени нови 18 гробни комплекса, между които и масов гроб.

Водещ на заседанията на Секцията за тракийска археология беше доц. д-р Милена Тонкова, която представи и доклад съвместно с Атанасиус Сидерис за българо-гръцките проучвания на многослоен обект от късния неолит и I хил. пр. Хр. при извора Халка бунар, Горно Белево, Старозагорско. Не по-малко интригуващи се оказаха и резултатите на Даниела Агре и Деян Дичев, които проучват владетелски дом от елинистическата епоха в м. Татар

маша, землище на Княжево, община Тополовград.

Секцията по антична археология, ръководена от доц. д-р Кръстина Панайотова, беше подбрала от сезон 2012 резултатите на Владимир Петков за Епископският комплекс на античния град в Сандански и последните проучвания на римската и късноантичната епохи в Сердика представени от Марио Иванов. Като логично продължение на темата беше представянето на първия доклад на Секцията за средновековна археология „Археологически разкопки на Метростанция 8-II“, изнесен от Снежана Горянова. Отново в контекста на провеждането на археологически проучвания в сложна градска среда бяха и резултатите от изследването на средновековни обекти в Пловдив, реализирани и презентирани от Елена Божинова, както и доклада на Кръстина Панайотова, Методи Даскалов „Ранновизантийска и средновековна крепост „Урдовиза“, гр. Китен“.

Един от положителните резултати в развитието на българската археология е нейната интердисциплинарност. Ето защо, обясним интерес предизвикаха докладите в този раздел. Гл. ас. д-р Никола Тонков доказва огромната полза от провеждането на предварителни геофизични проучвания на археологически обекти, което се отразява особено положително при работа по инфраструктурни трасета, където времето и средствата са в конфликт с научните цели на археологическото дирене.

Виктория Русева представи предварителните резултати от антропологическото изследване на костния материал от средновековния некропол в м. Палеокастро- Анхиало. Николай Шаранков представи изследването си върху късноантични еталонни бронзови мерителни чаши за насипни вещества от България в контекста на няколко подобни находки от останалите части на Римската империя и в светлината на историческите, метрологическите и юридическите извори от епохата. Тези еталони са използвани за контрол при събирането на данъци, раздаването на провизии във войската и търговията със зърнени храни. Удостоверените с императорски имена вместимости от Деултум (император Валент, 364-378 г.) и Берое (император Зенон, 476-480 или 484 г.) позволяват да се установят точните стойности на мярката секстарий и свидетелстват за постепенното уголемяване на стандартите за обем през IV и V в. сл. Хр. Встрани от официалните стандарти остават две изготвени от местни магистрати вместимости от Сердика и от района на Видин, които вероятно се отнасят към локална мерна система.

По време на традиционните професионални екскурзии бяха разгледани най-интересните обекти в НАР „ХИСАРЯ“: южната крепостна стена, ембле-

мата на града - южна крепостна порта, казармения комплекс при южната крепостна стена, двукорабната раннохристиянска базилика, римската семейна гробница, амфитеатъра, късно римския термален комплекс и Археологическия музей, както и археологически обекти в гр. Пловдив.

Съгласно наложилата се практика, в последния ден от конференцията се разглежда работата по Археологическата карта на България през изминалата година, като резултатите бяха докладвани от нейния координатор доц. д-р Георги Нехризов. Бяха изнесени и два доклада представящи конкретни теренни издирвания от Мария Гюрова и Кръстю Чукалев.

За седма поредна година се прави статистическа обработка на теренните археологически проучвания в България. Получените данни за сезон 2012, бяха анализирани и представени пред колегите на ЛП-

та НАК, проведена в гр. Хисаря от Иво Чолаков и Кръстю Чукалев. Критериите, по които е извършена статистическата обработка на данните са: датировка и вид на проучваните обекти; вид на проведените разкопки; вид на съпътстващите интердисциплинарни изследвания; институция на проучвателите; международно участие; местоположение на изследваните обекти; продължителност и финансиране на проучването. Събраната база данни за последните седем археологически сезона и нейният анализ, дава възможност за изграждането на стратегия за осъществяване на ежегодните теренни археологически проучвания, провеждани в България.

Конференцията завърши с годишната сбирка на Асоциацията на българските археолози, чиято дейност през 2012 г. отчете нейният председател доц. д-р Тотко Стоянов.

Бони Петрунова

Димитър Овчаров (1931-2013)

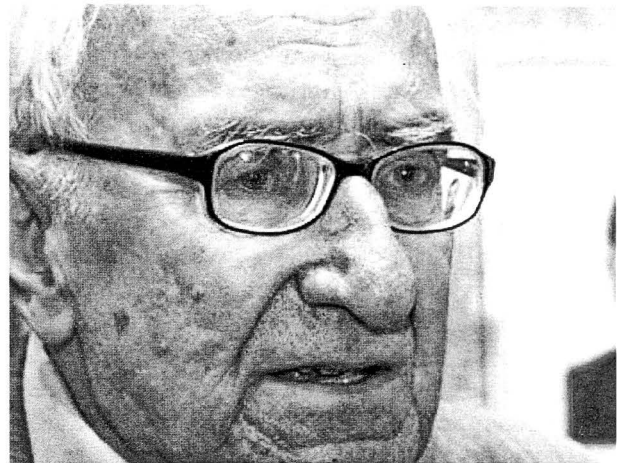
Димитър Савов Овчаров е роден на 28 април 1931 г. в София, където получил и средното си образование. По-късно завършва СУ „Св. Климент Охридски“, специалност „история“, профил „археология“. В периода 1956-1960 г. работи като уредник в Окръжен исторически музей Велико Търново. През 1960 година основава музея в Търговище и става първия му директор. От 1978 г. е научен сътрудник във Военноисторическия музей в София, а шест години по-късно е вече старши научен сътрудник в Археологическия институт с музей при БАН.

С научна работа Димитър Овчаров се занимава още от студентските си години. По-късно, служебните му задължения като музеен служител го карат да се занимава с проблеми от различни исторически периоди. Свидетелство за това са неговите публикации от областта на етнографията, новата история, музейното дело. Основните му интереси се съсредоточават в областта на археологията, но битността му на музеен работник го принуждава да изследва проблеми в широките хронологически граници от праисторията, античността и средновековието. От края на 80-те години на миналия век той трайно насочва усилията си към разработване на проблеми главно от византийското и българското средновековие.

В научните си дирения Димитър Овчаров винаги се е насочвал към слабо разработвани теми. Една от които е ранновизантийското крепостно строителство в българските земи V-VII в., защитена като кандидатска дисертация в СУ „Св. Климент Охридски“ през 1973 г. Излязла по-късно като книга, в която дава обобщаваща картина на византийското и раннобългарското крепостно строителство по нашите земи. Характера и същността на монументалното византийско изкуство и архитектура са отразени и в монографията „Паметници на ранновизантийското изкуство V-VII в.“ (в съавторство с М. Ваклинова).

Една от големите теми, в която влага изследователски жар и много сили в издирването, систематизирането и тълкуването на паметниците на народното изкуство, са графитите. В резултат на дългогодишния труд през 1987 г. защитава тезата „Средновековните рисунки-графити - извор за историята, материалната и духовна култура“ и получава научна степен Доктор на историческите науки.

Димитър Овчаров бе от хората със значителни умения в теренните археологически проучвания. Под негово ръководство са проучени няколко десетки обекта (праисторически, антични и средновековни). През 60-те години на миналия век той

започва разкопки във Велики Преслав по покана на Вера Иванова-Мавродинова и продължава да работи тук до 2003 г. Под негово ръководство голям колектив от специалисти разкопа крепостните стени на Велики Преслав, като към тези проучвания бяха приобщени и изследванията за укрепителната система на Плиска. Изследванията в Преслав по-късно са продължени в южната част на царския дворец и резултатите от него са обнародвани от ръководения от него колектив в монографията „Големият царски дворец във Велики Преслав. I. Преславската патриаршия през X в.“ (в съавторство с Ж. Аладжов и Н. Овчаров).

През периода 1980-1985 г. Димитър Овчаров ръководи международната експедиция с участието на специалисти от Русия, Чехия, Полша и България в проучването на ранновизантийската и раннобългарската крепост на Балчик.

Научните дирения на Димитър Овчаров са в няколко посоки: укрепителните системи през ранното българското средновековие; старобългарско изкуство и архитектура, изследвания за реабилитацията на прабългарите, чиято роля през 60-те години на миналия век е неоснователно премълчавана и пренебрегвана, както и проблемите на духовния живот в Първото българско царство, в частност с езическата и християнската религия. Той бе един от последните представители на археологическата наука, за които работата на терена бе толкова отговорна, колкото и кабинетните изследвания.

Наред с научните си занимания Димитър Овчаров обръща и специално внимание на музейната работа. Създател е на редица музейни сбирки във Велико Търново, Търговище, Омуртаг, Военноисторическия музей - София. Като директор на Националния археологически музей (1992-1993 г.) той създаде условия за разгръщане на активна научна музейна дейност. Организиран са редица изложби, но най-важното е, че възстанови след 50 годишно

прекъсване едно ключово музейно издание - Годишника на националния археологически музей.

Димитър Овчаров беше умел разказвач и това много му помагаше в популяризирането на археологическите постижения. Важна негова черта бе свободата на интерпретация, той умееше да вижда нещата извън традиционните обяснения

Организационния опит на Овчаров пролича в годините, когато беше ръководител на Секцията за средновековна археология в периода (1983-1993 г.). Той бе естествен водител на една от най-големите секции в НАИМ - БАН. Негова бе инициативата за станалите вече традиционни Декемврийски четения, докладите от които се издават в „Приноси на българската археология“, своеобразен орган на Секцията за средновековна археология. Като главен редактор на списание „Археология“ той положи много усилия за утвърждаване авторитета на археологията като наука.

Димитър Овчаров винаги е обръщал внимание на подготовката на младите хора в науката. Своя опит и знания той предаваше в лекциите си в СУ

„Св. Климент Охридски“, Нов български университет и Славянския университет.

Неговата гражданска позиция най-ярко бе илюстрирана с участието му в Клуба за гласност и устройство преди 1989 г. и Комитета за спасение на град Русе. Ерудицията и открития му характер му помагаша много в поддържане на добри отношения и приятелства, не само с хора на науката, но и с творци на изкуството.

Професор Димитър Овчаров беше сладкодумен разказвач. В дългите летни вечери на разкопките във Велики Преслав, той много картинно представяше истории и взаимоотношения в Археологическия институт, както и случки от археологическите експедиции, в които е участвал. Той ни учеше на тънкостите в археологията и същевременно ни предаваше своя жизнен опит. Притежаваше отлично чувство за хумор и това му помагаше да овладее и най-заплетените ситуации.

Отиде си един голям учен и широко скроен човек!

Ще ни липсваш, учителю!

Живко Аладжов

Цоня Дражева (1954 - 2013)

На 05. 06. 2013 година археологията загуби своята ярна следовница Цоня Дражева, докрай отдадена на каузата за опазване на културното наследство на България.

Тя завършва висшето си образование в Софийския университет св. Климент Охридски, със специалност „история“, профил „археология“ и втора специалност „философия“. През 1978 г. започва работа в Бургаския музей първоначално като уредник, а впоследствие като научен сътрудник и дългогодишен директор.

В периода 1999 – 2000 г. е директор на Центъра за музеи, галерии и изобразителни изкуства към Министерството на културата на Република България.

С името на Цоня Дражева се свързват повечето големи археологически открития в Бургаския регион. Тя ръководи и участва в проучванията на античния некропол в кв. „Победа“ в Бургас, късноантичната и средновековна крепост Голое при Лозарево, късноантичната и старобългарска крепост Маркели край Карнобат; участва в проучванията на римския град Деултум край Средец, крепостните стени, епископския център, манастира „Св. Никола“ и пещите за сграфито-керамика в Созопол, мегалитното тракийско светилище „Беглик таш“ край Приморско, църквата „Св. Параскева“ при устието на р. Ропотамо, крепостната стена на Ахтопол, крепостта Русокастро, крепостите на п-в Форос в кв. Краймо-

рие на Бургас, манастира „Св. Йоан Кръстител“ на о-в св. Иван при гр. Созопол.

През последните години Цоня Дражева с изключителна упоритост и постоянство, въпреки че беше вече поразена от болестта, предприе и организира в много сериозен мащаб археологически проучвания на древния античен град Акве Калиде при Бургаските минерални бани. В резултат на нейните усилия беше частично разкрита една от най-големите бани на Балканския полуостров, построени в началото на II в. от римския император Траян и използвана до днес. Тя е откривател и на едно уникално за българското средновековие съкровище от златни монети на императорите Константин IV и Юстиниан II, т.е. от времето на създаването на Българската държава.

За изключителните си открития в Акве Калиде

Цоня Дражева беше удостоена с отличието „Археолог на 2012 г.” на Министерството на културата на Република България след избор на петчленна специализирана комисия.

Цоня Дражева е автор на над 30 научни статии, доклади и съобщения, публикувани на страниците на специализирани издания в България и чужбина и на над 100 научно-популярни статии в списания и вестници от националния и местния печат.

Научните ѝ търсения бяха насочени предимно към църковната архитектура през късната античност и средновековието, както и в изследването на сграфито-керамиката от XI-XV в.

Като директор на Центъра за музеи, галерии и изобразителни изкуства Цоня Дражева организира няколко големи изложби в чужбина. Сред тях особено популярна и добила широка международна известност е изложбата в Рим, посветена на Византийското изкуство и културата на средновековните български столици Плиска и Велики Преслав,

Цоня Дражева беше член на Управителния съвет на Асоциация за екологичен и селски туризъм – от 1997 г., а от 2000 г. беше член-учредител на Управителния съвет и Настоятелството на Бургаската Гражданска Камара.

Освен като археолог и директор Цоня Дражева беше ключова фигура и в други сфери на културата и туризма. Тя беше член на Консултативен съвет по туризъм при Община Бургас и участник в авторски колектив на “Програма за развитие на туризма в Бургаска община” към “Стратегия за развитие на Бургаска община” и „Програма за развитие на туризма в община Созопол” - познания относно стратегическо планиране и регионално развитие и разработка на стратегически документи за развитие на общини; участва в разработване на стратегия за развитие на област Бургас в работна група “Туризм, търговия и услуги” - познания за регионалната политика в България, предприемаческите инструменти и

структурните фондове на ЕС и опит в мониторинг и оценка на програми за регионално развитие - планиране и финансово управление; участва като ръководител в подготовка на проектни предложения - “Културното наследство – отворено за света, достъпно за обществото” по Програма ФАР “Развитие на българския културен туризъм” 2003; консултант по Проект “Създаване и популяризиране на културния туристически продукт чрез реставрация на Южната крепостна стена и кула и строителство на обществена туристическа инфраструктура за хора с увреждания” по Програма ФАР “Развитие на българския културен туризъм” - опит в разработка и администриране на грантови схеми; научен ръководител по проект по ФАР „Трансгранично сътрудничество с Турция” с община Къркларели 2006 г. „Турция-България, културно взаимодействие и взаимно представяне на Къркларели и Бургас”.

За изключително плодотворната си дейност Цоня Дражева е награждавана многократно. Освен отличието „Археолог на годината за 2012 г.”, през 2011 г. тя получава специална награда и грамота от областния управител на Бургас за активна изследователска дейност, високи научни постижения и професионализма, с които ръководи и организира археологическите проучвания, консервацията и реставрацията на културно-историческите ценности в Област Бургас.

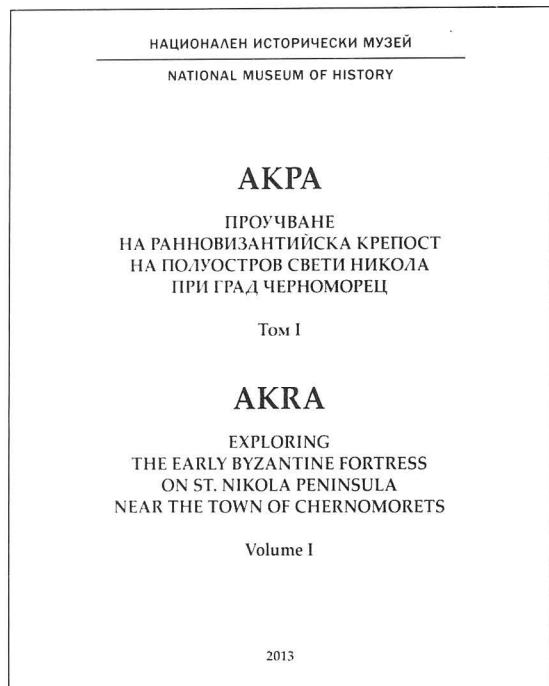
През 2012 г. Цоня Дражева получава награда и грамота от Министерството на икономиката, енергетиката и туризма за принос в съхраняването на българските традиции. Тези отличия са отново поради големите открития в античния град Акве Калиде.

Освен археолог и директор, Цоня беше изключителен приятел, лоялен колега и ерудиран събеседник. Клио я обичаше и тя положи знанията си и живота си на нейния олтар.

СБОГОМ, ЦОНЯ!

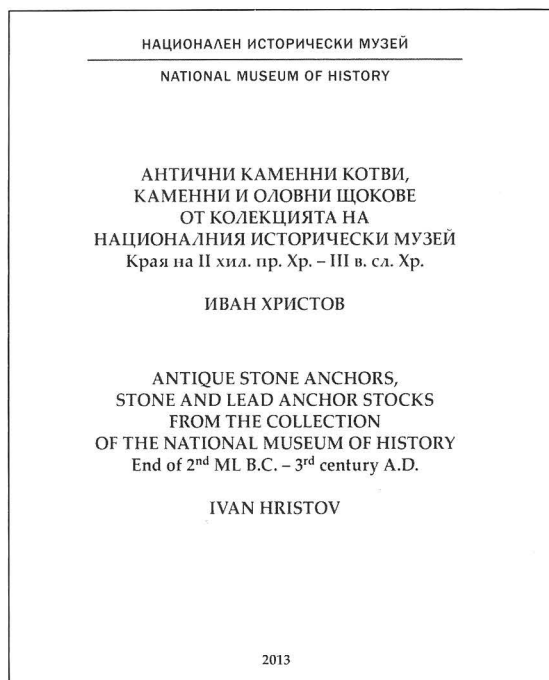
Бони Петрунова

Нови книги по археология по българските земи
New books on the archaeology of present-day Bulgaria

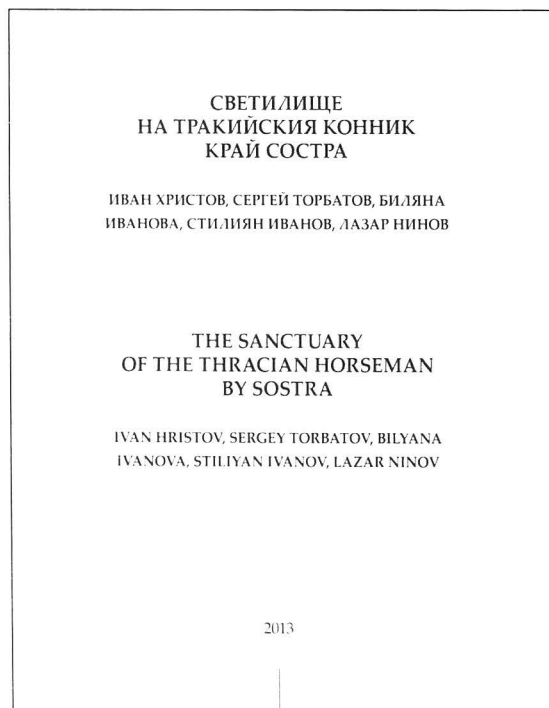
Ив. Христов, Ст. Иванов, Я. Мутафчиева, Ил. Киров,
П. Девлова, Л. Нинов, С. Узунова. Акра. Проучване
на ранновизантийска крепост на полуостров Свети Никола
при град Черноморец, том I. София, 2013, издателство
Уникарт, 240 стр.

I. Hristov, S. Ivanov, Y. Mutaftchieva, I. Kirov, P. Devlova, L.
Ninov, S. Uzunova. Akra. Exploring the Early Byzantine fortress
on St. Nicola Peninsula near the town of Chernomorets. 1, 2013

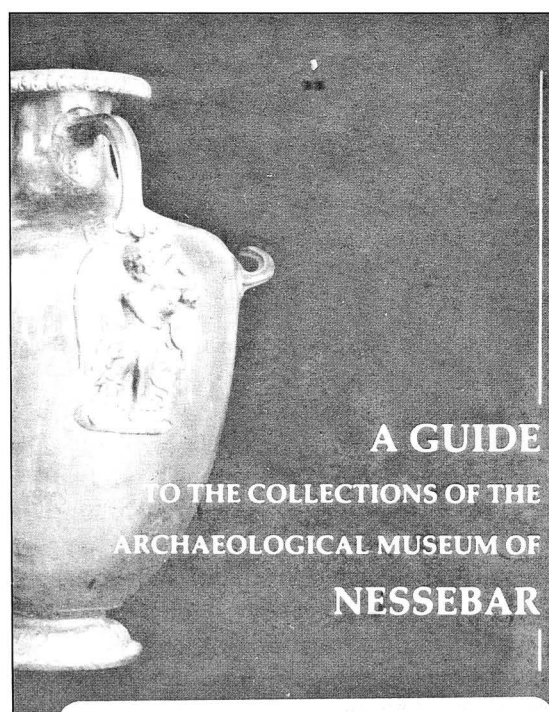
Ив. Христов. Антични каменни котви, каменни и
оловни щокове от колекцията на Национален исторически
музей. Края на II хил. пр. Хр. – III в. сл. Хр. София, 2013,
издателство Уникарт, 168 стр.

Ivan Hristov. Antique stone anchors, stone and lead anchor
stocks from the collection of the National Museum of history
.End of 2nd M.L.BC – 3rd century A.D.

Ив. Христов, С. Торбатов, Б. Иванова, Л. Нинов, Ст. Иванов.
Светилище на Тракийския конник край Состра. София,
2013, издателство Уникарт, 264 стр.

Ivan Hristov, Sergey Torbatov, Bilyana Ivanova, Stiliyan Ivanov,
Lazar Ninov. The sanctuary of the Thracian horseman by Sostra.

3501-7460

This journal is published twice a year. It accepts papers and reports about archaeological sites and research concerned with excavations in Bulgaria as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. It also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, academic life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters, including notes and bibliography. Citation is to be made according to the Harvard referencing (in-text parenthetical citation). References include: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) and/or illustration(s): (e.g. Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). Bibliography is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are listed in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (a, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals should not be abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are given in parentheses immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which is a part of particular series, the title of the latter is preceded by “- **B:**” or “- **In:**”, and followed by the other necessary information, e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, 153, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: G. Moro (Hrsg.). Beitrage zur alteren europaischen Kulturgeschichte I. Festschrift Rudolf Egger. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Texts and illustrations are delivered on CD or DVD. Illustrations (line drawings or black-and-white photos of good quality) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are labeled as „Figures“ (Figs.). All of them are to be numbered with Arabian numbers on the backside. An arrow on the same side points to the top. Captions should be simple and informative. A linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Screen illustrations are accepted in Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) or Tagged Image File Format (TIFF, TIF), at a resolution no less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for vector illustrations (the latter are accepted in Adobe Illustrator (AI), Encapsulated Post Script (EPS), Corel Draw (CDR) or Windows Metafile (WMF) format).

Summaries of papers and reports should be most informative and should amount to about one eighth of the original text.

Texts are accepted in any MSWord version (File type .rtf, font Times New Roman 12 pt, page margins 3.5, space line 1.5. Title and author's name are given in Bold, Left Alignment. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, in Italic. A printout of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be inserted in the printout and highlighted in color. Only complete manuscripts are accepted.

